

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192336

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 84
P 22 K Accession No. M 12 95-

Author पराजपे श्री. अ.

Title अभिलाषा निवसु वधा.

This book should be returned on or before the date last marked below. .

काळांतील निवडक निबंध

भाग पहिला

शिवराम महादेव परांजपे

प्रस्तावना लेखक

महामहोपाध्याय प्रा. दत्तो वामन पोतदार

पुनर्मुद्रण २७ सप्टेंबर १९४६

किंमत

कागदी बांधणी ३ रुपये]

[कापडी बांधणी ३॥ रुपये

प्रकाशक

ब्रह्मचरंत गोपाळ जोशी,

१२३ सदाशिव, पुणे २.

या पुस्तकाचे पुनर्मुद्रणाचे, भाषातराचे, रूपातराचे, वगैरे सर्व प्रकारचे हक्क प्रकाशकाकडे आहेत. या पुस्तकातील उतारे घेणे झाल्यास प्रकाशकाच्या परवानगीक्षिवाय घेऊ नयेत.

मुद्रक

व्यंकटेश राघवेंद्र शिंगरे

हिंदुराष्ट्र मुद्रणालय,

१४०८, कसबा, पुणे २.

अनुक्रमणिका

१- काळ	१
२ गरिबांची उपासमार	६
३ संपत्तीचा दुरुपयोग	१५
४ राजे, सरदार, दरबार, पदव्या इत्यादिकांचा पूर्वाश्रमींचा इतिहास	१९
५ आम्ही	२५
६ हिंदुधर्म आणि ख्रिस्ती धर्म	३१
७ राज्य कशानें मोडकळीस येते ?	३७
८ " " " " नं. २	४१
९ " " " " नं. ३	४७
१० " " " " नं. ४	५१
११ वर्तमानपत्रांचा प्रसार	५६
१२ मराठी भाषेची लेखनपद्धति	६४
१३ तरवारीचा हक्क	७०
१४ चित्रे	७५
१५ राज्यापहार आणि न्याय	८०
१६ " " " " नं. २	८५
१७ " " " " नं. ३	९१
१८ तिबेट आणि नीतिशास्त्र	९६
१९ समजूत	१०१
२० आयांकरितां गाणे	१०६
२१ संवाद	१०८
२२ एका सोमयज्ञाची हकीकत	१११
२३ भोंवरीचें फूल	११४
२४ एका पूजेच्या गणपतीचें पत्र	११६
२५ अहाहा, मला दारू पितां येत असती तर किती बरें झाले असतें ?	११८
२६ शोंपेतील देखावा	१२१
२७ काळ वाङ्मयाचा प्रभाव, पार्श्वभूमि आणि पूर्वेतिहास	१२३

प्रकाशकाचें निवेदन

युद्धजन्य परिस्थितीमुळे कांहीं दिवस प्रकाशनाचा धंदा स्थगित करावयाचा असें ठरवून मी प्रकाशित केलेली पुस्तके ग्राहकांना व विक्रेत्यांना सवलतीच्या दरानें विकून टाकली. आतां कांहीं दिवस तरी वाचावे, लिहावे असे मी ठरविलें होतें. धंद्याचा व्याप मार्गे नसल्यामुळे मी जरा आनंदांत व उत्साहांत होतो. अशी विश्रांति फक्त पांच दिवसच मिळाली. तोंच काळांतील निवडक निबंधावरील बंदी उठल्याचें जाहीर झाले. आपल्या सरकारनें आपलें वाङ्मय बंधमुक्त करून स्वदेशाला बंधमुक्त करण्याचा मुहूर्त केला. कै. शिवरामपंताच्या वाङ्मयाचा मी चहाता असल्यामुळे हे ग्रंथ प्रकाशनास मिळविण्याची मी खटपट केली व ती यशस्वी झाली.

कै. शिवरामपंताचे चिरंजीव श्री. विनायकराव आणि नातू श्री. वामनराव व वासुदेवराव यांनी हे प्रकाशन मजकडे देऊन आमचा पूर्वाचा ऋणानुबंध दड केला व त्यांनीच मला पुन्हा या प्रकाशनाच्या व्यापांत घातले.

सध्या प्रकाशनाच्या धंद्याची परिस्थिती फार चमत्कारिक आहे. एक वेळ चांगलें वाङ्मय लिहितां येईल पण ते छापण्यासाठी कागद व छापखाना मिळविणें सध्याच्या काळांत जवळ जवळ अशक्य होऊन बसलें आहे. काळ्या बाजाराचा धुमाकूळ सर्वत्र चालूं असला तरी कांहीं माझ्या बद्दलच्चा आपुलकीमुळे व कांहीं कै. शिवरामपंताच्या पुण्याईनें या मार्गाचा अवलंब न करतां मला कागद व छापखाने मिळाले आणि म्हणूनच शिवरामपंताच्या वाङ्मयाची अकराही पुस्तके मला आज वेळेवर प्रसिद्ध करतां येत आहेत.

या अकरा पुस्तकांची किंमत पूर्वीच्या किंमतीच्या मानानें फार जस्त दिसेल. पण छपाईचे दर तिपटीचे व कागदाचे दर चौपटीचे झाले आहेत. तरी पुस्तकांच्या बाजारांतिल चालू किंमतीशी तुलना केली असतां या संग्रहाची किंमत वाजवी आहे असें ग्राहकांना दिसून येईल अशी माझी अपेक्षा आहे.

प्रकाशकाचें निवेदन

लेखन व प्रकाशन यांच्या निमित्तानें विद्वानांशी माझा थोडावहुत परिचय आहे यामुळे व विषयाचें महत्त्व माहीत असल्यामुळे प्रत्येक भागाला विद्वान् साहित्यिकांच्या प्रस्तावना मला मिळविता आल्या. अनुभव म्हणून नमूद करून ठेवावेसे वाटते की या पुस्तकाला कागद मिळविण्याला जितका त्रास झाला - प्रस्तावना मिळविण्याकरिता विलकूल त्रास झालाच नाही ! यामुळे एक प्रकारचा अलौकिक आनंद वाटला की, व्यापारी परिस्थितीनें ताळ सोडला असला तरी जीविताची शाश्वतमुल्ये अशाही स्थितीत स्वयभू आणि जाग्यावर आहेत आणि म्हणूनच अशाही दिवसात या प्रकाशना-सारखी अवजड कामे अगावर घेण्यास दिवकृत वाटत नाही !

माझे स्नेही व ऋणानुबंधी महामहोपाध्याय दत्तोपत पोतदार, श्री. ज. स. करदीकर, श्री. आचार्य काका कालेलकर; आचार्य. श. द. जावडेकर, श्री. शि. ल. करदीकर, प्रा. श. दा. पेडसे, प्रा. रा. श्री. जोग, प्रा. न. र. फाटक, श्री. श्री. श. नवरे, श्री. त्र्य. र. देवगिरीकर व श्री. स. आ. जोगळेकर यांनी प्रत्येक भागास तत्परतेने प्रस्तावना लिहून दिल्या. तसेच वामनराव पराजपे यांनी 'काळ' वाङ्मयाचा प्रभाव, पार्श्वभूमि आणि पूर्व-तिहास लिहून दिला व अशा तऱ्हेनें या निबन्ध सग्रहाची उपयुक्तता वृद्धिगत केली याबद्दल सर्वांचे अतःकरणपूर्वक आभार मानतो. काळातील निबन्धास टीपा लिहिण्याचे काम माझे स्नेही श्री. स. आ. जोगळेकर यांनी केले आहे. शक्य तितक्या आटोपशीर व अगदी जरूर तेथेच टीपा याव्यात असें आम्हीं उभयतानीं ठरविले होते. प्रासंगिक मजकुराचा खुलासा आणखी काहीं ठिकाणीं जरूर होता तेथे तो देता आला नाही कारण 'काळ' च्या अकाचे सग्रह पुष्कळ खटपट करूनही समग्र उपलब्ध झाले नाहीत.

या अकरा पुस्तकाची छपाई पुण्यातील राजगुरु प्रेस, आदर्श प्रेस, लोकसग्रह प्रेस, टीचर्स प्रेस, अग्रणी मुद्रणालय व हिंदुराष्ट्र मुद्रणालय यात झाली आहे व या सर्व छापखान्यांनी केवळ गिन्हाईक म्हणून नव्हे तर काहीं तरी भावनेनें या छपाईचा बोजा पत्करला याबद्दल माझे स्नेही श्री. गानु, श. दा. चितळे, श्री. दि. दा. गागल, श्री. न. श. कुलकर्णी, श्री. आबा सरदेशपाडे, अमरेंद्र गाडगीळ, श्री. शिंगरे, व ताबोळी आर्ट पेपर छपाई बालोद्यानचें सहस्रबुद्धे यांनी पत्करली. मुखपृष्ठ श्री. बाबुराव

प्रकाशकाचें निवेदन

गुर्जर, भारत प्रिंटिंग प्रेस यांनी तयार करून दिली श्री. मोघे यांनी ब्लॉक्स-बद्दल मेहनत घेतली. जे. विनायक आणि कंपनीचे श्री. जोग यांनी बाय-डिगला हातभार लावला. प्रा. चिं. ग. कर्वे, प्रा. शं. दा. चितळे, श्री. ना. के. महाजन, श्री. चिं. य. मराठे यांनी मुद्रित्ते तपासण्यास हातभार लावला तेव्हा या सर्व मित्रांचें व माझे सहकारी श्री. रा. शं. पटवर्धन व छापखान्यांतील कामगारांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. आणखीही अनेकांनी अनेक तऱ्हेने साहाय्य केले आहे त्यांचा नामनिर्देश झाला नसला तरी त्यांची मला जाणीव आहे.

ही अकरा पुस्तके मला एका वेळी प्रसिद्ध करतां आली याचें महत्त्वाचें श्रेय पेपर कंट्रोलर मुंबई यांस आहे. या अकरा पुस्तकाकरितां—स्वतंत्र परवानगी मिळाल्यामुळेच हे ग्रंथ आज व एका दिवशी प्रसिद्ध होत आहेत.

प्रकाशनाच्या कांहीं नव्या नव्या कल्पना आणि स्वतंत्र मासिकाचें संपादन अशी अनेक मनोराज्ये माझ्या मनांत आहेत, पण परिस्थितीनें ते जेव्हां शक्य होईल तेव्हां—तोपर्यंत कांहीं दिवस थंडा स्थगित करणें आहे असें नाममात्र म्हणतो.

य. गो. जोशी प्रकाशन कार्यालय
६२३।१५ सदाशिव पुणे २.

यशवंत गोपाळ जोशी

य. गो. जोशी-प्रकाशन, पुणे.

वाद-विवेचन-माला

१ सुलभ समाज	पा. वा. गाडगीळ	१-०-०
२ फॅसिझम्	” ”	१-०-०
३ साम्राज्यशाही	ना. ग. गोरे	१-०-०
४ अराज्यवाद	पा. वा. गाडगीळ	१-०-०
५ लोकशाही	आचार्य जावडेकर	१-८-०
६ मार्क्सचा भौतिकवाद	पा. वा. गाडगीळ	१-०-०
७ विश्व-कुटुंबवाद	ना. ग. गोरे	१-८-०
८ ईश्वर-वाद	आचार्य दाडेकर	१-८-०
९ गांधी-वाद	आचार्य नावडेकर	१-८-०
१० राष्ट्र-वाद	कोल्हटकर	२-०-०
११ जडवाद	तर्कतार्थ जोशी	१-४-०
१२ हिंदुत्वाद	ज. स. करदीकर	२-८-०
१३ मार्क्सचा कैपिटल सारग्रंथ	पा. वा. गाडगीळ	१०-०-०

या तेरा पुस्तकांत वाद-विवेचन-माला पूर्ण होते.

या आवृत्तीची सोल एजन्सी:—महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, गिरगांव मुंबई, याजकडे दिली आहे, तरी ग्राहकांनी व पुस्तक विक्रेत्यांनी पुस्तके त्याजकडून परस्पर मागवावीत.

आभार प्रदर्शन

मी त्या वेळीं दहा अकरा वर्षांचा असेन. आज त्या गोष्टीला चांगली पस्तीस छत्तीस वर्षे झाली आहेत. पण त्या वेळच्या एका भीषण प्रसंगाची माझी आठवण अजून बुजालेली नाही. आम्ही त्या वेळीं नदी काठच्या कोनकरांच्या वाढ्यांत रहात होतो. काळांतील निवडक निबंधांना बंदी झालेली होती; आणि दुसऱ्या दिवशीं आमच्याकडे असलेल्या निबंधांच्या पुस्तकांसाठी झडती येणार होती. पण शक्य झालें, तर तीं पुस्तकें भलत्या हातांत पडूं नयेत, म्हणून आदल्या रात्री त्या पुस्तकांची विव्हेवाट लावली जात होती. ती रात्र काळोखाची होती. कोनकरांच्या वाढ्याच्या पहिल्या चौकभर शेकोट्या पेटल्या होत्या; आणि काळांतील निवडक निबंधांची पुस्तकें आणि सुटे फॉर्म त्या शेकोट्यांतून जाळले जात होते. एका तपाच्या साहित्यसेवेचें हवन चाललें होतें. त्या वेळचा अण्णांचा चेहरा दुःखपूर्ण आणि गंभीर होता. त्यांच्या तोंडून एक शब्दहि बाहेर पडत नव्हता. त्या रात्री ते निश्चल बसून होते. पण त्यांच्या अंतराम्यांत केवढा डोम पेटला असेल, केवढा कोलाहल चालला असेल, केवढी आग भडकली असेल, याची कल्पनाच करावी लागेल. त्या आचीनें त्यांचे अश्रु अटून गेले होते. निवडक निबंधांतून अग्नीच्या ज्वाळा निघत असतांना त्यांच्या हृदयांतूनहि तितक्याच लाल क्रोधाच्या ज्वाळा निघत होत्या. त्यांच्या जळणाऱ्या ग्रंथांतील आणि डोक्यांतील ठिणग्या एकदमच बाहेर पडत होत्या. होतां होतां सर्व पुस्तकें भस्मसात् झालीं आणि बाहेर लागलेली आग विझून गेली. पण त्यानंतर अखेरपर्यंत आण्णांच्या अंतर्त्यामांतील क्रोधांगार तसेच धुमसत राहिले होते. तो प्रसंग आज मनःचक्षुंपुढें आल्याशिवाय रहात नाही.

हें सरकारनें जप्त केलेलें वाङ्मय, हें अग्नीत भस्मसात् झालेलें वाङ्मय, हें गेलीं तीन तपें बंदीत अडकून पडलेलें वाङ्मय, हें माशांनें गिळलेलें माणिक, 'सर्वे यस्य वशादगात्स्मृतिपथं' अशा कालाच्या कपाटांतून गडप्प

आभार प्रदर्शन

झालिले हें वाङ्मय, ज्याच्या सद्देतून आणि सदिच्छेनें रसिक वाचकाना परत पहावयाला मिळत आहे, त्या मुबई प्रातातील आपल्या काँग्रेस सरकारला शतशः धन्यवाद ! आण्णाच्या तस्त आत्म्याला आज खरी शांती मिळाली असेल. भगिरथाच्या प्रयत्नानें त्याचें पूर्वंज उद्धरून गेले. काँग्रेस सरकारच्या या सत्कृत्यानें शिवरामपताचा आत्मा मुखावला असेल ! आपल्या काँग्रेस सरकाराकडून अशीच लोकहिताची कामे अधिकाधिक होवोत !

काळातील निवडक निवड्यावरिल बदी उठविण्याचे काम लेखणीच्या एका फटकाऱ्यानें केलें. पण ते निवड लोकार्पणेंत नेऊन पोचविण्याचें अवघड काम श्री. य. गो. जोशी यांनीं केलें, त्याबद्दल त्याचेहि आभार मानणें अवश्य आहे. बदीतून मुटलेल्या या निवड्याबद्दल श्री. जोशी यांनीं जी आस्था, आवड आणि अहमहमिका दाखविली, त्यामुळेच हे प्रकाशनाचे काम त्याचें गळ्यात पडलें. हें प्रकाशनाचें काम श्री. जोशी यांनीं मोठ्या जाणिवेनें आणि जबाबदारीनें केले आहे. त्याचें चीज झाल्याशिवाय खास रहाणार नाहीं.

हें जनतेसाठीं लिहिलेलें वाङ्मय, जनताजनार्दनाचे स्वाधीन करण्याचे कार्मी नावापुरता तरी का होईना, आमचा थोडासा हातभार लागला आहे, आम्हाला ही गोष्ट केवळ सद्भाग्याची आणि अभिमानाची वाटते, म्हणूनच आत्मप्रौढीचा दोष पत्करून सुध्दा नमुद करावीशी वाटते. ज्याच्या-ज्याच्यामुळे हा योग आला, त्या सर्वांचेंच मानवे तितके आभार थोडेच आहेत.

विनायक शिवराम परांजपे

एकदर चारूं महर्गतेमुळें 'काळांतील निवडक निबंधाची' पुस्तके
जितक्या किंमतीत द्यावयाची माझी इच्छा होती तितक्या किंमतीत
देतां आली नाहींत याकरितां काळांतील निवडक निबंधाच्या
ग्राहकांकरितां मी कांहीं सवलती देण्याचें ठरविलें आहे.

सवलत नंबर

(१) श्री ज्ञानेश्वरी-

संपादक : वि. का. राजवाडे

१२५ पानांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना व कठीण शब्दांच्या कोशासह.
ज्या पोथीवरून ही ज्ञानेश्वरी छापली आहे ती पोथी होयसळवंशीय
जयंतपाळाचा गुरु-मुकुंदराज याची होय. ही पोथी शके १२१२ ते
शके १२४० पर्यंतच्या काळांत केव्हां तरी लिहिलेली आहे. म्हणजे
ती थेट श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या वेळची आहे असें म्हणतां येईल.
लोकमान्य टिळक आपल्या अभिप्रायांत म्हणतात. "प्रस्तुतची ज्ञानेश्वरी
म्हणजे खुद्द नेवाशास ज्ञानेश्वरांनीं भाषेच्या ज्या स्वरूपांत ती सांगितली
त्याच स्वरूपांत तंतोतंत छापलेला हा महाराष्ट्र वाङ्मयांतील बहुमोल ग्रंथ
होय." पृष्ठ संख्या ९०० चे वर. किंमत ५ रुपये.

(२) हिंदूंचे समाज रचनाशास्त्र-

लेखक : समाज-शास्त्रज्ञ गो. म. जोशी,

पृष्ठसंख्या ४५०, किंमत ५ रुपये.

आजच्या खळबळीच्या काळांत जगांतील सर्व समाज-रचना कोल-
मडून पडत आहेत. अशा वेळीं आपली समाज-रचना काय होती.
कशी असावी या दृष्टीनें लिहिलेला अभ्यासपूर्ण ग्रंथ.

(३)

— काळ कर्ते —

शिवरामपंत परांजपे यांचे चरित्र

लेखक—वामन कृष्ण परांजपे बी. ए. एल्. एल्. बी.

प्रस्तावना—गंगाधरराव देशपांडे.

पृष्ठसंख्या ३२० तीनरंगी कव्हर. आत आर्टपेपरवरील १० चित्रे.
किंमत ५ रुपये.

शिवरामपताच्याच नातवांनी लिहिलेलें हे चरित्र असून त्यावर सर्व वृत्तपत्रांचे सुंदर अभिप्राय आलेले आहेत.

...चरित्र अत्यंत चित्तवेषक आणि काळकर्त्यांची जणू काय मूर्ति पुढे आणून उभे करणारे असे झाले आहे

—केसरी

• या सर्व लोकोत्तर गुणवत्तेचे यथार्थ वर्णन सरस भाषाशैलीने चरित्रलेखकाने केलेले असल्याने हा चरित्रग्रंथ मननीय व मार्गदर्शक झाला आहे.

—लोकशाक्ति

• वर्णनशैली आणि वक्रोक्ति—व्याजोक्ति हे वाङ्मयगुण आजोबा-प्रमाणेच लेखकाच्या अंगी उतरले आहेत, असे या पुस्तकावरून स्पष्टच दिसून येते

—मनोहर

• येवढेच नव्हे, तर मराठीच्या चरित्र वाङ्मयात एका मूल्यवान् ग्रंथाची भर घातली आहे.

—विविध-वृत्त

वामनरावाची लेखणी या चरित्रात मोठ्या सफाईने चाललेली दिसते.

—प्रो० माटे

••जीवन वृत्ताची सुंदर गुंफण.

—नवाकाळ

(४)

महाराष्ट्र शब्दकोश

संपादक—य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वे, आबा चांदोरकर,
चिं. शं. दातार

मराठीच्या उगमापासून आजतागायत प्रचारांत असलेले व नसलेले सर्व शब्द यांत आहेत. शब्दांचे विविध काळांतील अर्थ उदाहरणांसहित दिले आहेत. चिकित्सापूर्वक भाषेचा अभ्यास करणारांस व ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, तुकाराम, रामदास इत्याहि जुने वाङ्मय वाचणारांस अत्यंत आवश्यक.

महाराष्ट्र शब्दकोशांत—एक लाखावर म्हणजे सुमारे १,१२,१२९ शब्द, वाक्प्रचार व अनेक अर्थप्रकाशक अवतरणे आलेली आहेत. महाराष्ट्र शब्दकोशाचे १ ते ७ भाग असून त्या सात विभागांत मिळून १ कोशरचनाशास्त्र व कोशवाङ्मय, २ भाषाशास्त्र व जगांतील भाषा, ३ महाराष्ट्र देश, जनता व भाषा, ४ मराठी भाषेची उत्पत्ति, ५ मराठी भाषेची वाढ, ६ मराठी भाषेचे व्याकरण व शब्दसिद्धी अशा मौलिक प्रस्तावना जोडल्या आहेत.

सरकारची मंजूरी—ऑर्डर नं. S, C, S, 66 ता. १५।२।१९३३ या अन्वये मुंबई सरकारने हायस्कूल, ट्रेनिंग कॉलेजे व ग्रंथालये याकरिता त्याचप्रमाणे ऑर्डर नं. ७३७६।३ ता. १।७।१९३४ अन्वये मध्यप्रांत, वन्हाड मध्यप्रांतांतील हायस्कूल्स, नॉर्मल स्कूल्स व प्राथमिक शाळा याकरिता महाराष्ट्र शब्दकोश ध्यावयास मंजुरी दिली आहे.

महाराष्ट्र-शब्द-कोश भाग ७ प्रत्येकी १० रुपये प्रमाणे किंमत ७० रुपये. संपूर्ण कापडी बांधणी.

ज्ञानकोश—आज दुर्मिळ शाला-शब्दकोशही त्याच मार्गावर आहे ! आपण आपणाकरिता—आपल्या भावी पिढीकरिता शब्दकोश संप्रही ठेवणे अवश्य आहे ! वकील वर्गास घंघाच्या दृष्टीने हा कोश फार उपयोगी पडतो.

याच भागात अपूर्व सवलतीचे कूपन घातले आहे त्या कूपनवर आपले नाव व पत्ता भरून पाठविल्यास आपणास खालील सवलतीने हे ग्रंथ पाठवूं.

- (१) १ शिवरामपत पराजपे याचे चरित्र. २ राजवाडे शानेश्वरी. ३ हिंदूचे समाजरचना शास्त्र ही प्रत्येकी पाच रुपये किंमतीची पुस्तके यातील आपणास कोणतेही एक पुस्तक हवे असल्यास आपणाकडून फक्त ४॥ रुपयाची मनीआर्डर येताच आमचे खर्चीने पाठवू.
- (२) वरील तीन पुस्तकापैकी कोणतीही दोन पुस्तके आपणास हवी असल्यास आपणाकडून फक्त साडे आठ रुपयाची मनीआर्डर आल्यास आपणास आमचे खर्चीने पाठवूं.
- (३) ही तीनही पुस्तके आपणास हवी असल्यास आपणाकडून फक्त अकरा रुपये मनीआर्डरीने येताच आमचे खर्चीने पाठवूं. मनीआर्डर पाठविताना या पुस्तकातील सवलतीचे कूपन भरून आमचेकडे आले तरच या सवलती मिळू शकतील

महाराष्ट्र शब्दकोश—

फक्त तीस रुपये मनीआर्डरीने व सोबतचे कूपन आपणाकडून भरून येताच टूपे पार्सलने शब्दकोश आपणाकडे रवाना होईल.

*ह्या सवलती डिसेंबर १९४६ अखेरपर्यंतच चालू रहातील.

*सर्व पुस्तके अगदी थोडी राहिली आहेत. तेंव्हा या दुर्मिळ सवलतीचा त्वरित फायदा घेणे अवश्य आहे.

पुस्तकातील अपूर्व सवलतीचे कूपनवर आमचे प्रकाशन कार्यालयाचा खरी शिक्षा मारलेला आहे. असेच कूपन फक्त सवलतीचे कूपन म्हणून स्वीकारले जाईल.

व्यवस्थापक—य. गो. जोशी, प्रकाशन कार्यालय

६२३/१५ सदाशिव, पुणे २

अपूर्व सवलतीचें कुपन

नांव _____

पत्ता _____

रेल्वे स्टेशन _____

सही _____

१. महाराष्ट्र शब्दकोशाकरितां तीस रुपयांची मनीआर्डर केली आहे.

२. शि. म. परांजपे चरित्र, राजवाडे ज्ञानेश्वरी, हिंदूंचें समाजरचना-शास्त्र या तीन पुस्तकांकरितां अकरा रुपयांची मनीआर्डर केली आहे.

३. राजवाडे ज्ञानेश्वरी, शि. म. परांजपे चरित्र. हिंदूंचे समाजरचना-शास्त्र या दोन पुस्तकांकरितां साडे आठ रुपयांची मनीआर्डर केली आहे.

४. राजवाडे ज्ञानेश्वरी, शि. म. परांजपे चरित्र, हिंदूंचे समाजरचना-शास्त्र या एका पुस्तकाकरितां ४॥ रुपयांची मनीआर्डर केली आहे.

* नं. ३ मधील नको असलेलें एक पुस्तक व नं. ४ मधील नको असलेली दोन पुस्तकें खोडावी.

शिवराम महादेव परांजपे यांची
ग्रंथ संपत्ति

राजकीय वाङ्मय

काळांतील निवडक निबंध भाग दहा
'स्वराज्यां'तील निवडक निबंध भाग पहिला

साहित्य-विषयक

साहित्य-संग्रह भाग १

” ” २

” ” ३

नाटकें

१ संगीत कादंबरी

२ मानाजीराव

३ भीमराव

४ रामदेवराव

५ पहिला पांडव

६ संगीत मिराबाई

*७ महाराष्ट्र-लक्ष्मी

*८ राजसिंह आणि पद्मिनी

कादंबऱ्या

गोविंदाची गोष्ट

विध्याचल

*हीं दोन नाटकें सन १८९८ च्या सुमारास लिहिलेलीं होती. परंतु तत्कालीन राजकीय परिस्थितीमुळे सरकारने बंद पाडली असती, म्हणून रंगभूमीवर आली नाहींत. हीं दोनही नाटकें अनुपलब्ध आहेत.

'काळा'ची दहा वर्षे

केसरी पत्राने महाराष्ट्रांत एका नव्या युगाला आरंभ केला. आणि तोच मान आगरकरांच्या सुधारक पत्रालाही दिला पाहिजे. केसरी पत्र इ० स० १८८१ साली निघाले आणि त्यानंतर आठ नऊ वर्षांनी सुधारकाचा जन्म झाला. सुधारकाचा जोम त्याचे जनक आगरकर यांच्या मृत्यूपर्यंत म्हणजे १८९५ पर्यंत कायम राहिला आणि केसरीतून आगरकर विभक्त झाल्यावर आणि टिळकांच्याकडे केसरीचे सर्व कर्तृत्व आल्यावर टिळकांनी प्रतिदिनी केसरीला नवा जोम प्राप्त करून दिला. येणेप्रमाणे केसरी आणि सुधारक या दोन वर्तमानपत्रांनी अवघ्या पंधरा वर्षांत महाराष्ट्रीय लोकांच्या मनावर विलक्षण पकड बसविली आणि लोकशिक्षणाचे नवे युग निर्माण केले.

लोकशिक्षणाचे एक प्रमुख साधन म्हणून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावाने टिळक आणि आगरकर यांनी या 'चौथ्या सत्ते'चा जो विलक्षण उत्कर्ष केला, त्या उत्कर्षाचा पुढील टप्पा यशस्वी रीतीने गांठण्याचे कार्य शिवराम महादेव परांजपे यांच्या काळ पत्ताने केले. किंबहुना केसरी आणि सुधारक या पत्रांनी दाखविलेल्या दिशेनेच परंतु एका अत्यंत अभिनव अशा दिशेकडे काळाच्या द्वारे शिवरामपंतांनी जनतेचे लक्ष लाविले. याचाच अर्थ असा की काळ पत्राने महाराष्ट्रांत, नव्हे, कदाचित् अखिल भरतखंडांत एका नव्या क्रांतीचे बीजारोपणच केले.

१८० ते १९५ या पंधरा वर्षांत केसरी आणि सुधारक यांनी लोकांना आपल्या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीची जाणीव करून देऊन, आपल्या उन्नतीसाठी विचार करण्यास आणि त्या अनुरोधाने कांही धडपड अथवा हालचाल करण्यास शिकविले. आपली सर्व विद्वत्ता आणि बुद्धिबळ टिळक आणि आगरकर या असामान्य कोटीतील थोर पुरुषांनी या कार्यां स्वर्च केले आणि महाराष्ट्रांत नवी जागृती आणि नवा उत्साह निर्माण केला. आपल्या समाजातील दोषांवर आगरकर यांनी आपल्या तीक्ष्ण लेखणीने प्रभावी प्रहार केले तर टिळकांनी राजकीय सत्ता आर्षी हाती घेतल्याशिवाय

आपली दुःस्थिती नष्ट होणार नाही आणि आपले सुधारणेचे प्रयत्नही यशस्वी होणार नाहीत असा प्रचार आणि शिकवण आपल्या बुद्धिचापल्यानें केसरींतून जनतेला दिली. सोमवारचा सुधारक व मंगळवारचा केसरी यांच्या आपसात चाललेल्या झकडीमुळे लोकमतात नवी खळबळ नित्य निर्माण होत गेली आणि जिकडे तिकडे मोठ्या अटीतटीनें 'आर्षी सत्ता मिळाली पाहिजे,'— 'नव्हे' आर्षी सुधारणा केली पाहिजे; अशा प्रकारचे वादविवाद व मतप्रचार लोक जोरजोराने करू लागले. दर आठवड्यास याप्रमाणे धुमधडाक्याने चाललेल्या या झगड्यात टिळकानी आणि त्यांच्या केसरीनें आपला पगडा जनमतावर अधिक मजबूत असा बसविला आणि आगरकरांच्या मृत्यूच्या आर्षी काही थोड्या दिवसापूर्वी सुरू झालेल्या गणेशोत्सवाचे सवर्धन करून आणि पुढें त्यात शिवाजी उत्सवाची भर घालून टिळकानीं आपलें कार्य जोराने पुढें रेटलें.

अशा परिस्थितीत देशावर एक नवीनच आपत्ती ओढवली. प्लेग या नावाच्या महाभयकर रोगाचें विलक्षण सहारकाड सुरू झालें आणि सारा जनसमाज भयानें ग्रस्त झाला. यातच दुष्काळाची भर पडली. सरकारनें या नवीन संकटावर केलेल्या उपाययोजनांनीं लोकांतील असतोष अधिकच वाढला आणि अखेर सतप्त झालेल्या आणि राजकीय सत्ताप्राप्तीविषयीं आतुर झालेल्या चाफेकर तरुण मंडळानें रॅड साहेबाचा बळी घेतला ! सर्वत्र मोठी खळबळ उडाली ! 'पुण्याचे ब्राम्हण' चेचून काढले पाहिजेत, एक तोफ लावून सारे पुणे उडवून देऊ, असे त्वेषाचे उद्गार इंग्रज अधिकारी काढू लागले आणि या सर्वांचे मूळ असलेला हा बाळ गगाधर टिळक त्यांना नकोसा झाला. शिवाजीचे पोवाडे गाणाऱ्या आणि राजकीय सत्ता हातीं घेण्या-विषयीं लोकाना सतत प्रोत्साहित करणाऱ्या या लोकप्रिय पुढाऱ्यावर राज-द्रोहाचा आरोप ठेवून आणि त्याला दीड वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा फर्मावून सरकारनें आपलें उग्र स्वरूप प्रकट केलें.

जनतेचे कठमणी बनलेले टिळक याप्रमाणे तुरुगात खडी फोडीत असताना आणि बेमालूम साधेजोड करणारे त्याचे तरुण सहकारी केळकर आणि खाडिलकर हे केसरीची ध्वजा न डगमगता पुढें फडकावीत असताना टिळक आगरकर प्रभृतींच्या न्यू इंग्लिश स्कुलामधून आणि फर्ग्युसन कॉले-

जातून आपलें शिक्षण पूर्ण केलेल्या शिवरामपंत परांजपे, विश्वनाथपंत राजवाडे प्रभृति नव्या तरुणांची पिढी पुढें येऊं लागली. पुण्यांत न्यू इंग्लिश स्कूल-च्याही पूर्वी स्थापन झालेल्या भावे शाळेंच्या चालकांनी काढलेल्या महाराष्ट्र कॉलेज या नव्या संस्थेंत शिवरामपंत हे एक अध्यापक होते. नटेश-राव द्रविड, अच्युतराव साठे वगैरे मंडळी त्यांची जोडीदार होती. टिळकांनी सुरू केलेले गणेश उत्सव व शिवाजी उत्सव यांतून तरुण शिवरामपंत प्रवचनें आणि पुराणे सांगूं लागले होते. त्यांच्या वक्तृत्वाचा आणि प्रतिपादनाचा थाट अत्यंत अभिनव आणि मोहक असा होता. कॉलेजमध्ये शिकवावे आणि बाहेर आपल्या प्रभावी वाणीनें लोक-जागृती करावी, एवढ्यानेच शिवरामपंतांच्या तळमळणाऱ्या मनाचें समाधान झालें नाहीं; तर आपल्या गुरूनें ज्या प्रमाणें वर्तमानपत्ताच्या द्वारां आपल्या विजेसारख्या लेखणीची चमक लोकांना दाखवून दिपवून टाकलें, तेंच मोहनास्र आपणही चालवावे असा निर्धार करून 'काळकर्ते' झणून शिवरामपंतांनी इ. स. १८९८ च्या चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस आपल्या 'काळ' वर्तमानपत्ताची मुहूर्तमेढ रोविली.

पण काळ हा काहीं केसरी किंवा सुधारक यांची एक नकल म्हणून शिवरामपंतांनी काढला नाहीं. 'काळा'ची मांडणी सर्वस्वी अभिनव अशीच होती. मुंबई इलाख्यांत सरकारी बाजूचें 'टाईम्स' नांवाचें प्रख्यात पत्र इंग्रजींत निघत असें आणि याच नांवाचें एक जगविख्यात पत्र लंडन येथेंही निघत असें. काळ हा शब्द अर्थाच्या दृष्टीनें पाहिला तर टाइम्स या शब्दाच्या अर्थाशी जुळणारा आहे आणि सरकारच्या बाजूनें ही इंग्रजी वर्तमानपत्रें जें वजन उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करित असत त्याला लोकांच्या बाजूनें तोडीस तोड करण्याचा पखादा सूक्ष्म हेतू 'काळ' हें नांव आपल्या पत्तास देतानां शिवरामपंतांच्या मनांत आला असेल असें म्हणण्यांत, निदान अशी कल्पना करण्यांत, काहीं चूक होईल असें वाटत नाहीं. 'काळ' या शब्दाला मराठी-मध्ये आणखी एक फार समर्पक अर्थ चिकटलेला आहे. 'तो अमक्याचा काळ आहे,' अशा वाक्यांतून 'काळ'-काल,-यम,-मरणे,-नाश, यांची भयानक सूचना मराठी वाचकांच्या मनांत तात्काळ उभी राहिल्यावांचून राहात नाहीं. आपलें काळ हें वर्तमानपत्र इंग्रजांचा काळ आहे, अशा प्रकारचा एक सूक्ष्म परंतु मार्मिक ध्वनी या सुंदर नांवांतून कोणाही मराठी

वाचकाला सहज प्रतीत झाल्यावाचून राहात नाही. केसरी म्हणजे सिंह हाही भय आणि दरारा उत्पन्न करणारा आहे. पण काळ म्हणजे प्रत्यक्ष यमच; मृत्युदेवच तो. केसरी हें काळाचें साधन होय अशा प्रकारचा विचार केला असताना आपल्या पत्राला ‘काळ’ हे नाव ठेवण्यात शिवरामपतानी आपल्या भेदक आणि शोषक बुद्धीची मोठीच बहारदार चमक लोकांच्या प्रत्ययाला आणून दिली असली पाहिजे यात शका नाही. दर मगळवारी केसरी गर्जना करी आणि सारा महाराष्ट्र दणाणून सोडी तर प्रत्येक शुक्रवारी ‘काळ’ आपले सूक्ष्मपाश सर्वत्र प्रसृत करीत असे मगळवार आणि शुक्रवार हे दोन्हीही महाराष्ट्राचे आदि दैवत जें श्रीभवानी देवी तिचे नेमलेले वार होत, अशा दोन्ही शुभ दिवशीं आपल्या प्रभावी लेखणीचा मारा टिळक आणि पराजपे यांच्यासारखे असामान्य वीर ज्यावेळीं करीत होते, त्यावेळीं सारा महाराष्ट्र त्यांच्या प्रभावाने कसा भारला गेला असेल याची कल्पनाच केलेली बरी.

तसे म्हटलें तर काळ म्हणजे एक चार पानाचा कागद होता. काहीं जाहिराती, थोड्याशा बातम्या याना दिलेली जागा वगळली तर बाकीचा बराचसा मजकूर प्रायः सपादक शिवरामपत पराजपे याचाच असे. देशामध्ये सतत ज्या घडामोडी चालू असत, प्रजेची जी लहान मोठी गान्हाणी असत, त्या घडामोडींची माहिती देणे आणि ती गान्हाणी वेशीवर जागरूकरीतीने टागणें हे काम टिळकाचा केसरी मोठ्या दक्षतेनें आणि निर्भयतेनें करीत असे निराळ्या शब्दात तेंच काम करण्यानें येणारा बेचवपणा शिवरामपताच्या प्रकृतीला कधीच रुचण्यासारखा नव्हता त्याच्या मनासमोर काहीं निश्चित ध्येय होतें. काहीं नवे विचार त्यास लोकांच्या मनावर ठसबावयाचे होते. लोकांचीं मनें आणि मते त्यास निश्चितपणें आपल्या मताच्या वळणावर न्यावयाचीं होती. आणि एवढ्याचसाठी त्यांनीं आपले ‘काळ’ वर्तमानपत्र चालविलें होते.

‘काळ’ १८९८ त निघाला आणि १९०८ त काळकर्ते शिवरामपत पराजपे यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला होऊन ते तुऱ्हात जाईपर्यंत तो त्यांनीं एक निष्ठपणें चालविला. या अवघ्या दहा वर्षांत काळाच्या द्वारे शिवरामपतानीं आपल्या मनाशीं योजलेले हेतू पुष्कळ अशानीं सिद्धीला नेले आणि

काळाच्या विचारसरणीची छाप अखिल महाराष्ट्रावर व विशेषतः त्यांतील तरुण पिढीवर निश्चितपणे पाडली.

साधारणपणे परांजपे हे टिळकांचे शिष्य म्हणूनच महाराष्ट्रांत वावरले. टिळकांनीं सुरू केलेल्या उत्सवादिकांतून आणि सभांतून व्याख्यानें आणि प्रवचनें देणें आणि स्थूलमानानें त्यांच्या प्रेरणेनें चाललेल्या चळवळींना प्रोत्साहन देणें ही शिवरामपंतांची सार्वजनिक भूमिका होती आणि ती त्यांनीं अत्यंत प्रामाणिकपणे पाळली. मात्र विचाराच्या दृष्टीनें टिळकांच्याच घोरणाच्या रस्त्यानें परंतु फार पुढल्या मुक्कामावर त्यांनीं लोकांची दृष्टि खेचून नेण्याचें कार्य मोठ्या सफाईनें सिद्धीस नेलें. काळ पत्राच्या जन्मापूर्वी टिळकांनीं परकीय इंग्रज सरकारावर, त्यांच्या घोरणावर आणि राज्यपद्धतीवर जी कडक परंतु कायदेशीर टीका सतत चालविली होती, ती अर्थातच सरकारला असह्य होऊन त्यानें टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला भरला याचा उल्लेख मागे केलाच आहे. या खटल्यानें वर्तमानपत्रकारांवर आपला दरारा बसवा आणि सार्वजनिक चळवळ दडपून टाकावी असा सरकारचा हेतु होता हें उघड आहे. परंतु टिळकांनीं तुरुंगाची वाट पत्करून घेयांचा, कर्तव्य-तत्परतेचा आणि आत्मकष्टाचा नवीनच मार्ग लोकांस आचरून दाखविला आणि त्यामुळे सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना एक नवा आणि स्पृहणीय आदर्श मिळाला. या खटल्यांत इंग्रज सरकारच्या (क्रिमिनल प्रोसीजर कोड) गुन्ह्यांच्या कायद्यांच्या नियमावळींतील राजद्रोह विषयक १२४ कलमाचा जो खल देशांत झाला आणि या खटल्यांचें जें फल लोकांच्या दृष्टीस पडलें त्यामुळे एक प्रकारची सावधागिरी आणि एक प्रकारचा मानसिक असंतोष आणि त्वेष निरनिराळ्या मराठी वर्तमानपत्रांनीं आपल्या व्यवहारांत आपापल्या प्रकृतिधर्माप्रमाणें प्रकट केला असला तर त्यांत नवल नाहीं. या प्रकारणीं गुराखी पत्राचे संपादक आणि प्रकाशक यांची उडाळिली घांदल न. चिं. केळकर यांनीं आपल्या टिळक चरित्रांत वर्णन केली आहे. काळ पत्राचा जन्म १२४ व्या कलमाची भयसूचक घंटा चोर्हीकडे निनादून जाऊन भ्रमानें निद्रिस्त असलेल्या जनतेस आपल्या सिंहनादानें जागृत करणाऱ्या केसरी-लाही प्रतिबंधांत कोंडून ठेवले असतांनाच झाला. आणि ज्या निर्भयतेनें शिवरामपंतांनीं आपल्या लेखणीची फेंक केली तिचा आणि भोंवतालच्या

परिस्थितीचा विचार केला असता आपल्या मनाला वाटणारं आश्चर्य आणि आदर हे दोन्हीही दुणावल्याशिवाय राहत नाहीत.

शिवरामपंताच्या तेजस्वी लेखणीतून निघालेल्या दीर्घ आणि स्फुट अशा अनेकविध लेखानीं भरलेला साप्ताहिक काळ दहा वर्षे चालला. केशरी-प्रभृति वर्तमानपत्रात एक अग्रलेख आणि त्याच्या शेजारी ‘पत्रकार्यांच्या स्फुट सूचना’ असा सपादकीय मजकूर नियमे करून येत असे. शिवरामपतानी आपल्या काळ पत्रात हा नियम मधून मधून चालविला आणि अघून मघून मोडला. अग्रलेखासाठी एखादा विषय योजून आणि त्याला सर्म्पक मथळा देऊन ते तो पुरा करीत आणि जोडीला ‘पत्रकार्यांचे स्फुट विचार’ वाचकास सादर करीत. परंतु पुष्कळ वेळा कसलाही मथळा न देता किंवा स्फुट विचार असेही न म्हणता ते एकदमच आपल्या मनातील विचार क्रमशः आपल्या वाचकास अग्रलेखाचे जागी सादर करीत असत. हे असे नाव न दिलेले स्फुट विचार किंवा तसे नाव देऊन लिहिलेले स्फुट विचार किंवा मथळा घालून लिहिलेले अग्रलेख, किंवा अन्य रीतीने अग्रलेखाच्या जोडीला नाव देऊन लिहिलेले लेख अशा विविध प्रकारांनी शिवरामपत आपले काळ वर्तमानपत्र बव्हंशीं आपल्या लेखणीच्या विलासाने व्यापून टाकीत. या सर्व लेखांचे वाचन आणि मनन केले असता त्यातून शिवरामपताची एक प्रबल विचारधारा स्पष्टपणे वहात असलेली आपल्या प्रत्ययास येते. ही विचारधारा म्हटली म्हणजे—आपला देश आपण स्वतंत्र केला पाहिजे, आपल्या गुलामगिरीचे पाश आपण तोडून टाकले पाहिजेत, बेहिमतीचे आणि नेभळटपणाचे विचार आणि भावना आपण गाडून टाकल्या पाहिजेत, आपल्या पराक्रमी पूर्वजांचे स्मरण जागृत ठेऊन आपण त्यांच्या कीर्तीला साजेल असे सवाई विक्रम करून दाखविले पाहिजेत, आपसातील दुही, जी आपल्या नाशाला आणि गुलामगिरीला कारण झाली आहे ती नष्ट केली पाहिजे, किरकोळ सुधारणांच्या मार्गे लागून आपण आपली फसगत करून घेता कामा नये, आपला राजकीय मोक्ष जगातील इतर लोकानी ज्या मार्गांनी मिळविला त्याच मार्गांनी आपणालाही मिळवावा लागणार आणि म्हणून आपणालाही तशीच तयारी करावी लागेल, आपल्या मनात क्रांती होईल, आणि जगाच्या इतिहासातील खरे मर्म आपल्या ध्यानी येईल

असेच उपाय आपण योजिले पाहिजेत, इंग्रजांनी दिलेली पोकळ आश्वासने आणि केलेली गुळचट भाषणे यांनी आपली फसगत होऊं देतां कामा नये, गुलामी स्थितीचा आपणांस वीट आला पाहिजे आणि तिटकारां वाटला पाहिजे—येणेंप्रमाणें थोडक्यांत वर्णन करतां येईल. आणि या विचारांतील निरनिराळ्या पैलूंचें पोषण शिवरामपंत दर आठवड्यास घोटून घोटून परंतु प्रतीक्षणी अभिनव आणि मोहक वाटेल अशा पद्धतीनें करित असत.

इतर वर्तमानपत्रांप्रमाणें भोंवती चाललेल्या अनेकविध घडामोडींचा परामर्ष घेण्याचें काम हें ते प्रमुखत्वानें आपलें काम समजत नसत. तर वर वर्णन केलेले विचार नि भावना जेणें करून लोकांच्या मनांत ठसवितां येतील अशा प्रकारच्याच घडामोडीं अगर विषय चतुरपणानें निवडून काढून, त्यांची मांडणी ते करित असत. वाचकांच्या मनाला आपल्या गुलामगिरीची सतत टोंचणी लागेल आणि त्यांतून मुक्त होण्याचे विचारचक्र त्यांच्या डोक्यांत फिरूं लागेल या धोरणानें शिवरामपंत आपली लेखणी चालवीत.

शिवरामपंताचे हें सर्व लेख-भांडार काळजीपूर्वक वाचणारांच्या घ्यानांत त्यांचें अर्द्धद्वितीयत्व आल्याशिवाय राहाणार नाही. सतत दहा वर्षे आपल्या वाचकांना आपल्या विचारधारेत वर्षमान उत्साहानें सतत डुंबत ठेवणें ही त्यांच्या लेखणीची कामगिरी असामान्य कोटीची म्हणावी लागेल. अवघ्या भारतवर्षीत या कामगिरीला तोड सापडणार नाही. शिवरामपंताच्या काळांत तर नाहीच नाही ! त्यांच्या भोवतालच्या परिस्थितीत जागरूक इंग्रज सरकाराच्यासमोर बिनधोकपणाने आणि सफाईने स्वातंत्र्याचा असा कुशल पुरस्कार करणारा वक्ता आणि लेखक उभ्या हिंदुस्थानांत दुसरा कोणी असल्याचें आम्हांस माहित नाही. आठ्यापाठ्याच्या खेळांत ज्याप्रमाणें विलक्षण चपळाईनें मार न खाता पाठ्या ओलांडीत जाऊन एखादा कुशल खेळाडू लोण पोहोचवितो, त्याप्रमाणें इंग्रज सरकारच्या कायद्याच्या बंदोबस्ताच्या पाठ्या सफाईने ओलांडून आपल्या अंगास स्पर्श होऊ न देता शिवरामपंतांनी निभेळ स्वातंत्र्याच्या प्रसाराचें लोण महाराष्ट्राच्या मैदानावर सर्वासमक्ष पोहोचवून दाखविलें, ही त्यांची कामगिरी केव्हांही अविस्मरणीय अशीच ठरेल. स्वातंत्र्यार्थी धडपडणाऱ्या गुलाम राष्ट्रांतल अनेक लेखकांनी आणि वक्त्यांनी केलेल्या स्फूर्तिदायक वाक्पाटवाचे मनोवेषक इतिहास प्रसिद्ध आहेत. परंतु मराठी

भाषेत अवघ्या दहा वर्षीत शिवरामपतानी केलेल्या पद्धतीची कामगिरी अन्य कोणी तशा प्रकारे तडीस नेल्याचे उदाहरण मिळणे दुरापास्त आहे असा शिवरामपती स्वातंत्र्य वाङ्मयाचा अतुल महिमा आहे. वर्णन करून किंवा भाष्य करून तो प्रकट करून दाखविणे कठीण आहे. तद्रूपतेने त्याच्या वाङ्मयाचे मनसोक्त अवगाहन करणे हाच त्यातील रसास्वाद मनमुराद लुटण्याचा एकमेव मार्ग आहे. शिवरामपताच्या हृदयात निर्भय देशभक्ती थयथय नाचत होती. कवीची उदात्त प्रतिभा त्यांना लीलेने वश होती. न्याय, मीमांसा इत्यादि संस्कृत शास्त्रातील पांडित्य, इंग्रजी वाङ्मय आणि इतिहास यांच्या दृढ अभ्यासाने संपादन केलेली स्फूर्ती आणि नव विचार याचा भरपूर साठा त्यांच्यापार्शी होता. उपहासाने प्रतीपक्षाचे पाणी पाणी करण्याच्या कलेंत तर त्यांच्या कोणीच हात धरणारा नव्हता. भावनेचे उत्थान करण्याची त्यांच्या अर्गी जबरदस्त शक्ती होती. अशा अधिकाराचा आणि योग्यतेचा स्वातंत्र्याचा उद्गाता महाराष्ट्राला लाभला हे त्यांचे महत्त्वाग्य होय.

काळात शिवरामपतानी लहानमोठे सुमारे एक हजार लेख लिहिले असतील आणि ‘काळातील निवडक निव्वच’ म्हणून जी दहा पुस्तके त्यांनी प्रसिद्ध केली त्यात त्यापैकी सुमारे दोनशे ते सव्वादोनशे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. म्हणजे त्यांच्या काळातील लेखनापैकी सुमारे चौथा हिस्सा आपणासमोर आहे आणि सुमारे तीस पस्तीस वर्षांच्या बदिवासानंतर हे त्याचे लेख पुनर्मुद्रित होऊन आपणास वाचण्यास मिळण्याचा सुप्रसंग आला आहे. या दहाही भागातील दोनशे सव्वादोनशे लेखाची ठोकळ वर्गवारी केल्यास त्यातील एक भाग स्वित्झर्लंड, आयर्लंड आणि इटलीसारख्या पारतंत्र्याच्या मगरभिठीत सापडलेल्या देशांनी गुलामगिरीतून मुक्त होऊन स्वतंत्रतेच्या प्रकाशात येण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नाना अनुलक्षून लिहिलेल्या लेखाचा आपणास करता येईल. तिबेट, चीन आणि हिंदुस्थान अथवा दक्षिण आफ्रिका वगैरे स्थळी परकीयांनी जी आक्रमणे चालविली होती आणि दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करण्यासाठी जे राजकीय लपडाव खेळले जात होते त्यास अनुलक्षून लिहिलेल्या लेखाचा गट हा दुसरा भाग आपणास करता येईल तिसरा भाग असा करता येईल की त्यात शिवाजी महाराजांनी स्थापिलेल्या मराठी स्वराज्याच्या खटपटीला अनुलक्षून लिहिलेले लेख

समाविष्ट करता येतील. पारतंत्र्याच्या काळांत परतून प्रजेचे शोषण सतत चालू असते आणि या सुलतानींत दुष्काळासारख्या अस्मानीची भर पडली म्हणजे जो कहर होतो त्याच्या वर्णनाने दगडांचीसुद्धा अंतःकरणे शतशः विदीर्ण होतात आजचे बंगालचे भूकवळी कोणाच्या अंतःकरणाला घरे पाडीत नाहीत ? शिवरामपंतांचा 'काळ' अशा दुष्काळांतच जन्माला आला होता आणि या दुष्काळांत सद्विचारांच्या आणि सद्विकारांच्या भीषण दुष्काळाची काळवंडून टाकणारी छाया सर्वत्र पसरली होती. लोकांच्या हृदयांवर आपल्या लेखणीचे तीव्र घण मारून त्यांतून निघणाऱ्या ठिण-ग्यांनी शिवरामपंतांनी या दाट अंधःकारांत प्रकाश दाखविला. दुष्काळावर आणि उपासमारीवर कळवंडणाऱ्या अंतःकरणाने लिहिलेले आणि हृदय पिळवटून टाकणारे या दहा भागांत आलेले त्यांचे लेख हा त्यांचा चौथा गट होय. स्वातंत्र्याची ईर्ष्या मनांत उत्पन्न करण्याऐवजी सबुरीच्या गोष्टी सांगणारे, आपल्या समाजातील दोषांचा पाढा वाचणारे आणि निःशस्त्र व निर्बल झालेल्या समाजाच्या दोषाविष्करणाने त्यांच्या दुःखावर डागण्या देणारे असे जे क्रियेक आमच्यातील पुढारी आणि त्यांच्या संस्था आणि खटपटी असत त्यांचा तीव्र उपहास करण्यासाठी लिहिलेल्या लेखांचा पांचवा गट करता येईल. रुचिपालटासाठी म्हणून लिहिलेल्या उरल्यासुरल्या लेखांचा सहावा गट होऊ शकेल.

या दहा भागांतून आलेले लेख हे त्या त्या वर्षातील काळांत आलेल्या लेखांतून वर्षवार निवडून छापले असल्यामुळे साहजिकपणेच त्यांचा वांटणी विषयवार झालेली नाही. सर्व प्रकारच्या लेखांची प्रत्येक भागांत गह्यत झाली आहे. शिवरामपंतांच्या कारकीर्दीतील मूळ 'काळ' पत्त्याच्या संपूर्ण फायली प्रयत्न करूनही अद्याप हाती आल्या नाहीत. दहा भागांत शिवरामपंतांनी समाविष्ट न केलेले असे अनेक सुंदर लेख या फायलीतून त्या मिळतील त्या वेळेस आपणास निवडून काढता येतील आणि मग अशा सर्व लेखांचे विषयवार विभाग करून ते प्रसिद्ध केल्यास आपणांस शिवरामपंतांचे एकेका विषयावरील विचार एकत्र वाचावयास सांपडतील. असा सुप्रसंग लवकरच येईल अशी आम्ही आशा करतो.

शिवरामपंतांचा प्रत्येक लेख म्हणजे अखंड पाषाणाच्या घडीव मूर्ती-

सारखा आहे. त्याचे हात, पाद, मान, नाक, तोंड निरनिराळे तोडून दाखविण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यातील मौंदर्य आणि भावनेचा डौल नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही. तो अखडच वाचला पाहिजे, तरच त्याची रुची आपणास यथार्थपणे चाखता येईल. पृथक्करण करण्याच्या प्रयत्न केल्यास मूळातील मौजेचे आविष्करण यथोचितपणे करता येणार नाही. असे आहे तरी त्याचा या दहा भागात समाविष्ट न केलेला आणि आज विशेष प्रसंगोचित वाटणारा असा एक नमुनेदार लेख येथे सादर करून त्याचे मर्म विशद करण्याचा आणि शिवरामपताच्या लेखन-शैलीचा आविष्कार करण्याचा अल्पसा प्रयत्न येथे करू.

काळ, ता. ८ एप्रिल १९०४, [लेखाला मथळा नाही.]

मुंबईत तांबुदाच्या सणात मुसलमान मुसलमानामध्ये जो दगा झाला त्याची हकीगत आम्ही मागील अर्की दिलेलीच आहे. त्या नंतरची पुढील हकीगत म्हणजे मुंबईच्या दग्याची नसून मुंबईच्या शाततेची होय. या आठवड्यातील प्रश्न दगा कसा झाला, हा नाही. तो गेल्या आठवड्याचा प्रश्न होता. या आठवड्यातील प्रश्न दगा कसा शात झाला हा होय. व याच प्रश्नाकडे आपण क्षणभर वळू. परिणामाचा विस्तार हा नेहमी कारणाच्या महत्त्वावर अवलंबून असतो. आणि कर्तबगारीची मर्यादाही अतःकरणातील महत्त्वाकाक्षेच्या मानाने नियमित झालेली असते. मुसलमानानी प्रथमतः दग्याला सुरवात केली तेव्हा त्याच्या मनात काय होतें ? त्यांनी आपल्या मशिदीपुढे वाघे वाजविली तर, आपण त्याच्या मशिदीपुढे वाघे वाजवू एवढीच क्षुद्र कल्पना मनात होती. व ती कल्पना जशी क्षुद्र होती तशी तिला फळेही क्षुद्र आली व ती क्षुद्र वेळेपर्यंतच टिकली. बोहरी लोकांच्या मशिदीपुढे आपण वाघे वाजवावयाची, ही सुनी लोकांची महत्त्वाकाक्षा होती आणि त्याप्रमाणे एक दिवस ताशाच्या कातड्यावर वेताच्या काठ्या पडून तांब्याच्या भाड्यामधून एकदा आवाज निघाला ! जेवढे मनात असते, तेवढेच हात करतात. दगेवाल्या लोकांच्या मनामध्ये थोड्याच गोष्टी असल्याकारणाने त्याचा दगाही थोड्याच वेळात आटोपला. आपण एखादे महत्कृत्य हातीं घेत आहोत आणि ते आपण वर्षांचे ३६५ दिवस एकसारखे चालवू असे

दंगा करणाऱ्या मुसलमानांपैकी एकाच्याही मनात नव्हतें. मग तो दंगा एका आठवड्याचे मुदतीतच थांबला याबद्दल आश्चर्य तें काय? आणि जो दंगा स्वाभाविक रीतीने बंद पडावयाचा होता तो शांत केल्याबद्दल मुंबईच्या पोलीस कमिशनर साहेबांचे तरी आभार कसले मानावयाचे? एकादा दंगा लवकर थांबणें किंवा पुष्कळ दिवस चालणें या गोष्टी अंशतः कित्येक बाह्य कारणांवर कधी कधी अवलंबून रहातात, परंतु मुख्यत्वेकरून अंतःकरणांतील महत्त्वाकांक्षा हे दंग्याचा विस्तार किंवा संकोच करणारे प्रधान कारण असतें. कांहीं शतकांपूर्वी इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत आले आणि त्यांनीं येथें एक प्रकारचा दंगा सुरू केला. तो दंगा ताबडतोब न मिटतां अजूनपर्यंतही चालू आहे व याच्यापुढेही कित्येक वर्षेपर्यंत कदाचित् चालेल. पण याचें कारण काय? मोहरमचा सण दहा दिवस आहे. तेवढे दहा दिवसपर्यंत आपण कांहीं तरी मजा करू असल्या क्षुद्र कल्पनेनें प्रेरित होऊन ईस्ट इंडिया कंपनीचे नोकर हिंदुस्थानांत आलेले नव्हते. त्यांनीं जें काम मनांत योजिलें होतें, तें दहा दिवसाचें किंवा दहा वर्षांचें नसून त्याच्यापेक्षां फार मोठ्या विस्ताराचें होतें. तावूत थंडे होईपर्यंत दंगा करून नंतर लगेच दुसऱ्या दिवशीं आपल्या दुकानाच्या फळ्या उघडून साहेबांनीं तयार केलेला माल लोकांना विकण्याची किंवा साहेबाकडे बटलरचें काम करण्याकरतां जाण्याची त्यांना धाई नव्हती. कांहीं शतकेही लागलीं तरी हरकत नाहीं, परंतु सगळ्या हिंदुस्थानचें राज्य हळु हळु आपल्या हस्तगत करून घ्यावयाचे ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती आणि त्याप्रमाणें त्या महत्त्वाकांक्षेचे परिणाम घडून आलेले आहेत व त्यामुळे हिंदुस्थानांत इंग्लिशांनीं सुमारे दोन शतकांपूर्वी जो दंगा सुरू केला, तो दंगा “ हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांचें राज्य ” इतक्या मोठ्या बहुमानाच्या पदवोळा आज मितीला चढला आहे. वस्तुतः पाहिलें असतां मूळचे सगळेच दंगे. मुसलमानांच्या दंग्यांत आणि इंग्लिशांच्या दंग्यांत फारसा फरक नाहीं. कांहीं तरी कुरापत काढायची आणि मारामारीला सुरवात करावयाची ही जी हल्लीं मुसलमानांची दंग्याची पद्धत आहे, तीच पूर्वी इंग्रजांचीही होती.

आमच्या मशिदीपुढें वाचें वाजविलीं ही जशी क्षुल्लक सबब आहे तितक्याच क्षुल्लक सबबी उकरून काढून इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांतील नेटिव्ह राजांशीं मारामान्यां केलेल्या आहेत. परंतु असल्या मारामान्यांचें पर्यवसान मुसलमान

लोकें आपसातीलच एकमेकांचीं डोकीं फोडण्यात करितात व इंग्लिशानी हिंदुस्थानचें राज्य जिंकून घेण्यामध्ये केलें आहे एषढाच काय तो दोहोमध्ये फरक ! बाकी बहुतेक सर्व बाबतींमध्ये हे सगळे दगेच होत. परंतु असले दगे फारच फैलावले व त्याचा विस्तार फारच वाढला म्हणजे त्यांना दगे हे नाव देण्याची लोकानाच लाज वाटू लागते व ते त्यांना राज्य असे म्हणू लागतात, व कोणत्याही दग्यापासून झाले नाही असे कल्याण या इंग्लिशाच्या दग्यापासून हिंदुस्थानातील लोकाना हल्ली प्राप्त होत आहे. त्यामुळे त्यांनी त्याला राज्य हे दिलेले नाव किती यथार्थ आहे, याची कोणालाही सहज कल्पना करता येईल. व त्याच्या अतःकरणामध्ये इंग्लिशाबद्दल जी राजनिष्ठा वास करीत आहे, तिजवरून पाहिलें असता इंग्लिशाच्या या दग्याची येथील लोकाना किती अभिरुची आणि प्रीति आहे, हेही व्यक्त होईल. खुद्द मुसलमानांचा धर्मसंस्थापक जो महमद त्यानेही सातव्या शतकात अरबस्थानात काही योज्याशा निराळ्या घर्तीवर दगे सुरू केले होते. व हल्लींच्या महमदी धर्माचा जो विस्तीर्ण फैलाव झालेला आहे, तो त्याचेच फळ होय. महमदाच्या दग्याचा इतका फैलाव का झाला आणि महमदाच्या हल्लींच्या अनुयायाच्या दग्याचा तसा सुपरिणाम का होत नाही असा जर कोणी प्रश्न विचारील, तर या सगळ्या गोष्टींचे कारण त्या त्या गोष्टींच्या उत्पादकाच्या अतःकरणातील महत्वाकाक्षेमध्ये त्याला सापडेल. मी नवीन धर्म स्थापन करीन, परमेश्वराने माझ्या मनात सचार केला आहे, त्याने आपली इच्छा परिपूर्ण करण्यासाठीच मला या जगामध्ये घाडिले आहे, व त्याचा हुकूम मी बजावीत आहे, अशा प्रकारच्या उदात्त कल्पनांनी, दैविक विचारानी आणि सात्विक मनोवृत्तींनी महमदाचें अतःकरण उचबळून गेलें होतें. आणि त्यामुळे त्याच्या दग्याचा इतका चांगला परिणाम झाला. आपल्या शिवाजीनेही काही शतकापूर्वी अशाच प्रकारचे दगे केले होते. असले सगळे हे वास्तविक दगेच असतात. हे वर स्पष्ट सांगितलेलेच आहे. परंतु स्थितिमानाने या दग्याच्या नावामध्ये फरक पडत असतो. इंग्लिशाच्या हिंदुस्थानातील दग्यांना हल्लीं जें स्वरूप आलेलें आहे, तें पाहून आपण त्याला राज्य असें म्हणू लागलों आहो. आता इंग्लिशाच्या हिंदुस्थानातील दग्यांना त्याच्या खऱ्या नावाने कोणी हाक मारली असता इंग्लिशाना कधी कधी रागही येतो. परंतु असाच राग

दुसऱ्यांनाही येत असेल ही कल्पना त्यांच्या मनाला कधी शिवलेली सुद्धा नसल्या कारणाने शिवाजी महाराजांच्या सुव्यवस्थित राज्यपद्धतीला दंगे आणि खुद्द शिवाजीला दंगेखोर अशी नावे देण्याला ते यत्किंचितही मार्गे-पुढे पहात नाहीत. असो, त्यांचा मोठेपणा त्यांच्यापार्शी. आपला तूर्त प्रश्न एवढाच आहे की, शिवाजीने जे दंगे आरंभिले ते त्या वेळच्या एखाद्या पोलिस कमिशनरच्या दबकावणीने बंद का पडले नाहीत, आणि त्यांना इतकी चांगली फळे का प्राप्त झाली? या प्रश्नाचे उत्तरही शिवाजीच्या विचारांमध्येच शोधून पाहिले पाहिजे, म्हणजे ते आपल्याला बरोबर कळेल. महाराष्ट्र हा मराठ्यांचा देश, तेथे मी मराठ्यांचे स्वराज्य स्थापन करीन, मी त्या देशातील गोब्राह्मणाचा प्रतिपाळ करीन, आणि त्यांच्यावर धार्मिक आणि राजकीय बाबतीत जो जुलूम होत आहे त्यातून सोडवून मी त्यांना स्वतंत्र करीन, असले शिवाजीचे विचार होते, ही त्याची महत्त्वाकांक्षा होती व ह्या ज्वाळांनी त्यांचे अंतःकरण रात्रंदिवस पेटलेले होते ! ज्या दंग्यांच्या पायाशी असली पवित्र, मंगल, आणि शुभकारक मनोवृत्ति, त्यांच्या शेवटावर स्वतंत्रतेची गोड फळे निर्माण झालीच पाहिजेत ! असो. येथपर्यंत आपण ज्या काही प्रख्यात दंग्यांचे परीक्षण केले, त्यावरून एवढे म्हणण्याला काही हरकत नाही की, दंग्याची किंमत त्यांच्या हेतूवरून ठरविली जाते, व जेथे हेतु चांगले, तेथे बहुधा फळही चांगलेच येते. इतिहासाने मागील दंग्यांची जी उदाहरणे हल्लींच्या वाचकांच्या नजरेसमोर आणून मांडली आहेत, त्या बहुतेकांतून उदात्तच हेतु दृष्टीस पडतात. परंतु वर्तमान कालाकडे पाहिले तर, क्षुद्र हेतु, क्षुल्लक कल्पना आणि तिरस्करणीय महत्त्वाकांक्षा यांचाच दंग उसळलेला दृष्टोत्पत्तीस येतो. आणि म्हणूनच एकादा पोलिस कमिशनर किंवा पांचपन्नास लष्करी लोक या दरिद्री मनोविकारांच्या जंतूंनी उत्पन्न केलेले दंगे मोडून टाकू शकतात. क्षुद्र हेतूचा दंगा, पाहिजे तो क्षुद्र शक्तीचा प्राणी एका क्षणांत जागच्या जागी दाबून टाकू शकिल. लहान मन हे एखाद्या टेकणाप्रमाणे पाहिजे तो आपल्या चिमटीत घरून चिरडून टाकू शकतो; परंतु विस्तीर्ण मन, अवाढव्य कल्पना, उदात्त हेतु, दैविक महत्त्वाकांक्षा, अचाट बुद्धी, अतुल पराक्रम, आणि जोमाची कर्तबगारी ही सगळ्या जगाला थक्क करून सोडतात. सर्वांच्या अंतःकरणांत त्यांच्याबद्दल आश्चर्य,

कौतुक आणि प्रेम उत्पन्न होते, सर्व दुष्ट लोकाची अकल त्याच्यापुढे गुग होते, सर्व जुलमाची त्याच्या भयाने पाचावर धारण बसते, सर्व अन्याय-मूलक सामर्थ्य त्याच्यापुढे डळमळू लागते, सर्व लुच्चेगिऱ्या त्याच्यापुढे आपले खरे स्वरूप आविष्कृत करितात, आणि सर्व शत्रू एखाद्या पशूप्रमाणे दातीं तृण धरून त्यांना शरण येतात, व अखेरीस या ईश्वरी गुणाचा सर्वत्र विजय होतो. देशबाधवहो, असले गुण आपल्या अतःकरणात उत्पन्न झाले पाहिजेत !”

लेखाचा विषय वरवर पाहिला तर मुसलमानांतील शिया आणि सुनी यांच्यात झालेला दगा हा आहे. दगा शात झाल्यावर त्याची मीमासा करण्याचा उद्देश मनात धरून शिवरामपताची लेखणी चालू लागते न लागते तोच, एखादे विमान ज्याप्रमाणे भूमीला थोडे खरचटून एकदम अतराळात उड्डाण करते त्याप्रमाणे त्या दग्याच्या मीमासेचा तत्तू हाताशी धरून, त्याच्या प्रतिभेने एकदम उड्डाण केले आहे, असा चमत्कार आपणास येथे आढळून येतो. दगा करणाराच्या मनात काय होते असा प्रश्न विचारून दगा करण्याचे हेतु क्षुद्र असतील तर त्याला क्षुद्रच फळे येतील आणि ते क्षुद्र वेळेपर्यंत टिकून शात होतील असे सागून, मोठ्या महत्त्वाकाक्षेने दीर्घकाळपर्यंत चालविलेल्या दग्याला सहजच मोठी वजनदारी प्राप्त होईल, सवत्र करावयाचा तर तसा दगा करावा असे मुचविले आहे. आणि दृष्टातादाखल असा प्रश्न केला आहे की, इंग्लिशांनी तरी हिंदुस्थानात जे केले तो एक प्रकारचा दगाच नव्हे काय ! पण त्यांनी तो सतत चालविला. तेव्हा त्या मूळच्या दग्याला 'राज्य' असे प्रतिष्ठित नाव प्राप्त झाले आणि ते आम्हा लोकानाही किती तरी मानवले आहे. महमद पैगबर याने तरी दुसरें काय केले ? दगाच केला. पण त्याच्या बुडाशी महत्त्वाकाक्षा होती, उदात्त कल्पना, दैविक विचार व सात्विक मनोवृत्ती होत्या. म्हणूनच त्याला मोठे यश मिळविता आले आणि आपल्या शिवाजीने तरी काय केले ? दगेच केले. परंतु ते स्वातंत्र्यासाठी आणि स्वराज्यासाठी केले. अशा शिवाजीला दगेखोर इंग्रजांनीच दगेखोर म्हणून दूषणें द्यावी यात काय अर्थ ? तात्पर्य. दग्यापेक्षा दग्याच्या मागील हेतू पाहूनच दग्याची किंमत ठरविली पाहिजे. उदात्त हेतू आणि अवाढव्य कल्पना जर एखाद्या दग्याच्या बुडाशी असतील तर अखेरीस अशा ईश्वरी गुणाचा सर्वत्र विजय होतो असे प्रति-

पादन करून शिवरामपंत म्हणतात—“देशवाषवही, असले गुण आपल्या अंगांत उत्पन्न झाले पाहिजेत.”

या एवढ्याशा लहान लेखांत मुसलमानांच्या दंग्यांपासून निघून शिवरामपंतांची लेखणी इंग्रजांचे साम्राज्य, महंमदी सत्तेचा फैलाव आणि शिवाजीचे स्वराज्य एवढ्या सर्वांतून झपाट्याने भ्रमण करून आली आहे. आणि भिकार फळे देणाऱ्या क्षुद्र दंग्यांच्या ऐवजी विशाल, चिरंतन फळे देणाऱ्या स्वराज्य व स्वातंत्र्यस्थापक दंग्यांच्या विषयी वाचकांच्या मनांत अनुकूल प्रेरणेचे धक्के देऊन विराम पावली आहे. ही अशी मीमांसा त्यांच्या लेखांतून वारंवार केलेली आढळते आणि वरवर सारख्या दिसणाऱ्या आणि म्हणून प्रथम प्रथम तरी दंगा, या एकाच शब्दाने संबोधिल्या जाणाऱ्या परंतु हेतु भिन्नतेस्तव भिन्न परिणामाला पोहोचणाऱ्या अतएव श्रेष्ठ कनिष्ठ-पणाच्या भिन्न कोटीत दाखल होणाऱ्या घटनेची मोठी मार्मिक आणि सूचक मीमांसा शिवरामपंतांनी केली आहे. तर्काची कुऱ्हाड चालवूनही त्यांची नाजुक मीमांसा रक्तबंबाळ करणारा अत्यंत अरसिक ठरल्याशिवाय राहाणार नाही. या लेखांतील प्रत्येक वाक्याच्या मार्गे शिवरामपंतांचे स्वदेश प्रेम आणि स्वातंत्र्योत्सुकता भरल्या डोळ्याने वाचकांकडे पहात आहे आणि त्याला वश करित आहे असा अनुभव आपणाला आल्याशिवाय राहाणार नाही. आपण हात लावला तर आपल्या हाताला या लेखांतील खडबडीत शब्द लागतील; पण या शब्दांना छायेप्रमाणे चिकटून उभ्या असणाऱ्या भावना दिसतील पण हातास लागणार नाहीत; कळतील पण पकडता येणार नाहीत; अशी यांतील जादूगिरी आहे. अशी जादूगिरी तुम्हांला अग्यल कोठेहि आढळणार नाही. तुम्ही या लेखांच्या, त्यांतील शब्दांच्या जो जो निकट जाल, तो तो ते शब्द नाहीसे होऊन त्यांच्यामार्गे उभ्या असलेल्या त्या भावनांशी तुम्ही एकरूप व्हाल आणि त्यांत विरून जाल. हीच शिवरामपंतांची किमया, त्यांची लेखनशैली, आणि हेच त्यांचे पृथकरण.

पहिल्या भागाचा परामर्ष

काळ पत्तातील निवडक निबध भाग पहिला हें पुस्तक काळ कर्त्यांच्या परवानगीने रा. आत्माराम रामजी जगताप यांनी शारदाक्रीडन छापखान्याचे मालक रा. मोरेश्वर रामचंद्र काळे यांच्याकडे छापून इ. स. १९०० (३० जून रोजी) साली प्रसिद्ध केले. बारीक छपाईच्या १४० पानांच्या या पुस्तकाची किंमत अवधी आठ आणे होती. मालकाने सर्व हक्क आपल्या स्वाधीन ठेवले आहेत असा श्लोकाचा यावर आहे. आणि बाळकृष्ण नारायण फाटक कमिशन एजंट मुंबई याचा छाप प्रत्येक प्रतीवर आहे, कारण पुढे दिल्याप्रमाणे सूचना पुस्तकात छापली आहे. (ज्या पुस्तकावर बाळकृष्ण नारायण फाटक यांच्या नावाचा छाप नसेल ते पुस्तक चोरीचे समजावे.) यावरून या आवृत्तीच्या विक्रीचा हक्क कमिशन एजंट रा. फाटक यांनी घेतला असावा असे दिसते.

काळ पत्र पहिल्या वर्षी गोघळेकरांच्या जगद्वितेच्छु छापखान्यात छापले जात असे. परंतु काळाची बाधा कदाचित् आपणालाही होईल या भयाने जगद्वितेच्छु कर्त्यांनी आपला पाय मार्गे घेतला तेव्हा शिवरामपतानी आपला स्वतःचा मनोहर नावाचा छापखाना घालून ते 'काळ' त्यात छापू लागले. मग काळातील निवडक निबधाचे प्रसिद्ध झालेले पुढील नऊ भाग वेळोवेळी स्वतः शिवरामपतानी छापून प्रसिद्ध केले. पैकी दुसरा भाग स. १९०३ मध्ये प्रसिद्ध झाला. सात, आठ, नऊ आणि दहा हे भाग अनुक्रमे १९०५, १९०६, १९०७, १९०८ या साली प्रसिद्ध झालेले आहेत. या भागातील छपाई दु-रकानी आहे. त्यावरून काळात आलेले लेख तेव्हाच निवडून व त्याच जुळाईचा उपयोग करून हे भाग तयार झालेले दिसतात. १९०३ साली दुसरा भाग छापल्यानंतर असे भाग प्रतिवर्षी छापण्याचें काम मार्गे पडलें असावे असें दिसतें आणि १९०५

सालापासून या कामाची उठावणी झाली आणि सात, आठ, नऊ, दहा हे भाग छापून हेत असतांनात्र मागील शिल्लक पडलेल्या तिसऱ्या, चौथ्या, पांचव्या व सहाव्या वर्षांतील लेख निवडून पुन्हा छापून घेऊन आणि त्यांचे भाग क्रमशः तिसरा १९०५ मध्ये, चौथा १९०६ मध्ये, पांचवा १९०७ मध्ये आणि सहावा १९०८ मध्ये याप्रमाणे एकरकानी छपाई करून छापण्यांत आलेले दिसतात. येणेंप्रमाणें या दहा भागांच्या छपाईची कथा आहे.

फार पूर्वी केसरीतील निवडक निबंधांची पुस्तके प्रसिद्ध झाली होती पण त्या नंतर ती प्रथा कांहीं पुढें चालू राहिली नाही. काळानें मात्र दहाही वर्षांच्या निवडक निबंधांची पुस्तके काढण्याचें घाडस केलें. केसरी नंतर काळाला लाभली एवढी लोकप्रियता दुसऱ्या कोणत्याही पत्राच्या वांट्याला आली नाही. शेवटीं शेवटीं काळाचे वर्गणादार सोळा हजारापर्यंत गेले. आणि क्षणभर काळ केसरीलाही मागे टाकतो कीं काय अशी चर्चा त्यावेळीं तरुण मंडळींत असल्याचें आम्हास प्रत्यक्ष माहीत आहे.

काळाच्या लेखाची तरुण पिढीवर अशी मोहनी पडली होती कीं जाग-जागी स्थापन झालेल्या तरुणांच्या मंडळांत काळांतील लेखांचे मिटक्या मारून नियमानें वाचन होत असल्याचें आम्ही प्रत्यक्ष अनुभवलें आहे.

शिवरामपंत हे पट्टीचे वक्ते होते आणि त्यांच्या मोहक भाषणाची छाप तरुण पिढीवर इतकी पडली होती कीं बाकीचे सारे वक्ते त्यांच्यापुढें फिके पडत. लेखणीसारखाच त्यांच्या वाणीचा थाटही सर्वांआगळा होता. त्यांचीं वाक्यें तोंडानें उच्चारली जात तेव्हां ती दिसण्याला अगदी साधी दिसत. परंतु आपल्या आवाजाच्या आरोह आणि अवरोह यांच्या पेरणीनें या बाह्यतः शुष्क दिसणाऱ्या शब्दावलींत विविध भावनांचे जे रस कांठोकांठ भरलेले असत ते ज्यांनीं ती भाषणें शिवरामपंतांच्या मुखांतून प्रत्यक्ष ऐकलीं तेच जाणूं शकत. हीं भाषणें ज्यांनीं ऐकलीं आणि जे रोज ऐकत होते त्यांना त्या वेळच्या काळांतील लेखांचा रसास्वाद जितक्या मनमुराद व सहजतेनें घेता येत होतां, तसा तो आतां शिवरामपंतांच्या पश्चात् कोणालाही आणि केव्हांही मिळणार नाही. आपल्या भाषणांत ज्या प्रकारचे आरोह व अवरोह शिवरामपंत योजीत त्याच प्रकारचे आरोह अवरोह त्यांच्या लेखांतील वाक्यांना

आणि शब्दाना लाऊन ते वाचावे लागतात, तेव्हाच त्यातील खरी मौज आणि मर्म भरपूर लुटावयास सापडते. आणि हे वैभव तेच भोगू शकतात कीं जे शिवरामपताच्या भाषण—गणेत प्रत्यही स्नात होत असत त्या वेळच्या त्या आम्हा लोकाना काळाच्या लेखातील छापलेल्या शब्दाच्या आणि वाक्याच्या रागाच्या फटींफटींतून शिवरामपताची ती मनोहर आणि मोहक मूर्ती अद्यापही दृष्टीस पडल्याचा भास होतो आणि लेखणीला वाणीची साथ मिळाल्यामुळे येणारा जिवतपणा अनुभवावयास सापडतो.

अशा या ‘काळातील निवडक निव्वध’ याच्या पहिल्या भागात १८९८-९९ साली लिहिलेल्या सव्वीस लेखाचा समावेश झाला आहे. पहिल्या सलामीच्या लेखाचा विषय प्रत्यक्ष ‘काळ’ हा आहे, तर सव्वीसाव्या लेखाचा विषय ‘ज्ञोपेतील देखावा’ आहे काळाचे परमेश्वरसदृश व्यापक स्वरूप या लेखात शिवरामपतानी उभे केले आहे. इकडे शिवरामपतानी काळाने भूत-काळात पाहिलेल्या एकामागून एक गोष्टी वाचकास दाखवीत जो जो पुढे चलावे, तो तो वाचकाच्या अतःकरणातील भावनाचे पडद्यामागून पडदे खुले व्हावे, त्याच्या कानाला काळाने त्वेपाने उच्चारलेले ‘सूड सूड’ असे शब्द ऐकू येऊन त्याच्याही मुखातून ते शब्द नकळत बाहेर पडावेत, जुलमी राजाला सिंहासनावरून खाली ओढणारा काळ त्यांना प्रत्यक्ष दिसावा असे काळाचे कधीही न विसरून जाणारे चित्र शिवरामपतानी उभे केले आहे या नमुन्याचा लेख मराठी वाचकांनी तरी हाच पहिल्याने वाचला असेल असे आम्हास वाटते आणि या लेखकाचे लेख पुन्हा आपणास वाचावयास मिळावे म्हणून त्यांच्या मनाला कसा चटक लागला असेल याची आपणास कल्पना येते. ‘गरिबाची उपासमार’ आणि ‘सपत्तीचा दुरुपयोग’ असल्या लेखातून इकडे भुकेने तडफडणारे जीव तर तिकडे मेजवान्या झोडणारे श्रीमंत, हा समाजातील विषमतेचा प्रकार शिवरामपतानी आपल्या विदारक लेखणीने उघड केलेला दिसतो. या भागात अथवा दुसऱ्या कित्येक भागात आलेल्या काही काही लेखावरून शिवरामपताच्या मनावर युरोपात दडुदडु प्रसार पात्र चाललेल्या सोशलिझमच्या नव्या मताचा पगडा बसलेला दिसतो. त्या काळां हिंडमन्, केरहार्डी सारखे इग्रज’ आणि प. शामजी कृष्णवर्मा-सारखे हिंदी गृहस्थ या मताचा प्रसार करताना आढळतात आणि शिवराम-

पंतांच्या बुद्धीवर या तत्त्वज्ञानाची थोडी बहुत छाप पडलेली स्पष्ट दिसून येते. हाही प्रकार मराठी गृष्टीस अभिनव असाच होता. 'राज्य कशांने मोडकळीस येते', या विषयावर एकंदर चार लेख या भागांत आलेले आहेत. होता होई तो राजांने ज्ञानाचा प्रसार होऊं देऊ नये, आपणांहुन कोणाला वरचढ होऊं देऊं नये, हमकरेसो कायदा हें तत्त्व अमलांत आणावें, धर्माचे बंड वाटू देऊं नये, शिपायांचा पगार कधीही तुंबवूं नये, असल्या प्रकारचे विचार वरून साळसूद परंतु आंतून उपरोधिक अशा आपल्या विशिष्ट पद्धतीने शिवरामपंतांनी मांडले आहेत. राजे लोकांना दिलेल्या पदव्यांची मीमांसाही एका लेखांत करण्यांत आलेली आहे. नवीन राज्ये स्थापन करणारे आणि दरबडेखोर हे मूळचे एकच कसे हें आपलें आवडतें तत्व या लेखांतही काळकर्त्यांनी विशद केलें आहे. आम्ही वर जो एक नवीन उतारा दिलेला आहे त्यांतही हेंच प्रतिपादन आलेलें आहे हें चाणाक्ष वाचकांस सांगावयास नकोच. 'राज्यापहार आणि न्याय,' यावर तीन लेख आहेत. राज्यापहार म्हणजे चोरीचें भारदस्त स्वरूप ही मांडणी या लेखमालेंत मोठ्या भेदक पद्धतीने केली आहे. हे सर्व लेख स्वराज्य गमावलेल्या हिंदुस्थानांत तेथील लोकांसाठी लिहिले आहेत, हें लक्षांत घेतले म्हणजे हिंदी वाचकांवर त्यांचा कोणता परिणाम उतरत असेल हें निराळें फोडून सांगण्याची गरज नाहीं. असा परिणाम करण्यांत त्या काळी काळकर्त्यांचा हात धरणारा कोणीही नव्हता. पण काळकर्ते अशाच तऱ्हेने लिहित की, त्यांना धरण्याकरतां शिवशिवणारे हात त्यांना कधीही पकडू शकत नसत. तिबेट आणि नीतिशास्त्र हाही लेख राज्यापहार विषयक लेखांच्या वर्गांतच बसण्यासारखा आहे. शिवरामपंतांचा विष्णुशास्त्री विपळूणकरांप्रमाणेंच खिस्ती मिशनऱ्यांवर फार कटाक्ष होता आणि त्याहीपेक्षां एतद्देशीय सुधारकांवर त्यांचा तीव्रतर कटाक्ष होता. 'हिंदुधर्म आणि खिस्तीधर्म' या लेखांत काळकर्त्यांनी सुधारकांच्या मतावर अशी टीका केली आहे की, आमच्या लोकांतील दुष्काळांतील उपासमार्गिने पीडिलेल्या गरिबांना खिस्ती करण्यास प्रतिबंध करण्याचे उपाय वास्तविक सरकारांनंच योजावयास पाहिजेत. षोडो केशव कर्वे प्रभृति जे कार्यकर्ते सुधारक फंड जमवून अशा कामी खटपट करण्याच्या प्रवृत्तीचे होते, त्यांना कांहीं काळकर्त्यांनी मनापासून यश चितिलें

नाही. सरकार जर आमच्यापासून घेतलेल्या कराच्या पैशावर चालते तर प्रजेवर फड देण्याची पाळीच का यावी ? असा युक्तिवाद या लेखात करण्यात आला आहे. एका पूजेच्या गणपतीचें पत्र हें सुधारकातील तसल्याच जातीच्या लेखाला यथा यक्षस्तथा बलिः या जातीचें कुचेष्टेचें उत्तर आहे. सुधारक म्हणजे दारू पिणारे वगैरे ठराविक फटकारे या लेखात ओढलेले दिसून येतात. कायमचें स्थान देण्याच्या लायकीचा हा लेख नाही ‘अहाहा मला दारू पिता येत असती तर किती बरे झाले असतें’ हा लेखही मागच्या लेखाच्या तोडीलाच बसविला पाहिजे. परंतु एका सोमयज्ञाची हकीगत हा लेख तसाच सुधारकाच्या उपहासानें भरलेला असला तरी वाङ्मयाच्या दृष्टीने आणि त्यामुळें घटकाभर, राग आला तरी राग विसरून वाचावासा वाटावा, इतका चटकदार उतरला आहे. ‘एका वर्तमानपत्राचा प्रसार’ या लेखात लोकशिक्षणाचें साधन म्हणून वर्तमानपत्रें वाचून दाखविण्याची योजना झाली पाहिजे अशी सूचना मांडण्यात आली आहे. मराठी भाषेची लेखनपद्धती यात शुद्धलेखन सुधारणेचा साने-हतवळणे प्रभृतींनीं जो प्रयत्न केला त्यावर थोडी प्रतिकूल टीका करण्यात आली आहे. काळकर्त्यांची विद्वत्ता व अधिकार या लेखात चांगल्या प्रकारे दिसून येतो. ‘तलवारीचा हक्क’ या लेखात राइट ऑफ कॉन्स्टेबलचा तोडपुज्या लोकानीं उभारलेला असला बागुलबोवा हुसकून लावण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. ‘चित्रे’ हा एक अत्यंत वाचनीय लेख असून देवळातून सुद्धा साहेबांची चित्रे लावून जी विटंबना आपल्या समाजात चालू आहे तिचा योग्य निषेध केला आहे नि असें विचारिलें आहे कीं मन उदात्त करणें हा जर चित्राचा एक उपयोग असेल तर साहेब खुर्चीवर बसलेले व आपण त्याच्या खुर्चीमागे उभे राहिलेले अशा चित्रानें मन उदात्त कसलें होणार. आमच्या विवेकशून्यतेवर ओढलेला हा कोरडा मननीय आहे यात शका नाही. ‘समजूत’ या लेखात पोलीसी समजुतीचा समाचार घेण्यात आला आहे. ‘आयाकरता गाणें’ यात पेशवाईच्या अखेरच्या एका देगाभिमानी वृद्ध बाईची अख्याइका गाण्यात गुफली आहे. सवाद ही एका धर्माभिमानी बगाली मुलाची गोष्ट म्हणून लिहिली आहे. ‘भोंवरीचें फूल’ या लहानशा लेखांत ज्ञानोपेक्षा अज्ञान कसे बरें असा विचार गोविला असून त्याचाच विस्तार ‘डेक्कन कॉलेज पाहून केशवरावाच्या मनात सुचलेले विचार’

या नामांकित लेखांत आलेला पुढील एका भागांत आढळून येईल. 'आम्ही' या लेखांत आम्ही शब्दाच्या व्युत्पत्तीच्या काथ्याकुटापासून सुरुवात करून आम्ही शब्दाच्या निरनिराळ्या उपयोगाचें मनोरंजक वर्णन केलें आहे. शेवटचा लेख 'शोपेंतील देखावा' हा असून तें एक स्वप्न आहे. या स्वप्नांत घवलकुसुमावती अर्थांत ब्रिटानिया आणि हेमवती म्हणजे अर्थांत आपली भरतभूमि या दोन स्त्रियांमधील संवाद आणून घवलकुसुमावती हेमवतीवर कसा जुलूम करीत आहे याचें दिग्दर्शन केलें आहे. येणेंप्रमाणें या सव्वीस लेखांचा थोडक्यांत परामर्ष घेतला आहे.

पुणें
ता. १५-८-४६ }

—दत्तो वामन पोतदार

या पुस्तकातील

हिंदुधर्म आणि ख्रिस्तीधर्म

या लेखांक नं. ६ मधील

सिन्नर प्रकरणाबद्दल खालील माहिती नंतर हाती आली

१८९८ साली सिन्नरला दगा झाला, दग्यात डॉक्टर ग्विथरचा तबू जाळण्यात आला आणि राजे व हॉस्पिटल याचे खून झाले. हॉस्पिटल असिस्टंटच्या बायकोला दरमहा चार रुपये पेन्शन देण्यात आले व राजे याच्या वारसाला थोडी जास्त रक्कम द्यावी अशी शिफारस करण्यात आली. ग्विथरला त्याच्या सामानसुमानाच्या नुकसानीबद्दल अठराशे रुपये देण्यात आले. याच सुमारास सरकारने रॅड व आयस्टॅट याच्या खुनाच्या चौकशीसाठी बातमीदाराना बाक्षिसें म्हणून हजारों रुपये खर्च केला होता.

‘ काळ कर्ते ’ शि. म परांजपे.

काळ : : : : १

काळ : अग्रलेख : ता. २५।३।१८९८

सा रम्या नगरी महांस नृपतिः सामन्तचक्रं च तत् ।
पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चंद्रबिम्बाननाः ॥
उन्मत्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः ।
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपर्यं कालाय तस्मै नमः ॥ १ ॥

एखादें कार्य झालेलें असतें, होणार असतें, किंवा होत असतें. झालेलें असतें तें पूर्वी, होणार असतें तें मग, आणि होत असतें तें हल्लीं. ह्यापैकी कार्य होत असतें त्यांतील कांहीं भाग झालेला असतो व कांहीं भाग होणार असतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या पुस्तकाचीं कांहीं पानें छापून तयार झालेलीं असतात व कांहीं छापून तयार व्हावयाचीं असतात. अशा स्थितीत जें पुस्तक असतें तें छापून होत आहे असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. परंतु जें कार्य पूर्ण होण्याला अवश्य लागणाऱ्या गोष्टीपैकीं अगदीं शेवटची गोष्ट देखील घडून गेलेली असते, तें कार्य झालेलें आहे; आणि जें कार्य पूर्ण होण्याला अवश्य लागणाऱ्या गोष्टीपैकीं अगदीं प्रथमच्या गोष्टीला देखील सुरुवात झालेली नसते, तें कार्य होणार आहे, असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. ह्याच विस्तृत रीतीनें स्पष्ट करून सांगितलेल्या वरील कल्पना भूत, भविष्य, आणि वर्तमान ह्या तीन शब्दांनीं आपण नेहमीं व्यक्त करून दाखवीत असतो. पण जितकें अशा रीतीनें आपल्या कल्पना व्यक्त करतात तितक्या सर्वानाच त्यांचा अर्थ काय, त्या कशा अस्तित्वांत आल्या, त्या कोणच्या मुख्य मूळ कल्पनेवर अवलंबून आहेत, इत्यादि प्रश्नांची माहिती असते असें नाही. शूर पाहिला म्हणजे तेथें आग आहे हें पुष्कळांना समजतें; पण ह्यावरून त्यांनीं

तर्कशास्त्रातील प्रमेयाचे अध्ययन केलेले असते असे नाही. त्यातलाच वरील प्रकार आहे. पण ह्या गोष्टी थोड्याना माहीत असतात, म्हणून त्याचा त्या मानाने जास्तीच ऊहापोह झाला पाहिजे. पूर्वी, पुढे, हल्ली इत्यादि व्यवहार जे आपण नेहमी करतो त्या सर्वांला आधारभूत जी काही कल्पना तिलाच आपण काळ असे म्हणतो. काळ हा पदार्थ डोळ्याने दिसण्यासारखा नाही, किंवा स्पर्शाने जाणता येण्यासारखा नाही. तरी पण तो डोळ्याला दिसत नाही किंवा हाताला लागत नाही म्हणून त्याचे अस्तित्वच नाही असे मात्र म्हणता येणार नाही. कारण ज्ञानाची द्वारे अनेक आहेत. जे प्रत्यक्ष दिसत नाही ते कदाचित् अनुमानाने सिद्ध होत असते आणि प्रस्तुत विषयाची स्थिति अशीच आहे. काल, आज, उद्या, पूर्वी, हल्ली, पुढे इत्यादि व्यवहार काळ म्हणून काही पदार्थ नसता तर आपणाला करताच आला नसता आल्याचे झाड नसले तर त्याजवरील फळ खावयाला मिळणे जसे अशक्य तसेच काळ हा पदार्थ अस्तित्वात नसता तर पूर्वीचा काळ, हल्लीचा काळ, पुढचा काळ असले प्रयोग जे आपण पावलोपावली करतो ते करता आले नसते. पण ज्या अर्थी ते करता येतात, त्या अर्थी काळाचे अस्तित्व कबूल करणे भाग आहे. ह्या काळाला आदि आणि अंत हे मुळीच नाहीत. ज्या-प्रमाणे सूर्य पूर्वेकडील क्षितिजावर आल्यापासून पश्चिमेकडील क्षितिजाच्या खाली जाईपर्यंतच काय तो आपल्याला दिसतो, त्याच्या आधीच्या आणि नंतरच्या स्थितीबद्दल आपल्याला काहीच कळत नाही, त्याप्रमाणे काळाचा-देखील काही भाग मात्र जाणता येतो; आणि त्याच्या आधीचा भाग आणि नंतरचा भाग ह्याविषयी मनुष्याचे पूर्ण अज्ञान असते. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर उभ्या राहिलेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणे आपल्या पायाखालील जमिनीच्या पोट्यात काय आहे आणि आपल्या डोक्यावरील आकाशाच्या पोकळीत काय आहे हे समजत नाही, त्याप्रमाणेच काळाच्या आद्य आणि अत्य स्थितीचा विचार करू लागले म्हणजे मनाची अवस्था होऊन जाते. होकायल विघडून जाऊन वादळांत सापडलेले गलबत, चोर्होकडून धुक्याने वेदून गेल्यामुळे वाट चुकलेला वाटसरू आणि काळाच्या आनंत्याचे मोजमाप काढणारा तत्त्ववेत्ता ह्यांना फार झाले तर आपल्या पुढली चार हात जागा आणि मागली चार हात जागा एवढेच काय ते दिसत असते, इतिहासाच्या साधनेने काळाच्या उगमाकडे

आणि ज्योतिःशास्त्राच्या साधनाने काळाच्या मुलाकडे जाण्याविषयी मनुष्याचे सतत प्रयत्न चालले आहेत. पण त्यांना कितीसे यश आले आहे ? उपलब्ध साधनांपैकी अतिशय प्राचीन असे जे वेद त्यांच्या कालमानाविषयीच्या वादाच्या भानगडीत न पडतां स्थूल मानाने वेद सहा हजार वर्षांचे जुने आहेत असे कांहींच्या मताप्रमाणे घटकाभर मानले तरी काय ? सहा हजार वर्षांपासूनच काळाला सुरुवात झाली असे त्यावरून कोणाला म्हणतां येणार आहे ? किंवा आजपासून पुढे सहा हजार वर्षांनी ग्रहांची स्थिति अमुक अमुक होईल, त्यांची अमुक अमुक फळे येतील, हे जरी कळले तरी काय ? त्या मुदतीच्या पुढे काळाची गति खुंटणार असे कोणा ज्योतिष्याला सांगतां येणार आहे ? सारांश, परमेश्वराप्रमाणेच काळ हा अद्यत्तरहित आहे, आणि आदि व अंत ह्यांनी विरहित हा काळ असल्यामुळे परंपरेने ह्याच्याही अंगांत पुष्कळ विलक्षण शक्तींचा समावेश झालेला आहे. परमेश्वर हे सगळ्यांचे मुख्य कारण आहे. आणि काळ उपाधीभूत आहे. काळ हा जसा अनादि आणि अनंत आहे तसाच तो सर्व ठिकाणी आणि सर्व वेळी असतो. म्हणून जगांत आजपर्यंत ज्या ज्या गोष्टी घडून आल्या त्या सर्व काळाने पाहिल्या आहेत, व यापुढे ज्या ज्या गोष्टी घडून येणार असतील त्याही सर्व काळाला पहावयाला सांपडतील. अशा प्रकारचे काळाचे भव्य, उदात्त, गंभीर, आणि अतर्क्य स्वरूप लक्षांत आणले म्हणजे कांहीं कांहीं तत्त्ववेत्ते काळ हे निराळे द्रव्य न मानतां त्याचे परमेश्वराशी तादात्म्य मानितात ते किती यथार्थ आहे हे चांगले लक्षांत येईल. आणि त्याच तत्त्वाला अनुसरून थोड्याशा लाक्षणिक रीतीने बोलावयाचे म्हटले तर आजपर्यंतच्या सर्व अनंत गोष्टी काळाने केलेल्या आणि पाहिलेल्या आहेत असे म्हणण्याला हरकत नाही. मध्य आफ्रिकेत आणि राजपुतान्यांत हत्तींच्या अंगा एवढाच्या समुद्राच्या लाटा उसळतांना आणि त्यावरून हत्तींच्यापेक्षां दसपटीने मोठी अशी गलबते फिरतांना याने पाहिली असली पाहिजेत. हिमालय पर्वताच्या जागी डोळे फिरून जातील इतके खोल खळगे आणि अटलांटिक महासागराच्या जागी मेघमंडळांत घुसणारी पर्वतशिखरे कदाचित् याने पाहिली असतील. ईजिप्त देशातील उंच उंच मनोरे बांधलेले आणि जमिनदोस्त झालेले याने पाहिले आहेत. बॅबिलोन-

नच्या कळसाचे काम चालले असता दररोज वाढत वाढत तो अगदी स्वर्गलोकजवळ जाऊन ठेपलेला याने पाहिला आहे व त्याच्या पूर्वीचे सारे लोक एक भाषा बोलत होते ती याने ऐकिली आहे. निनेव्ही, केरो, सिरिया पॅलेस्टाईन इत्यादि शहराचा आणि देशाचा उत्कर्ष आणि अपकर्ष दोन्ही याने पाहिलेले आहेत. रोमचे राज्य उभारलेले आणि मोडलेले दोन्ही याने पाहिलेले आहेत. याने घोड्यांना आणि पर्वताना पख असलेले पाहिले आहेत याने समुद्राचे गोडे पाणी प्राशन केले आहे. अर्जुनाच्या एका बाणापासून हजारों बाण उत्पन्न होत आणि रावणाला दहा तोडे होती ह्या सर्व गोष्टी याला थोटाड वाटत नाहीत. ह्याने ऋषींना ऋग्वेदातील सूक्ते रचित बसलेले असताना पाहिलेले आहे. याने विश्वामित्र आणि वसिष्ठ यांच्या भाडणाला काय काय कारणे झाली ती लक्ष्यात ठेविली आहेत. याने आजपर्यंत कैक राजाची राज्ये, गर्विष्ठाचा गर्व, घनाढ्याचे घन, बलाढ्याचे बल, आणि मस्तवालाची मस्ती ही लयाला गेलेली पाहिली आहेत आणि यापुढे पाहिल. एजिस, टार्किनस, नीरो यांनी गरिबावर पुष्कळ जुलूम केला. पण अखेरीस याच्या पुढे त्याचा जुलूम चालेनासा झाला. अलेक्झंडर आणि जूलिअस सीझर यांनी आपल्या सैन्याने साऱ्या शत्रूंना जेरीस आणले, पण जेव्हा याच्याशी लढाई करण्याचा प्रसंग आला तेव्हा तेच उलटे जेरीस आले. सालोमन आणि मार्कस ऑरोलिअस हे राजे मोठे शहाणे होऊन गेले, पण ह्याच्यापुढे त्याचे शहाणपण चालेना. गरीब लोक जुलुमाने गाजून, भुकेने व्याकूळ होऊन, उन्हांने करपून, किंवा थडीने गारटून गुडघ्यात डोके घालून डोळ्यातून टिपे टाकीत बसत तेव्हा खऱ्या मित्राप्रमाणे चार युक्तींच्या गोष्टी सांगून हाच त्याच्या मनाला धीर देत असे. लढाईत पराभव पावून जिवंत शत्रूच्या हाती सापडलेल्या राजाकडून रोमन बादशहा रोम शहरातून आपले विजयरथ ओढवीत असत त्या वेळी त्या गुलाम राजाना किंवा राजकीय गुलामाना शत्रूचे वैभव आणि आपली विपत्ति सहन करण्याचे सामर्थ्य खऱ्या शूराप्रमाणे हाच त्याच्या डोळ्यापुढे येऊन देत असे. ल्युक्रेशियावर टार्किनसने जुलूम केला, रावणाने सीतेला चोरून नेले आणि दुःशासनाने द्रौपदीला भर सभेत नम करण्याचा प्रयत्न केला, त्या वेळी ब्रुटसच्या, रामाच्या आणि भीमाच्याही

आधीं मोठ्यानें गर्जना करून 'सूड ! सूड !' हे शब्द हाच ओरडला-
 दैत्यांनीं रसातळाला पोचविलेल्या वेदांचा प्रचार यानेंच फिरून सुरू केला.
 हिरण्यकशिपूचें पोट यानेंच फोडिलें. बळीचें डोकें यानेंच ठेचलें. आणि
 रावणाचे गळेही यानेंच कापिले. जेव्हां जगांत अनाचार अतिशय वाढला
 तेव्हां लोकानुग्रहासाठीं शुक्राचार्य, नारदमुनि, साक्रेतीस, गौतमबुद्ध, जीजस
 खाइस्ट इत्यादि महात्म्यांना यानेंच लोकांपुढें आणून ठेविलें. असे मोठमोठे
 उपकार यानेंच जगावर केले आहेत व पुढेंही याचे हातून होतील. वास्तविक
 पाहतां उत्पत्ति, स्थिति आणि लय ह्या तिहीला हाच कारणीभूत आहे.
 अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां ब्रह्मा, विष्णू आणि शिव ह्या तिन्ही देवतांचा
 हा एकवटलेला अवतार आहे. वास्तविक हा त्रिमूर्तिमय असून कधीं कधीं
 फक्त शिवाची आणि ह्याची एकरूपता आहे असें वर्णन करण्यांत येतें. पण
 हे भ्रममूलक आहे. दूरदर्शी राजकारणी पुरुषाप्रमाणें यानें पुढें काय काय
 गोष्टी करावयाच्या तें सुद्धां सर्व ठरवून टाकलें आहे. कोणते किल्ले निरुप-
 योगी म्हणून पाडून टाकावयाचे आणि कोणते नवीन बांधावयाचे, कोणत्या
 भरभराट संपलेल्या शहराची जागा रानें लावण्यासाठीं मोकळी करून
 द्यावयाची आणि कोणत्या रानांतली जागा साफ करवून नवीन शहरें वस-
 वावयाची, कोणत्या राजांना तत्कावरून खाली ओढावयाचे आणि कोणाला
 नेऊन तेथें बसवावयाचे, कोणत्या लोकांच्या गळ्यांत विजयश्रीकडून माळा
 घालावयाच्या आणि कोणाच्या पायांत गुलामगिरीच्या बिड्या अडकवाव-
 याच्या, हे सर्व यानें कायम करून ठेविलें आहे. आणखी हजारों वर्षां-
 नंतरचाही पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील राष्ट्रांचा नकाशा यानें कुशल चिंताऱ्या-
 प्रमाणें सर्व रंगवून तयार केलेला आहे. हिरवा, पिवळा, तांबडा, निळा,
 पांढरा हे निरनिराळे रंग कोठकोठें कसे भरायचे याचा यानें कधींच निकाल
 लावून टाकिलेला आहे. अशा प्रकारची व्यापक कल्पना काळ हा शब्द
 उच्चारला म्हणजे मनांत येते. आणि हाच काळ शब्दाचा मूळचा अर्थ.
 पण शब्दांच्या अर्थाची मर्यादा प्रसंगविशेषी कमी किंवा जास्ती होत असते.
 इंग्रजींत 'टाइम्स' हा शब्द कांहीं विवक्षित पत्ताचें नांव म्हणून उपयोगांत
 आणलेला आढळतो. मूळचा 'काळ' आणि 'टाइम्स' या दोन्ही
 शब्दांचा अर्थ जवळजवळ एकच आहे. परंतु 'टाइम्स' या शब्दाच्या

अर्थविस्ताराला मर्यादित करून ज्याप्रमाणे वर्तमानपत्राच्या नावासाठी त्याचा उपयोग इंग्रजीत केलेला आहे त्याचप्रमाणे 'काळ' या शब्दाचा अर्थ सकुचित करून वर्तमानपत्राच्या नावासाठी त्याचा मराठीत उपयोग करण्यास काही हरकत आहे असे नाही.

गरिबांची उपासमार : : २

देशात संपत्ति नाही म्हणून देश भिकार होऊ शकतो किंवा देशात संपत्ति असूनही तिची योग्य वाटणी झालेली नसली म्हणजे देश भिकार होतो, उत्तर किंवा दक्षिण ध्रुवाकडील देश, मध्य आफ्रिकेतील देश आणि समुद्रातील काही काही खडकाळ बेटे येथे खरोखरच संपत्ति नसल्यामुळे ते प्रदेश कगाल अवस्थेत पडलेले आहेत, परंतु पृथ्वीच्या पाठीवर काही असे हतभाग्य देश आहेत की, तेथे अपरपर संपत्ति असूनही भिकार देशात त्याचा पहिला नंबर लावण्याची पाळी येते. महिन्यातून पंधरा दिवस अहोरात्र जागून, भ्रमण करून आणि श्रम करून चंद्राने अमृताचा साठा आपले पाशी जमवून ठेवावा आणि देवानी दुसऱ्या पंधरवड्यात चंद्राने जमवून ठेविलेले अमृत खाऊन फस्त करावे आणि क्षयरोगाने ग्रस्त झालेल्या चंद्राच्या हातापायांच्या काळ्या करून सोडाव्या, हा प्रकार स्वर्गलोकातदेखील दिसून येतो. हाय ! हाय ! अघाशीपणाने आणि खादाडपणाने देवानादेखील सोडले नाही आणि दुबळ्याने जमविलेल्या अन्नान्न बलाढ्यांनी घाड घालण्याची वहिवाट आकाशातदेखील चालू आहे, मग माणसाना कशाला हासले

पाहिजे ? आकाशांत जर अशा गोष्टी चालतात तर मग त्या जमिनीवर झाल्या तर त्यांत नवल तें काय ? चंद्राच्या सारखीच पुष्कळ देशांतील लोकांची स्थिति होते. त्या देशांतून अनिवार संपत्ति असते. परंतु तिचा दुरुपयोग असतो. ह्यामुळे लाखो लोकांना उपाशी मरावें लागतें. शेतें चांगली पिकलेली असतात, आणि त्यांची राखण करणारा शेतकरी भुकेनें तळमळत असतो. गलबतावर धान्याच्या पोत्यांचें ढीगच ढीग पडलेले असतात आणि ती पोतीं वाहणाऱ्या हमालाच्या पोटांत भुकेनें काहूर उसळून टाकिलेले असतें. ह्या सगळ्याचें कारण काय ? असें कशानें होतें ? ह्याचें उत्तर संपत्तीची वांटणी बरोबर होत नाहीं हें होय. आर्षी सगळ्यांची पोटे भरल्यावांचून आपला पैसा चैनबार्जीत उधळून टाकण्याचा कोणालाही अधिकार नाही आणि जो असें करतो तो परमेश्वराची आज्ञा मोडतो आणि हातांत शस्त्र घेतल्यावांचूनही शेंकडो गरिबांचे खून करतो. आणि असले खून करणारे जागोजाग किती तरी लोक सांपडतात. हे जरी फांशी गेले नाहीत तरी त्यांच्या अध्याशीपणामुळे सदीप मनुष्यवध झाले नाहीत असें कोण म्हणू शकेल ? दुष्काळांत अशा प्रकारचे खून अतिशय होतात. पण त्यांबद्दल जबाबदार कोण ? जे श्रीमंत खून करतात तेच न्यायासनावर बसून शिक्षा देणार, मग आपणच आपल्याला फांशीची शिक्षा करून घेणारा न्यायप्रिय मनुष्य या जगांत कोण सांपडणार ? दुष्काळ ईश्वरी क्षोभामुळेच पडतो असें नाही. तर श्रीमंतांचा खादाडपणा आणि हावरेपणा हेही पुष्कळ अंशांनी त्याला कारणीभूत होतात. यंदांच्या अवर्षणामुळे हा भयंकर दुष्काळ आपल्यावर येऊन पडला आहे अशा डोळ्यांत टिपें आणून कंठ सद्गदित करून पण एकीकडे अजीर्णाची ढेंकर देत श्रीमंत लोक गरिबांना बाता मारीत असतात. पण श्रीमंतांनी गरीबांची दरसाल घरें धुऊन नेऊन आपलीं घरें भरून ठेविली नसती तर हा एक वर्षी पाऊस न पडल्याबरोबर उपाशी मरण्याचा प्रसंग गरिबांवर खास आला नसता. श्रीमंत आपले अवगुण झाकण्यासाठी देवावर दोषदेखील लादण्याला मार्गेंपुढें पहात नाहीत, व त्यासाठी ते वाटतील तशा युक्त्या करितात. आपला देश दिवसेंदिवस सधन होत चालला आहे अशा कल्पना लोकांच्या मनांत भरवून देण्याचा त्यांचा नेहमी प्रयत्न चालला असतो. ह्यासाठी किती कोष्टकें तयार

होत असतात, किती आकडे भरण्यात येत असतात, आणि किती कागद खर्च होत असतात ह्याची गणती नाही. गरीब लोकांच्या डोळ्यात घूळ टाकण्यासाठी किती कारकून लोकाना आपली डोळेफोड करून ध्यावी लागत आहे ! आणि अर्धपोटी तळमळत पडणाऱ्या लोकाना आपला देश उत्तरोत्तर सधन होत चालला आहे. हे निदान समाधान तरी वाटण्यासाठी जगात किती नोकर लोकांच्या माना टिपणे लिहून लिहून दुखू लागल्या असतील ! ठीक आहे. श्रीमतानो, चालू द्या हे उद्योग तुमचे घडे फार स्तुत्य आहेत. पहा ह्याच्या योगाने गरीब लोक फसले तर. नाहीतर दुसरी युक्ति. पण अशा युक्त्या किती चालणार आणि त्या मनुष्यापुढे चालल्या तरी देवापुढे कशा चालतील ! देव तुमच्या कागदावर काय लिहिलेले आहे हे पहात बसणार नाही. तो तुमच्या अतःकरणात काय लिहिले आहे ते पाहील. आणि त्याच्यापासून तुम्ही आपले अतःकरण कसे दडवून ठेवाल ? आणि मनुष्येदेखील तुमच्या ह्या आकड्यानी आणि वित्तवादांनी फसतीलच असे नाही. पुष्कळ लोकाना तुमचे आकडे बिकडे काही समजत नाहीत. पण आपण उपाशी मरतो आहे एवढे मात्र समजते. खोल गेलेले डोळे, खळगे पडलेले गाल, आणि भाकाळ्या पडलेली पोटे ही तुमच्या जुलमाची रात्रदिवस साक्ष देत असता ह्याच्या पुढे तुमच्या आकड्याचे काय तेज पडणारे आहे ? तुमचे आकडे खरेच आहेत असे घटकाभर मानले तरी गरिबाची उपासमार आणि दुर्दशा हे चालते बोलते आणि साऱ्यांना दिसणारे आणि समजणारे जे आकडे तुमच्या कागाळ्या लोकांच्या नजरेस आणून देत आहेत, ते खोटे कोणाच्याने म्हणवणार आहेत ? धावता धावतादेखील वाचता येण्यासारखे हे आकडे साऱ्या जगभर रस्त्यातून उघडे पडलेले आणि झोपड्यातून कण्हत असलेले पाहून कोण शहाणा तुमच्या आकड्यावर विश्वास ठेवणार आहे ? इतके लोक उपाशी मरत असताना तुम्ही म्हणता आपले राष्ट्र अधिक श्रीमत होत चालले आहे हे कोणाला खरे वाटणार ? तुमच्या पेट्यातून पैसे फार झाले आहेत हे राष्ट्राच्या श्रीमतीचे लक्षण होय असे तुम्ही समजत असाल तर खुशाल समजा. पण साधारण लोक असे समजत नाहीत व श्रीमत होत चाललेल्या राष्ट्रात राहून उपाशी मरण्यात त्यांना मोठा अभिमान वाटतो असेही नाही. तसेच इर्हा जगातील राष्ट्रातून धर्माशिक्षणा-

कडे विशेष लक्ष दिले जात असल्यामुळे लोकांची धर्मश्रद्धा विशेष वाढली आहे असेही प्रतिपादन करण्यांत येत असते. पण आपल्या भौवती हजारों लोक अन्नासाठी पटापट प्राण टाकीत असतानाही ज्यांच्या घृतकल्यांत आणि मधुकल्यांत तिळमात्र कमी होतां कामा नये असे लोक ज्या राष्ट्रांत आहेत ते राष्ट्र धार्मिक आहे असे कोण म्हणेल ? धर्मासाठी लढाया करून लोकांचे गळे कापले आणि राज्यांचा स्वाहाकार केला म्हणजे राष्ट्र धार्मिक होतें असे नाही. गगनचुंबित शिखरांची देवालये आणि प्रार्थनालये बांधली म्हणजे राष्ट्र धार्मिक होतें असे नव्हे. धर्माधिकाऱ्यांना मोठमोठे पगार देत असले म्हणजे राष्ट्रांतील धार्मिकपणा वाढतो असे नव्हे. किंवा इतर धर्मांतील मनुष्यकोटी सोडून ख्रिस्ताच्या कळपांतील मेढरे होऊन राहणारांची संख्या अधिक वाढली म्हणजे राष्ट्रांतील धार्मिकपणा वाढला असे नाही. गरिबांची सोय जेथे लागत नाही त्या राष्ट्रांत कसला धार्मिकपणा आला आहे ? गरिबांची उपासमार झाल्याने राष्ट्राला एक विशेष महत्त्वाचा तोटा सोसावा लागतो व तिकडे श्रीमंत लोकांचें बहुधा लक्ष जात नाही. सरकार देशाचें रक्षण करण्यासाठी लाखों रुपये खर्च करित असते, समुद्रावर आरमार ठेविते, आणि जमिनीवर किल्ले बांधिते. पण हीं सर्व संरक्षणाचीं साधनें दारिद्र्यानें गांजलेल्या देशांत निष्फळ आहेत. नुसत्या आरमारांत आणि किल्यांत कांहीं शक्ति नसते. शक्ति मनुष्याच्या अंगात असते. त्या आरमारावरील किंवा किल्यातील शिपाई जर सशक्त असतील तर त्या राष्ट्राला खरी मजबुती. नाही तर त्याचें संरक्षण व्हावें कसे ? पण जे पुढें शिपाईगिरीचीं कामे करणार तेच गरिबांचे मुलगे जर लहानपणी अन्नासाठी वाळलेले असले तर पुढें राष्ट्राचा पाया त्यांच्या मनगटावर डळमळल्याशिवाय उभा रहावा कसा ? सरकारच्या पलटणीत गेल्यावर पोटभर खायला मिळेल हें खरें. तरी पण हाडापेरांची वाढ लहानपणी अन्नाच्या अभाबामुळे खुंटली असली तर मग तसल्या कमकुवत आणि पोंचट शिपायांचा काय उपयोग ? तेव्हां सरहद्दीवरील सुरक्षितपणासाठी तिजोन्या रिकाम्या करणारांनी आपल्या राष्ट्रांतील गरिबांना पोटभर खायला मिळते किंवा नाही इकडे विशेष लक्ष दिल्यास त्यापासून परिणामी अधिक फायदा होण्याचा संभव आहे.

गरीब लोकांना पोटभर खावयाला मिळत नाही म्हणून त्यांची उपासमार होते

वगैरे गोष्टीचे विवेचन मागील अकी केलेच आहे. पण श्रीमंताच्या अधाशीपणा-मुळे गरिबाची फक्त शारिरिकच उपासमार होती तर त्यातही फारसे काही नव्हतें. परंतु ह्याच्याहीपेक्षा भयंकर परिणाम गरिबाना सोसावे लागतात. शरीराची उपासमार झालेली एक वेळ चालेल. पण मनाला अवश्य लागणारे शिक्षण त्यांना मिळणें फार जरूर आहे. पण ते मिळते आहे कोठे ? गरीब लोक अशिक्षित आणि उपाशी रहात असताही आपल्या पेट्या पैशानी भरून ठेवणाऱ्या श्रीमताना आपल्या डोक्यावर काय काय जबाबदारी आहे हें मुळांच समजत नसते, व तिकडे ते कधी लक्षही देत नाहीत. आणि यदाकदाचित् चुकून त्यांचे लक्ष ह्या प्रश्नाकडे गेलेच तरी त्यांचा उद्दामपणाचा जबाब तयार असतोच. गरिबाने काम करावे आणि आपले पोट भरावे. त्याने दिवसभर काम केले तरी त्याला दीड आण्याची मजुरी कोणीही देईल. आणि दीड आणा काही थोडा झाला नाही. थोडा झाला नाही खराच ! गरिबाला नाच तमाशे, दारूबाजी, रडीबाजी, असल्या गोष्टीत पैसे उधळवाय्याचे नसतात. म्हणून तो कसा तरी तेवढ्यात आपला उदरनिर्वाह करील, ही गोष्ट वेगळी. पण आपल्याला बरोबर पाच हजाराचे पेन्शन मिळावे किंवा हुडणावळीच्या दरात फेरफार झाल्याबरोबर आपणाला कॉपेन्सेशन मिळावे म्हणून घडपड करणाऱ्या लोकानी जर असे म्हटले तर ते किती सयुक्तिक आहे बरे ? ज्यांना रोज शंभर रुपये पगार मिळत असूनही तेवढा रोजच्या खर्चीला पुरत नाही त्यांनी ' दीड आणा काही थोडा झाला नाही ' असे म्हणणे अगदी विसंगत दिसते. सपत्तीच्या मदात श्रीमत मनुष्य पाहिजे तसे बोलतो. परंतु तो असा विचार करित नाही की, दीड आण्याच्या पैशात त्या गरिबाने काय करावें, त्याने काय खावे, आणि आपल्या बायकामुलाना काय खायला द्यावे ? त्याला काही कपडालाचा नको काय ? तो त्याने कशातून करावा ? तो कधी आजारी पडला आणि त्या दिवशी त्याला दीड आणाच का होईना पण तोही मिळाला नाही तर मग त्याने काय खावे ? औषधाला पैसा लागला तर त्याने कोठला आणावा ? ह्या प्रसंगासाठी त्याला काही सचय करून ठेवणें जरूर नाही काय ? पण दीड आण्याच्या पैशातून हे सगळे व्हावें कसे ? तरी पण श्रीमत मनुष्य म्हणतच असतो की, दीड आणा काही थोडा झाला नाही. पण श्रीमतापार्शी पैसा

असला म्हणजे अकल असतेच असें नाही. श्रीमंतांचें दुसरें असें एक म्हणणे असतें कीं, लोक गरीब होतात ते आपल्या अंगच्या दुर्गुणामुळे होतात. परंतु असल्या प्रकारच्या सर्व म्हणण्यांतली खुबी अशी असते कीं, कोणीकडून तरी गरिबाला एकादा पैसा दान करण्याचा प्रसंग आपणावर गुदरला असतां त्यांतून निसटून जाण्याकरितां ह्या युक्त्या योजिलेल्या असतात. कारण, आपल्या अंगच्या कोणत्याही दुर्गुणाशिवाय केवळ दुदैवानें गरीब झालेले जे लोक आहेत त्यांची ह्या श्रीमंत उदार महारम्यांनीं आणि कर्णांच्या पुतळ्यांनीं आजपर्यंत काय दाद लाविली आहे ? कसें तरी करून आपलें कर्तव्य टाळून मोकळें व्हावयाचें हा सारा उद्देश असतो. व त्या उद्देशाप्रमाणें हातून कृति घडते. सारांश गरीब लोकांना अधिक गरीब करण्यापेक्षां इतर कामांत श्रीमंत लोकांकडून फारशी मदत होते असें नाही. दीड आप्यांत गरिबाचे पोट भरत नाहीं हें तर आहेच. परंतु ह्याच्याहीपेक्षां अतिशय वाईट गोष्ट वर सांगितलेली ही होय कीं, गरिबांना अवश्य लागणारें मानासिक शिक्षणही मिळत नाही. त्यामुळे पुष्कळ वेळां गरीब लोकांच्या हातून अन्याय घडतात. अन्यायाचा परिणाम वाईट ही गोष्ट शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांच्या मनावर बिंबलेली नसते. व दुपारची वेळ आली म्हणजे घरांत अन्न खावयाला नसतें अशा प्रसंगां मध्यान्ह काळची भूक मध्यान्ह रात्रीच्या षाडसानें शांत करण्यापेक्षां त्यांना दुसरा मार्गच दिसत नाही. व ते गरीब लोक दारिद्र्यानें इतके गांजलेले असतात कीं, त्यांच्या मनांतील तुरंगाची भीति अगदीं नाहीशी होऊन गेलेली असते. तुरंगाच्या बाहेर राहून उपभोगण्यासारखें सुख जगांत त्यांच्यासाठीं कांहीं उरलेलें नसतें. श्रीमंत लोकांनीं त्यांच्या पुढील अन्न ओढून नेल्यामुळे त्यांचीं बायकापोरें उपाशीं मरून गेलीं असल्याकारणानें मागचा कांहीं पाश उरलेला नाहीं हें पाहून गरीब लोक मोठ्या आनंदानें तुरंगांत जायला तयार होतात. त्यांना घरीं उपाशीं मरावें लागतें. पण तुरंगांत दोन तरी भाकऱ्या मिळतात. ज्या वितभर घरांत शंभर ठिकाणीं गळत असावयाचें आणि ज्याच्या फाटक्या कुडांनीं थंडीवाऱ्याचें निवारण व्हावयाचें नाहीं ? अशा खोपटापेक्षां तुरंग कोणाला, चांगला वाटणार नाहीं ? अहाहा ! धन्य आहे त्या श्रीमंत लोकांची, की ज्यांच्या कृतीनें गरिबांना तुरंग-

देखील प्रिय वाटू लागले. कित्येक देशातील सरकारं गुन्हे ज्या प्रमाणानें अधिक वाढतील त्या त्याप्रमाणे पोलिसचे शिपाई अधिक वाढवीत असतात, परंतु गुन्हे वाढण्याचे कारण काय ह्या प्रश्नाचा विचार करण्याकडे कोणीही लक्ष्य देत नाही. नवीन पोलीस ठेवून जो खर्च वाढतो तो फिरून लोकांच्याच डोक्यावर बसतो. त्यामुळे लोक अधिकाधिकच भिकारी होत जातात. आणि सकृतदर्शनीं गुन्हे बंद करण्यासाठीं म्हणून जो उपाय योजण्यात आलेला असतो त्याच्याच योगाने अशतः तरी गुन्हे वाढले जातात ह्यात सशय नाही. पोलीस आणि पोलिसावरील वरिष्ठ अधिकारी ह्यांच्या पगारात जे पैसे खर्च होतात त्यातला काही भाग जे केवळ पाँटासाठी गुन्हे करितात अशा गरिबांच्या उदरनिर्वाहासाठीं खर्च केला तर एकदरीत किती फायदेशीर होणार आहे ? गुन्हा करावयाला लावून शिक्षा देण्यापेक्षा गुन्हा न होऊ देणे हे अधिक चांगलें. जेथे आपल्या पोटच्या पोराला पोटभर खायला घालावयाला जवळ अन्न नसल्यामुळे आई आपल्या मुलाचा जीव घेण्याला उद्युक्त होते व अशा वेळींही त्या आईला तिच्या कर्माबद्दल शिक्षा होते, तेथे त्या न्यायाची तारीफ करावी किंवा तेथील श्रीमंत लोकांच्या सद्यतेची तारीफ करावी हें सांगणें कठीण आहे. साराश, गरिबांनीं अन्याय केला म्हणजे त्याला शासन करण्याकडे श्रीमंताची जितकी प्रवृत्ति असते तितकी अन्यायाचे कारण जी गरीबी ते काढून टाकण्याकडे नसते. व याचे कारणही अगदीं सधे आहे. शिक्षा भोगावयाची असते दुसऱ्याला. ती तो भोगीना खुशाल बापडा ! पण त्याची गरीबी काढून टाकावयाची म्हटले म्हणजे आपली पिशवी होणार रिकामी. एवढे कोणी सांगितले आहे ? तेवढ्याच पैशात वाटेल तितकी दारू पिता येईल, वाटेल तितके नाचतमाशे करिता येतील, वाटेल त्या मनुष्याला सतुष्ट करण्याइतका लाच देता येईल, किंवा वाटेल ती पदवी विकत घेता येईल, अशा विचारांच्या गर्दीत गरिबांच्या दैन्यावस्थेची दाद कसली लागते ? पण नेहमींच असें करणें चांगले नाही. गरीब लोकाना पोटापुरते खायला मिळेल आणि जरूर लागणारें शिक्षण मिळेल इतकी तरी व्यवस्था श्रीमंताकडून होणे इष्ट आहे. काहीं देशातून सरकारमार्फत गरिबांसाठीं शाळा घालण्यात आल्या आहेत हें खरें, पण नुसत्या शाळा घालूनही काहीं उपयोग नाही. शरिराचें पोषण करणारे अन्न

त्यांना मिळाल्यावाचून मनाचें पोषण करणारी विद्या त्यांना कशी गोड लागणार ? कित्येक खेड्यांतून उपाशी मरणाच्या लोकांच्या शिक्षणासाठीं शाळेच्या इमारती बरेच पैसे खर्च करून बांधलेल्या असतात. व फारशीं मुलें जमलीं नाहींत तरी आपल्या कारखान्यांतून तयार होऊन शिष्टक पडल्यामुळें गंज चढलेल्यांपैकीं एकेक मास्तरही त्या खेड्यावर लादण्यांत येतो. पण त्या खेड्यांतील लोकांचे जीव वांचावे ह्याबद्दल तेथें ज्यांनीं शाळा बांधल्या त्यांनीं काय व्यवस्था केली आहे ? दुपारच्या वेळीं घांसभर अन्न देण्याची सरकारानें तेथें कांहीं सोय केली आहे काय ? शाळेंतील मुलें जर अर्धपोटी किंवा अगदीं उपाशी शाळेंत येतील तर मास्तर त्यांना काय शिकवील ? व मास्तरचा उपदेश मुलांच्या मनावर काय ठसणार ? मुलांच्या हातांपायांत शक्ति नसेल तर मास्तरच्या शिकविण्यानें मुलांच्या मेंदूत शक्ति कोणीकडून येणार ? तेव्हां खेड्याखेड्यांतून शाळा बांधूं लागण्याच्यापूर्वी त्या त्या खेड्यांतील लोक उपाशी मरत नाहींत हें पहाणें फार जरूरीचें आहे. गरीब लोकांसंबंधानें आणखीही अशी गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येते की, त्यांच्यापैकीं बरेच लोक नेहमीं आजारी असतात. व याबद्दलसुद्धां त्यांनीं श्रीमंत लोकांच्याच अधाशीपणाचे आभार मानले पाहिजेत. श्रीमंतांना सशक्त करण्यासाठीं गरिबांना अशक्त रहावें लागते. श्रीमंतांचा षष्ठपुष्टपणा हा गरिबांच्या क्षीणतेचें कारण आहे. आपल्या जवळचें चांगलें चांगलें अन्न श्रीमंतांच्या भरीस घालून गरिबांना वाईट साईट कसलें तरी अन्न खावें लागतें. आपल्या शेतांत पिकविलेले आंबेमोहोराचे तांदूळ श्रीमंतांनीं उचलून नेले म्हणजे गरिबांस कित्येक प्रसर्गी झाडांची मुळें, कांदे वगैरे पदार्थांवर आपली उपजीविका करावी लागते. ह्याचा परिणाम असा होतो की, त्या लोकांची प्रकृति बिघडून ते वरचेवर आजारी पडतात. अशा वेळीं श्रीमंतांनीं त्यांना मदत करणें जरूर आहे. परंतु श्रीमंतापार्शीं मदत मागितली असतां त्यांची ठराविक उत्तरे लागलीच पुढें येतात. कोणी गरीब आजारी असेल तर त्याच्यासाठीं दवाखानें बांधून ठेवले आहेत तेथें जावें. आणि आपल्यापार्शीं खावयाला कांहीं नसलें तर तेथें जाऊन मरावें. आमचा त्यांच्याशीं का संबंध ! तो आजारी पडला म्हणून आम्हाला त्याचा त्रास कशाला पाहिजे ?

अशा वेपरवाईचे जबाब पुष्कळ वेळा ऐकण्यात येतात. हेही चागले नव्हे. श्रीमतानो, आजारी पडलेला आणि उपाशी मरत असलेला गरीब मनुष्य हा तुमचा एक भाऊच आहे. तुम्हाला श्रीमंत करण्यासाठी तो गरीब झाला आहे. तुम्हाला बलिष्ठ करण्यासाठी तो दुबळा झाला आहे. त्याचे पैसे तुमच्या खजिन्यात आहेत. तुमचा त्याचा काही संबंध नाही असे म्हणू नका. असे म्हणून चालावयाचें नाही. तुम्हीं म्हटले तरी देव हे तुमचें म्हणणें ऐकणार नाही. तुमचा आणि गरिबाचा संबंध आहे किंवा नाही हे तुम्हीच आपल्या मनात उमजा. गरिबांनी पुढे येऊन आपला संबंध सिद्ध करून दाखविण्याची वाट पाहू नका. गरिबाना देवाचे मोठे पाठबळ आहे. गरिबापासून लुबाडून घेतलेल्या द्रव्यातूनच हजारो रुपये खर्च करून तयार केलेल्या तुमच्या बागवणीच्यातून गरिबाना जाण्याची बंदी असली तरी परमेश्वराच्या ह्या सृष्टिरूप बागेतील सर्व चमत्कार पाहण्याला गरिबाना परवानगी आहे. तुमचे मौल्यवान आणि सुंदर दिवे गरिबाना न मिळोत, पण तुमच्या दिव्यापेक्षा शतपटीने अधिक चागले असे सूर्य, चंद्र, नक्षत्रे हे दिवे देवांने गरिबाच्या तेलाचा खर्च न होता त्यांना उजेड मिळावा म्हणून मुद्दाम निर्माण केलेले आहेत. गरिबाना देवाचा आधार इहलोकी व परलोकी सारखाच आहे. प्रश्न काय तो तुमच्याबद्दलच. आपल्या जवळच्या सपत्तीचे ढीग पाहून तुम्हाला वाटते की आपण मोठे परमेश्वराच्या मर्जीतले आहो, परंतु हा सर्व भ्रम आहे, हे सर्व लॅम्पसच्या गोष्टीवरून अगदी स्पष्ट होते. पूर्वी कोणी एक अतिशय श्रीमत मनुष्य होऊन गेला. तो दररोज अगावर रेशमी वस्त्रे घेत असे आणि पचपक्कानी जेवण जेवित असे व त्याचे दाराशी एक लॅम्पस नावाचा भिकारी पडलेला असे. पुढें लॅम्पस मरण पावला तेव्हा देवदूतांनी त्याला स्वर्गलोकात अब्रहामजवळ नेलें व तो श्रीमत मनुष्य मेला तो नरकातील अग्निकुडात जाऊन पडला. तेथे त्यानें डोळे उघडून पाहिलें तों लॅम्पस अब्रहामच्या जवळ बसलेला त्याला दिसला. तेव्हा तो श्रीमत ओरडून म्हणाला, हे अब्रहाम, त्या लॅम्पसला इकडे धाड म्हणजे तो मला एक घोटभर पाणी तरी पाजील, माझी जीभ ह्या आगीनें अगदीं करपून गेली आहे. तेव्हा अब्रहाम म्हणाला, ह्या लोकांतील मनुष्यांना नरकलोकात येता यावयाचें नाही. तू मृत्युलोकीं कर्म केलीं

आहेस त्याचें फळ तुला भोगिलें पाहिजे. तेव्हां तो श्रीमंत म्हणाला, बरें तर आतां निदान माझ्यासारखें वागलें तर मेल्यानंतर काय दुःखें भोगावी लागतात हें कळविण्याकरितां लॅझरसला मृत्युलोकीं जाऊंदे तेथें माझे आणखी पांच भाऊ आहेत. परंतु अब्रहामनें ती गोष्ट कबूल केली नाही. पण ती स्थिति सांगण्याकरितां अब्रहामनें लॅझरसला त्या वेळीं जरी खालीं घेऊं दिलें नाहीं तरी अझून लॅझरस जर वर असेल आणि अब्रहाम त्याला परवानगी देईल तर फार चांगलें होईल. कारण, त्या श्रीमंत मनुष्याचे त्या वेळीं फक्त पांचच भाऊ होते. परंतु हल्लीं त्याच्या भावांची संख्या अतिशय वाढली आहे.

संपत्तीचा दुरुपयोग : : : ३

जगांतील लोकसंख्येच्या मानानें श्रीमंत आणि गरीब यांचें प्रमाण पाहिलें तर ह्यांच्या आकड्यांत विलक्षण प्रकारची तफावत दृष्टीस पडते. शेंकडा पांच लोकांना वेळेला सुग्रास अन्न खावयास मिळालें तर बाकीच्या पंचाणवांस पोटाला चिमटा घेऊन ऊपाशीं रहावें लागतें. दहा जणांना पोटभर अन्न व वस्त्र मिळालें तर त्यांच्या दसपट लोकांना वेळेला घांसभर अन्न मिळविण्यासाठीं दारोदार फिरावें लागतें, व थंडीवाऱ्यांत उघडें पडावें लागतें. मोठमोठ्या शहरांतून आपण अतिशय विस्तीर्ण आणि उंच अशा इमारती अनेक पहातो हें खरें पण ज्यांना मुळींच घरदार नाहीं असें किती लोक पृथ्वीच्या पाठीवर सांपडतील? दहा पांच ठिकाणी पंचपक्कानांच्या भेजवान्या चालल्या असतां शेंकडों ठिकाणी मुलेंमाणसें भुकेनें तडफडत असलेलीं दृष्टीस पडतात.

असें का हो ? ह्याचें कारण काय असावें? हा सृष्टिचनेतच काहीं दोष आहे किंवा आपमतलबी, स्वार्थसाधु, आणि धनलोभी अशा काहीं माणसाच्या डावपेचाचा, युक्त्याचा, लबाड्याचा हा परिणाम आहे? देवाच्या घरी पक्षपात नाही, देवाला सगळीं माणसे सारखी. कोणी वेळेला दहा दहा रूपयाचा खाना खावा आणि गरीब प्रजेने आपले पोट बाधून आठ आठ दिवस उपास काढावे आणि अखेरीस अन्नासाठीं व्याकुळ होऊन प्राण सोडावे इतका पक्षपात करण्याचे देवाला खरोखर काहीं कारण नाही. काहीं लोकानीं आपले कोट, झगे, पाटलोणी आणि टोप्या ह्यांच्यासाठी दरमहा शेंकडो रूपये खर्च करावे आणि काहीं गरिबाना अँडम आणि ईव्ह ह्यांच्या पातकामुळे जों शरीराचा भाग झाकणे अवश्य वाटू लागले तो झाकण्यापुरत्या चिध्या देखील उभ्या वर्षांत मिळू नयेत इतके खरोखर देवाचे अतःकरण कठोर नाही. ही सारी मनुष्याची कर्तबगारी आहे. खाण्यापिण्याचे पदार्थ उत्पन्न करून देवाने मनुष्ये आणि जनावरे ह्यांना एकदमच पृथ्वीच्या पाठीवर सोडून दिले. दोघेही प्रथम सारख्या स्थितीतच होते परंतु मनुष्याच्या अगात दूरदर्शीपणाचा गुण असल्यामुळे दोघांच्या स्थितीत आज मितीला किती फरक पडला आहे पहा! रानात जोपर्यंत गवत आहे तोपर्यंत सगळ्याची पोटे सारखी भरतात, आणि नदींत जोपर्यंत पाणी आहे तोपर्यंत सगळ्याची तृषा एकसारखीच शात होत आहे. जनावरात एक श्रीमत जनावर—दुसरे दरिद्री जनावर असा भेद नाही. त्याच्यात भिक्षा मागण्याची चाल नाही. एकानें दुसऱ्याच्या दारापुढें जाऊन मी उपाशी मरतो आहे असे रडगाणे गाण्याचा या जनावराना कधीही प्रसंग येत नाही. असले प्रसंग मनुष्यावर येतात ह्याबद्दल त्यानें आपल्या दूरदर्शीपणाचे आभार मानले पाहिजेत. हा अमुल्य गुण जनावराच्या अगी नसल्यामुळें दारिद्र्यातील मजेचा अनुभव घेण्याचे दुर्दैवाने त्यांच्या कपाळीं कधीही येत नाही. मनुष्य दूरदर्शी असल्यामुळे आपले पोट भरले तर रात्री कसें भरेल एवढ्यावर तो सतुष्ट राहू शकत नाही. दुपारी पोट भरलें तर रात्री कसें भरेल हा विचार त्याला कधीही सोडीत नाही. हा विचार अल्प प्रमाणावर असतो तेव्हा ह्यात गर्हणीय असे काहींच नसतें, हे कोणालाही कबुल केले पाहिजे. पण हा विचार जसजसा वाढत जातो तसतशी मनुष्याच्या अगच्या क्रूरपणाची, निर्दयपणाची, आणि लबाडपणाची कमाल

होऊन जाते. ह्या दूरदर्शीपणाने मनुष्याच्या पोटांत संचय करण्याची बुद्धि उत्पन्न होते. आणि ही बुद्धि संपत्तीच्या दुरुपयोगाला पुष्कळ अंशी कारणीभूत होते. जनावरें जेथे जातील तेथे त्यांची अन्नाची कोठारें भरलेली असतात. परंतु मनुष्याला ती आधीपासून भरून ठेवणें जरूर आहेसं वाटतें. आज अन्न मिळालें म्हणजे उद्यां मिळण्याची तजवीज मनुष्य करतो. ह्या महिन्याला मिळालें म्हणजे तेवढ्यानें संतुष्ट न होऊन तो पुढल्या महिन्याची तरतूद करतो. ज्याला ह्या वर्षाची काळजी नाही तो पुढच्या वर्षाची बेगमी करूं पाहत असतो. आणि आपण मरेपर्यंत आपल्या पोटापाण्याची आपल्याला ददात नाही असें जरी असलें तरी मनुष्य आपल्या मुलांबाळांसाठीं संचय करून ठेवीत असतो. एका पिढीला पुरण्यासारखें द्रव्य जवळ साचले तरी तृप्ति न होऊन तें सात पिढ्या कसें पुरेल ह्या विवंचनेत तो पडतो. आणि खऱ्या खोऱ्या मार्गानें कसें तरी करून तो आपल्या सात पिढ्यांना पुरे इतकी संपत्ति गोळा करून ठेवितो. परंतु ह्याचा परिणाम असा होतो कीं, ह्या श्रमिताचे अजून जन्मास न आलेले मुलगे, नातु, पणतु, खापरपणतु, आणि ह्या खापरपणतूंचे नातु, पणतु, ह्यांना आजपासून पुढें शंभर वर्षांनीं मजा मारतां यावी आणि चैनबाजी करतां यावी म्हणून आतां जन्मास येऊन चुकलेल्या हजारों माणसांना उपाशी मरावें लागतें. संग्रह करण्याची मनुष्याची हाव कधीं कधीं इतकी दुरापास्त होते कीं, एखाद्या म्युनिसिपालिटीतील झाडूप्रमाणें साऱ्या जगातील केरकचरा झाडून गोळा करून आपल्या घराच्या कचऱ्याच्या पेटींत (हिला तो कधीं भुयार म्हणतो, कधीं तळघर म्हणतो अलीकडे तो हिला सेफ असें म्हणूं लागला आहे) आणून सांठविल्याशिवाय त्याला आपलें कर्तव्यकर्म आपण केलें असें वाटत नाही. काय हा हाव ! काय हा अधाशीपणा ! आणि काय ही दुसऱ्यांच्या सुखदुःखाबद्दल अनास्था ! इतकी संपत्तीची हाव घरणारांच्या मनात सदसद्दिचार कोटून राहणार ! एकेक जण बसल्या बैठकीला शंभर शंभर रुपयांच्या दारूच्या बाटल्या रिकाम्या करून टाकतो, जणुं काय जगांत भुकेनें तळमळत पडलेला कोणी माणूस नाहीच. कोणी हजारों रुपये किमतीचा झगा नेसतात किंवा शाल पांघरतात, जणुं काय जगांत थंडीनें हातपाय वांकडे झालेला कोणी मनुष्यच नाही. हास्तिदंती दांडा सोन्यानें मढवून त्यावर हिरे बसविलेली छत्री कोणी आपल्या एकट्याच्या हौतांत धरतो, जणुं काय जगांत सूर्याच्या का. नि. २

तापाने करपणारा आणि पोळणारा कोणी मनुष्य नाहीच. कोट्यवधि रुपये खर्च करून कोणी आठ आठ मजली मनोरे बाधतात. जणू काय जगातील साऱ्या गरीब लोकांना राहण्याला झोपड्या आहेतच कोणी दरमहा हजारों रुपये पगार उचलतात. जणू काय खाजिन्यात रुपये शिष्टक राहिले तर त्याचा गरीबाना फायदा करून देता येणारच नाही. कधी कधी हजारो गरीबांची हजारो दिवस पुरणारी अन्नसामुग्री कोणी हौशी स्त्री आपल्या बोटावरच्या अगठीतच ठेवून देते व कधी कोणी पुरुष आपल्या रत्नजडित घड्याळात गुतवून टाकतो. येथून तेथे चार पावले जावयाचे झाले तरी काहीजणाचे गाडीशिवाय चालत नाही, जणू काय जगात कोणी लगडे नाहीतच आणि असले तर ते हेच श्रीमत आपल्या गाडीच्या घोड्याला जी किंमत देतात तिच्यात पचवीस कुटुंबे एक वर्षभर चागली पोगडी जातील. आणि दुष्काळात या गावाहून त्या गावी देखरेख करण्याकरिता फिरणाऱ्या श्रीमतांच्या घोड्यांना जितके हरभरे चारण्यात येतात तितक्यात दुष्काळामुळे मरणाऱ्या माणसांपैकी निम्म्या माणसे घाबली असती आणि प्रेगमध्ये श्रीमत लोकांनी फोटो काढण्यात आणि पानसुपाऱ्या खाण्यात जितके पैसे उडवले तेवढ्यात प्रेगच्या अवश्यक अदाशुर्दीत अनाथाचे झालेले नुकसान भरून आले असते. कित्येक श्रीमत लोक आपल्या बागेतील झाडावरच अतोनात पैसा खर्च करतात, जणू काय मनुष्य प्राण्याच्या सर्व गरजा भागून गेल्या आहेत. कोणी रानातल्या जनावराना विकत घेण्यासाठी आणि पोसण्यासाठी इतका द्रव्याचा व्यय करतात की, जन्मातरी ह्याचे त्याचे सजातीयत्व होते की काय असा गरीबाना भास होऊन आपण ह्याच्यापासून भिन्न जातीचे असे मनुष्य प्राणी उत्पन्न झालो म्हणून आपली हे वास्तुपुस्त घेत नाहीत असे पाहून त्यांना फार वाईट वाटते. श्रीमत मनुष्याची एक रडी दररोज निदान पन्नास भिकऱ्यांना उपाशी मार्गते, व त्याचा कुलुगा कुला आणि खुपमस्कऱ्या हे दोघे मिळून निदान पचवीसजणाना तरी भीक मागावयाला लावतात. कोणी श्रीमत मोठ्या खर्चाने आपल्या बागेत माकडे आणवून त्याची चेष्टा पाहून आनंद मानीत असतात, जणू काय गरीबांच्या दृष्टीने याची कृति ही माकडचेष्टा नव्हेच. श्रीमतांच्या घरची एक मेजवानी आणि नाच किंवा बैठक म्हटली म्हणजे हजार गरीब शेतकऱ्यांच्या शेतावर दहा वर्षे पाऊस न पडल्या-

चारखेंच आहे. काय हा खादाडपणा आणि काय हा राक्षसीपणा ! जिच्यांत शंभर गरीबांचें चांगलें जेवण होईल अशी दहा पंधरा रुपयांची रक्कम ज्यांच्या वेळेच्या जेवणाला खर्च होते असे श्रीमंत जर कोणी आढळतात तर शंभरांचे अन्न एकेकटे खाणारे बकासुरासारखे राक्षस पूर्वी मात्र हाऊन गेलें असें म्हटलें असतां कसें बरोबर होईल ? ह्या श्रीमंतांच्या चैनबाजीनें लढाई नसतांनाही देश औसाड पडतात, दुष्काळ नसतांनाही गरीब उपाशी राहतात आणि रोग नसतांनाही माणसें मरतात. सऱ्या जगातील संपत्ति आपल्या नाकांतील नथींत किंवा गळ्यांतील हिऱ्यांत लटकवून ठेवणें चांगलें नाहीं. गरीबांच्या मुलाबाळांचा सणावारांच्या दिवशीचा देखील आनंद आपल्या खजिन्यांत कोंडून ठेवणें चांगलें नाहीं. परमेश्वरानें जमीन कितीही सुपीक केली असली, इंद्रानें कितीही वेळच्या वेळीं पाहिजे तसा पाऊस पाडला असला आणि सूर्यानें हवें तसतसें ऊन पाडलें असलें तरी अखेरीस आपल्या जुलमी व कधीही न भरणाऱ्या पावड्यानें गरीबांना कफळक करून सोडणें चांगलें नाहीं. सर्वाला मर्यादा आहे, तशीच गरीबांच्या सोशिकपणालाही मर्यादा आहे हें कोणी विसरतां कामा नये.

राजे, सरदार, दरबार, पदव्या : : : ४
इत्यादिकांचा पूर्वाश्रमींचा इतिहास

तारीख २४ मे रोजी आपल्या परम पूज्य आणि आपल्याला परम प्रिय अशा व्हिक्टोरिया महाराणी साहेब यांचा जन्म झाला म्हणून मे महिन्याची २४ वी तारीख ही साऱ्या वर्षीत अतिशय पवित्र म्हणून मानण्यांत येते. त्याप्रमाणें यंदाच्याही या पवित्र दिवशीं जेथें जेथें महाराणीचें राज्य आहे तेथें

तेथे त्या दिवशीं काहीं तरी समारंभ करण्यात आला असला पाहिजे. त्याच-प्रमाणें पुण्यातही तो दिवस यथासाग रीतीने साजरा करण्यात आला हे आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतीवरून वाचकाना कळलेच आहे. आज-कालचा आपल्या इकडच्या वर्तमानपत्रातील मुख्य विषय म्हटला म्हणजे राणीचा जन्म, त्या दिवशींचा दरबार, आणि त्या दिवशीं दिलेल्या पदव्या हा होय. दरबारातील ना. क्रोसाहेब याचे भाषण आणि जन्मदिवसानिमित्त दिलेल्या पदव्या ह्यांच्याबद्दल आम्ही आपले मत मागच्या अर्की दिलेच आहे, तरी पण दरबार आणि पदव्या ह्यांचे पावलोपावली आणि सर्वतोमुखी चर्चित-चर्चण होत असलेले पाहून किंचित् दुसऱ्या बाजूला काहीं वेळ लक्ष जाणें अगदी साहजिक आहे. एखाद्या रस्त्याने पुष्कळ लोकांच्या झुडीच्या झुडी चालल्या असल्या म्हणजे त्याच गर्दीतून अडखळत व मुगीच्या पावलाप्रमाणें हळूहळू चालत जाणे फारसे न आवडून दुसऱ्या एखाद्या निवान्त वाटेने जाऊन तेथली स्थिति काय आहे हे बारीक दृष्टीने अवलोकन करण्याकडे कधी कधी मनुष्याच्या मनाचा कल असतो असे आपण पुष्कळ वेळा पाहतो. याच तत्त्वाचा अर्गीकार करून आम्ही आज राजे, सरदार, दरबार, पदव्या इत्यादिकाचा पूर्वाश्रमीचा इतिहास काय आहे याचे विवेचन करण्याचे योजिले आहे. आपल्या भाषेत अशी एक म्हण आहे कीं नदीचे मूळ आणि ऋषीचें कूळ हीं शोधण्याच्या भरीस कोणी पडू नये. हाच सिद्धान्त पुष्कळ अर्शी राजांच्या मुळालाही लागू पडण्यासारखा आहे. जिच्या मुखापाशी एका काठावर उभे राहिलें तर दुसऱ्या काठावरील मनुष्य देखील दिसावयाचे नाही, आणि जिच्या मधील जलस्पर्शाने अनंत प्राण्याचें अनंत जन्मीचे पातक नष्ट व्हावयाचें त्याच नदीच्या उगमाशीं जाऊन पाहिले तर तेथे आपल्याला काय दिसते बरें? तेथें टोपरभरसुद्धा पाणी नसतें आणि जर काहीं असले तर गावातली पेरें आणि गुरे हीं त्या पुढे पवित्र होणाऱ्या पाण्याचा अति वाईट उपयोग करित असतात. बहुतेक राजाचीही अशीच अवस्था असते. राजे कसे उत्पन्न होतात हा एक मोठा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. इतिहासाच्या परिशीलनावरून असें दिसून येईल की, बरेच राजे राजाच्या पोटीं जन्मास येतात म्हणून राज्य-पदारूढ होतात, हा एक वर्ग झाला. राजास मुलगा नसला तर मुलीला राज्य मिळणें किंवा मुलीच्या नवऱ्याला मिळणें किंवा दत्तकसवधाने

दुसऱ्याच कोणाला तरी मिळणें, वगैरे प्रकार स्थूलमानानें पाहिले असतां ह्याच वर्गांत घालणें इष्ट आहे. हा स्वाभाविक क्रमानें राज्य मिळण्याचा आणि राजा होण्याचा मार्ग होय. परंतु ह्याच्याशिवाय दुसऱ्या एका मार्गानें लोक राजे बनत असतात असें इतिहासावरून स्पष्ट दिसून येतें. तो दुसरा मार्ग म्हणजे बलात्काराचा होय. हैदरच्या मागून श्रीरंगपट्टणच्या गादीवर टिपू बसला हें पहिल्या वर्गातील उदाहरण होय. पण हैदर श्रीरंगपट्टणच्या गादीवर बसला हें दुसऱ्या वर्गातील उदाहरण होय. जूलियस सीझरच्या मागून आगस्टस रोमच्या गादीवर बसला हें पहिल्या वर्गातील उदाहरण होय. पण सीझर रोमच्या गादीवर बसला हें एका दृष्टीनें दुसऱ्याच वर्गातील उदाहरण होय. येथें बलात्कार या शब्दानें अयोग्य, अन्याय्य आणि स्वाभाविक आणि जन्मसिद्ध हक्काशिवाय इतर सर्व उपायांचा आम्हीं निर्देश केला आहे हें कोणी विसरतां कामा नये. कोणी लढाई करून दुसऱ्याचें राज्य घेतो, कोणी दुसऱ्या राजाला विष घालून मारतो आणि आपण राज्य बळकावितो, कोणी दौघांच्यांत कलह उत्पन्न करून आपण तिन्हाईतपणाचें सोंग घेऊन इसापनीर्तीतील माकडाप्रमाणें भांडणाऱ्यांसाठीं दोन्ही करवंत्या नीट जपून ठेवून त्यांच्यांतील खोबऱें तेवढें आपण खाऊन टाकितों, कोणी आपल्या गुप्त कारस्थानांनीं दुसऱ्या राजाच्या पायाखालील जमीन पोखरून ठेवून त्याला एकदम खड्ग्यांत पाडवून आपण सिंहासनारूढ होतो; कित्येक बदफैली राजस्त्रियांना वश करून घेऊन आपले कार्य साधतात. असें हे राजे होण्याचे अनेक डावपेंच आहेत, अनेक युक्त्या आहेत आणि कोटयवधि कपटमार्ग आहेत. ह्या सर्वानाच बलात्कार हा शब्द लागू पडतो असें नाहीं, हें आम्हांसही कबूल आहे. तरी पण राजकारस्थानी पुरुषांच्या कृष्ण कृति इतक्या निरनिराळ्या तऱ्हेच्या आहेत कीं, त्या सगळ्यांना लागू पडणारा असा एक शब्द कोणत्याही भाषेत सांपडणें फार कठीण आहे. असो. हे राजा होण्याचे दोन प्रकार झाले; परंतु यांतही सूक्ष्म रीतीनें विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, हे दोन प्रकार म्हणजे मूळचा एकच प्रकार होय. राजाच्या पोटीं जन्मास आल्यामुळें जो राजा होतो त्याची गोष्ट घटकाभर आपण सोडून देऊं, आणि असा विचार करूं कीं, त्याच्याच वंशातील अगदीं प्रथम व्यानें राज्य संपादन केलें त्यानें तें कोणत्या रीतीनें

सपादन केले असावे. हरिश्चंद्राने विश्वामित्राला राज्य दान केले त्याप्रमाणे याना कोणी केलेले नाही हे खास आहे. मग ह्याचापार्गी एवढे डबोले आले कोठून ? अर्थात् ' विना परस्वहरणान्न काश्चिदस्यान्महाधनः ' हा लौकिक न्याय येथेही पूर्णपणे लागू पडतो. द्रव्य काय आणि राज्य काय दुसऱ्याचे अन्यायाने लुबाडून घेतल्यावाचून कसे प्राप्त होणार ? व ज्याच्यावर आपले स्वत्व नाही असा कोणताही जिनस मालकाच्या परवानगीवाचून आपण घेतला तर न्यायाच्या दृष्टीने ही चोरी होते. व अशा प्रकारचे चोर जगात पुष्कळ आहेत. चोरी केल्याबद्दल तुरुंगात शिक्षा भोगित पडलेले तेवढेच काय ते चोर, असे ज्याला वाटते त्याला जगातील अर्धा अधिक भाग अजून पाहावयाचा आहे असे म्हटले पाहिजे. कारण, चोर नेहमी तुरुंगातच नसून ते कधी कधी मोठमोठ्या राजवाड्यातून राहत असतात. मोठ्या अधिकारारूढ झालेले असतात, सिंहासनावर बसलेले असतात, फार काय जे बारीक सारीक चोऱ्या करतात त्यांना तुरुंगात कोडून टाकण्यासाठी ते स्वतः न्यायासनावरही बसलेले असतात इतिहासावरून असे दिसून येईल की, अगदी नवीन राज्ये ज्यांनी सपादन केली ते मूळचे चोर, दरबडेखोर आणि बडखोर होते. घराची भित फोडून चोरी केली म्हणजेच चोरी होते असे नाही. चोऱ्या करून श्रीमत झाल्यावर लोक अशा मनुष्यांना उघडपणे चोर असे म्हणत नाहीत, तर ते त्यांना निरनिराळ्या नावांनी हाका मारतात. व अतिशय चोऱ्या करून अतिशय श्रीमत जो होतो त्याला लोक राजा असे म्हणू लागतात. व अशा रीतीने राजा ह्या नावाखालती मोडणाऱ्या चोरापैकी जो बाकीच्यावर आपला दाब राखतो आणि ज्याच्या अगत पाहिजे त्या राजाची पाहिजे त्या वेळी चोरी करण्याचे सामर्थ्य येते, त्याला लोक सार्वभौम असे म्हणतात. हे सर्व शिष्टाचाराचे प्रकार आहेत. व मनुष्याच्या पोटातील घाण झाकून ठेवण्यासाठी जशी त्याच्या अगावर गौरवर्णाची कातडी जरूर आहे, त्याप्रमाणेच मनुष्याची घाणेरडी आणि अनन्वित कर्मे झाकून ठेवण्यासाठी चागल्या गोंडस शब्दाची फार आवश्यकता आहे. सार्वभौम ह्या चार अक्षरांच्या शब्दाने जगातील किती दुर्गुणावर पाघरून घातले आहे ह्याची कोणाला तरी कल्पना आहे काय ? चक्रवर्तित्वाच्या सफेती देणाऱ्या कुचल्याने कितीकाच्या तोडावरील काळे डाग

झाकून टाकिले आहेत ! राजा ह्या शब्दानें किती दरवडेखोरांची तुसंगांत जणण्याची पाळी चुकविली आहे ! आणि या शब्दानें किती चोरांना उजळ माथ्यानें दिवसाढवळ्या लोकांचीं घरे फोडतां येतात. हें कोणाच्या लक्षांत आलेंलें आहे काय ? राजांना चांगल्या सैन्यापेक्षां चांगल्या शब्दांपासूनच जास्त फायदा झालेला आहे. पुढील राजे धर्मशास्त्राप्रमाणें आपला राज्यकारभार कदाचित् चालवीत असतील. परंतु राजकुळांतील आदिपुरुषांच्या हकीकतींत कांहीं तरी काळेंवेरें असतेंच. 'Violence and ability made the first masters, laws have made the present,' हें जें एका ग्रंथकाराचें म्हणणें आहे तें कांहीं खोटें नव्हे. परंतु दरवडे घालून श्रीमंत होण्याची कल्पना जरी एकाच्या डोक्यात आली, तरी ती एकाच्यानें शेवटास जात नाहीं. त्याला दुसऱ्याची मदत घेणें जरूर असतें. म्हणून तो मुख्य दरवडेखोर आपल्याभोंवतीं कांहीं साथीदार जमवतो व दरवडा घालून छूट आणल्यानंतर तो त्यांतला कांहीं भाग आपल्या प्रत्येक साथीदाराला देतो. हेच साथीदार पुढें कांहीं काळांनें सरदार बनतात. रोमन राजे आपल्या शत्रूचा सत्यनाश केल्यानंतर आपल्या शिपायांना शत्रूच्या राज्यांत वसवून राहण्याला मुबलक जागा देत असत. वुइलियम दि कॉंकरर ह्यानें हेस्टिंग्साच्या लढाईत इंग्लंड देश काबीज करून घेतल्यानंतर, आपल्या बरोबरच्या लोकांना त्यांतील मुलूख तोडून दिले. व दिल्लीच्या बादशहांनीं बंगाल, गुजराथ, दक्षिण वगैरे प्रदेश जिंकून त्या त्या ठिकाणाची सत्ता कोणा तरी आपल्या साथीदारांच्या हातीं दिलेली इतिहासांतून आढळते. अशा रीतीनें साथीदारांचे सरदार बनलेले लोक पुष्कळ असतात. व अगदीं प्राथमिक स्थितींत हे दरवडेखोराचे नाईक आणि त्यांचे साथीदार ह्यांचा दरबार म्हटला म्हणजे अमावास्येच्या भर काळोखांत, ऐन मध्यरात्री कोठें तरी रानांत किंवा डोंगरांच्या गुहेत किंवा एखाद्या स्मशानांत भरावयाचा. सतरंद्या, गालिचे आणि रुजाभे ह्यांचें काम त्या वेळीं फाटक्या घोंगळाच करतात. तेव्हां खुर्च्या, टेबलें, मेजें अथवा सिंहासनें कांहीं नसतात. खादा दगड पाहून त्यावर चोरांचा नाईक बसतो आणि त्याचे साथीदार धुरळ्यांत किंवा चिखलांत उजवी मांडी मोडून वीरासन घालून बसतात. हा भाषी राजांचा प्राथमिक दरबार आणि तो मूळच्या दरवडेखोरांचा हल्लीं पूर्णावस्थेस

आलेला दरवार ह्याच्यात किती तरी फरक आहे ! असो. आता आपण पदव्याच्या पूर्वापीठिकेकडे वळू. दरवडेखोराचा नाईक आपल्या साथीदारासह कोठे दरवडा घालून आल्यानंतर आपल्या गुप्त ठिकाणी सगळ्या साथीदाराना एकत्र जमवितो आणि पुढील दरवड्यात त्यांनी मागच्यापेक्षा अधिक करूरपणा, उग्रपणा आणि भयकरपणा दाखवावा म्हणून त्यांना तो खूप चढवून ठेवीत असतो. ही पुढील नीच कृत्याकरिता आगाऊ दिलेली लाच आहे. पुढे त्रेकाम होऊन पाहिजे त्या कर्मांला तयार करणारा हा प्रत्यक्ष दारूचा घोट होय. अशा रीतीने प्राथमिक अवस्थेमध्ये ज्या सस्था असतात त्याचे रूपांतर होत होत व त्यातील बऱ्याच ब्राह्म वाईट गोष्टी नाहीशा होत होत अखेरीस त्या सस्था किती तरी रमणीय आणि मनोवेषक स्वरूपाने लोकांच्या नजरेपुढे आलेल्या आहेत हे पाहिले म्हणजे खरोखर कोणालाही आश्चर्य आणि समाधान वाटल्यावाचून राहणार नाही. वाईट वस्तूवर पाघरून घालून त्या चांगल्या आहेत असे लोकांत भासविणे हेच खरोखर मनुष्याला शक्य असे ह्या जगात त्याचे कर्तव्यकर्म आहे. दुर्गुण मुळीच नाहीचे झाले तर सोन्यापेक्षा पिवळे, पण तसे जमले नाही तर निदान ते दुर्गुण नाहीत तर सद्गुण आहेत असा आभास तरी उत्पन्न करून सोडणे फार जरूर आहे. ज्याप्रमाणे पितळेच्या भाड्यावर सोन्याचा मुलामा करण्याची युक्ति शोधून काढलेली असल्यामुळे गरीबाना समाधान होते, त्याचप्रमाणे दुर्गुणावर सद्गुणाचा मुलामा करण्याची ही युक्ति ज्या महात्म्या रसायनशास्त्रवेद्याने काढली असेल त्याचे ह्या दुर्गुणपरिप्लुत जगावर किती उपकार झाले आहेत हे कोणालाही सांगता येणार नाही. मनुष्याच्या आणि विशेषेकरून राजाच्या मुखासाठी जगात जितक्या युक्त्या निघतील तितक्या हव्याच आहेत. परंतु सगळ्यातील चतुष्टयाचा पूर्वाश्रमीचा इतिहास ऐकून एखादा गावढळ चोर जर असे म्हणेल की, 'राज्ञो यदि न पाप स्याद्दस्युनामपि नो भवेत्' तर त्याचे म्हणणे त्याचे पूर्वाश्रमीचे सगोल आणि सजातीय, ऊर्फ राजे, बिलकुल ऐकणार नाहीत. कारण त्यांनी आपल्यापेक्षा इतरांनी चोरी करू नये या सद्धेतुने असे एक धर्मशास्त्र बनवून ठेविले आहे की, 'सर्व पाप धर्मरूपे स्थितमाश्रय भेदतः'. दुसऱ्याचे द्रव्य राजाने हरण केले असता ते पाप नाही असा त्याचा तात्प-

यार्थ आहे. जणू काय देवाच्या मनातून दुसऱ्याचें वित्त हरण झालेंच पाहिजे होतें; आणि हें असलें महत्त्वाचें चोरीचें काम दुसऱ्या कोणाला शिताफीनें करितां येणार नाही, म्हणून तें फक्त राजानेंच करावें असें जणू काय देवा-
 नेंच ठरविलें आहे. असो. बाव्यावस्थेंतील बरेचसे दोष वार्धक्यांत नाहीसे झाले तरी कांहीं वाईट नाही. करून करून भागव्यावर तरी देवपूजेला लागणारी माणसें जगांत फार कोठें सांपडतात ! तरुणपणांत नानाप्रकारचे ढंग करणारांनीं पांढरे केस झाल्यावरही तेच ढंग चालविले असते तर त्यांचें कोणी काय केलें असतें ? तेव्हां राजे, सरकार, दरबार आणि पदव्या ह्यांच्या पूर्वाश्रमीच्या स्वरूपाहून चतुर्थाश्रमांतील त्यांचें स्वरूप फारच प्रशंसनीय झालें आहे ही आनंदाची गोष्ट होय. इतकेंच नव्हे, तर मुळाशी कांहीं असलें तरी नदी आणि ऋषि ह्यांच्याप्रमाणें ह्या संस्थाही अतिशय पवित्र झाल्या आहेत हेंही फार चांगलें आहे. व हें पाहून प्रत्येकाला आनंद वाटल्यावांचून राहणार नाही अशी आमची पक्की खात्री आहे. व ह्या सगळ्याचें श्रेय पृथ्वीच्या पाठीवर जे चांगले राजे होऊन गेले किंवा हल्लीं आहेत त्यांच्याकडेच आहे. अश्रु चांगल्या राजांत आमच्या महाराणी सद्दिवांची अग्रभागी स्थापना करणें योग्य आहे. म्हणून त्यांना परमेश्वरानें दीर्घ आयुष्य द्यावें अशी प्रार्थना करून आम्ही आपला हा लेख संपवितों.

आम्ही

: : : ५

‘आम्ही’ या शब्दाचा इतिहास मोठा विलक्षण आहे. पण जसा त्या शब्दाचा इतिहास विलक्षण आहे तसाच, किंबहुना त्याहून जास्त विलक्षण इतिहास त्या शब्दाच्या अर्थाचा आहे. मराठी भाषेंतील शब्द बहुधा

संस्कृत भाषेतून निघालेले असतात. त्याप्रमाणेच आम्ही ह्या शब्दाची अवस्था आहे. आम्ही ह्या अर्थाचा संस्कृत भाषेतील शब्द म्हटला म्हणजे 'वयम्' हा होय. परंतु मराठीतील आम्ही हा शब्द 'वयम्' ह्यापासून निघालेला नाही. तर 'वयम्' ह्याचे पष्ठीचे रूप जे 'अस्माकम्' त्यापासून ह्याची उत्पत्ति आहे. प्राकृतात 'अस्माकम्' ह्याचे रूप 'अम्हाण' असे होते ह्यापैकी 'ण' हा पष्ठीच्या अनेकवचनाचा प्रत्यय होय. तो काढून टाकिला असता बाकी जे शब्दस्वरूप राहते त्यात आणि मराठीतील प्रथमपुरुषवाचक अनेकवचनी सर्वनामात पुष्कळ साम्य आहे, व त्यावरून पाहता मराठीतल्या शब्दाचे शुद्ध स्वरूप 'अम्ही' असेच असले पाहिजे. परंतु कधी कधी 'आम्ही' हेही स्वरूप शुद्ध असे मानले जाते. पुढील जोडाक्षरातील जोर कमी करून मागील अक्षर दीर्घ करण्याचा एक नेहमीचाच प्रघात आहे व त्याचेच हे उदाहरण असले पाहिजे. किंवा 'आम्ही' ह्याची उत्पत्ति 'अम्हाण' ह्यापासून न मानता प्रत्यक्ष 'अस्मत्' ह्यापासूनच मानली तरी संभवण्यासारखा आहे, व ती वास्तविक तशीच आहे. परंतु पहिल्या व्युत्पत्तीने प्राकृत आणि मराठी ह्याचा सबंध चट्कन् लक्षात येण्यासारखा असल्यामुळे तिचेच दिग्दर्शन आम्ही विशेष रीतीने केले आहे. 'मया ह्यापासून 'म्या' मी आणि 'अम्हाण' पासून 'आम्ही' ह्याची उत्पत्ति झालेली पाहून तर आश्चर्य वाटेलच, पण ह्याच्यापेक्षा विशेष आश्चर्य 'आम्ही' ह्या शब्दान्या अर्थापासून वाटण्याचा संभव आहे. प्रथमपुरुषी अनेकवचनी 'आम्ही' ह्याचा उपयोग करावा असा व्याकरणातील सामान्य नियम आहे. परंतु इग्रजी व्याकरणातून असा एक विशेष नियम आढळतो की, वर्तमानपत्रकर्ते आणि राजे ह्यांनी आपल्या स्वतःबद्दल बोलत असताना अनेक वचनाचा उपयोग केला असता हरकत नाही. एवढ्या बाबतीत तरी निदान वर्तमानपत्रकर्ते आणि राजे ह्यांचे हक्क सारखे आहेत, ही एक समाधान मानण्यासारखीच गोष्ट आहे असे म्हटले पाहिजे. जुलूम करणारे आणि सोसणारे हे दोघेही येथे एकाच योग्यतेचे बनतात, सिंहासन आणि टेबल हीं सारख्याच उंचीवर येऊन बसतात, व राजवाडा आणि तुरुंग ह्या दोघाना ह्यापासून साधारण सुख प्राप्त होऊ शकते. वर्तमानपत्रकर्त्यांचीं राजाने कितीही तोडे बंद केली तरी त्यांनी आपणा एकट्याबद्दलही 'आम्ही' म्हणून म्हणण्याचे कोणा-

न्यायें बंद करवणार आहे ? हा पत्रकत्यांचा हक्क आहे. लोकांचे शेंकडों हक्क सरकारने बुडविले किंवा तारले तरी आपल्या पदवीला सरकार घका लावण्यास धजणार नाही, अशी वर्तमानपत्रकारांची बहुधा खात्री असते. आणि 'आई भीक मागू देईना आणि बाप खायला घालीना' अशी ज्यांची स्थिति आहे, ज्यांच्या तृतीय पंथी मताची लोकांतही टवाळी होते आणि सरकारांतही स्तुति होत नाही अशा पत्रकारांना हा 'आम्ही' या अनेकवचनी नांवाखाली उपदेश करून समाधान मानून घेण्याचा जो मार्ग आहे तो सरकार होतां होईल तो बंद करणार नाही अशी पुष्कळांना फार उमेद आहे. न्याय मागणारे आणि अन्याय करणारे, बडबड करून रहस्यस्फोट करणारे आणि गप्प बसून आपला डाव साधून घेणारे, ह्या उभयतांतील हा सारखेपणाचा अंश चिरकाल टिको म्हणजे झाले. पण पत्रकर्ते जेव्हां 'आम्ही' ह्या शब्दाचा उपयोग करतात तेव्हां ते आपल्यांत आपल्यासारखीच ज्यांचीं मते आहेत त्यांचाही समावेश करतात असे मानून कांहीं तरी समाधान करून घेतां येण्यासारखें आहे. परंतु जेव्हां राजे लोक आपल्या एकट्याच्याच बद्दल 'आम्ही' 'आम्ही' असे म्हणून घेत असतात तेव्हा लहान मुलांनाही आपले हंसू आवरण्याला मोठे प्रयास पडत असतील. कोण हा उद्दामपणा ! आणि कोण हा गर्विष्ठपणा ! जणू काय राजा झाले म्हणजे शिष्टाचाराची आणि सम्यपणाची रीत त्यानें सोडलीच पाहिजे. आपल्या एकट्याबद्दलच बोलत असतां राजानें स्वतःला 'आम्ही' 'आम्ही' असे म्हणवून घेतले तर ते मोठेसे चांगले दिसत नाही. बहुमानार्थी अनेकवचनाचा उपयोग करण्याचा प्रघात आहे हें कबूल आहे. परंतु बहुमान म्हणजे तो दुसऱ्यांनी आपणास दिला पाहिजे. आणि तरच त्यांत कांहीं अर्थ आहे. आपणच आपल्याला 'आम्ही' 'आम्ही' म्हटल्यानें मोठेपणा येतो असें नाही. तेव्हां राजांनी दुसऱ्यांकडून बहुमान मिळवावा व आपण आपल्याबद्दल बोलतांना 'आम्ही' ह्याचा उपयोग न करावा ह्यांतच काय ती मजा आहे. नाही तर आपण आपल्याला 'आम्ही' 'आम्ही' असे म्हणवून घ्यावे आचि. दुसऱ्यांनी आपणाला अरे तुरे करावे यांत काय हंशील आहे ? पण फक्त राजेच 'आम्ही' हा शब्द स्वतःबद्दल बहुमानार्थी वापरतात असें नाही; तर त्यांच्या बायकां, त्यांचे मुलगे, त्यांचे श्रीमंत आश्रित, त्यांचे हुजरे आणि घोडवालेसुद्धां हा व्याकरणांतील आणि

व्यवहागतील साधा नियम विसरून जाऊन एखादा व्याकरण शिकणारा लहान मुलगा देखील ज्या चुका करणार नाही त्या चुका आपल्या बोलण्यात करतात. शुद्ध कसे बोलवे आणि शुद्ध कसे लिहावे हे व्याकरण शिकल्याने समजते असे म्हणतात, पण हे कोणाला समजते हा मोठा प्रश्न आहे. साधारण व्यवहारावरून असे दिसते की, शुद्ध कसे बोलवे आणि शुद्ध कसे लिहावे हे व्याकरण शिकल्याने राजादिकाशिवाय इतर गोरगरीबाना मात्र समजते. राजाचे स्वतःला लागू करण्यापुरते कायदे तेवढे जसे निराळे तसेच त्याच्या स्वतःकरिता त्याचे व्याकरणही निराळेच असले पाहिजे असे दिसते. राजघराण्यातील एकाद्या शैबड्या पोरानेही नेहमी आपल्याबद्दल 'आम्ही' 'आम्ही' असे म्हणावे हे मोठे हास्यास्पद आहे. जणू काय त्या राजघराण्यातील कोपात 'मी' हा शब्दच मुळी दिलेला नाही. राजाधिपत्यां पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्त्यांचे असे मत आहे की, राजा हा प्रजेने आपले काम योग्य रीतीने आणि ठरवून दिलेल्या कायद्याप्रमाणे करण्याकरिता नेमलेला आपला एक अतिशय उत्तम प्रतीचा आणि फार मोठा असा चाकर होय. ह्या तत्त्वाच्या दृष्टीने पाहिले असता राजा आणि प्रजा ह्यांच्या समाजात सर्व प्रजाजनानीं साध्या एकेरी आणि एकवचनी अशा 'मी' या सर्वनामाने व्यवहार करावा आणि राजानें मात्र आपणाबद्दल आपणच बहुमान दाखविण्यासाठी 'आम्ही' 'आम्ही' असे करित बसवें म्हणजे खरोखर घन्याचे नाव गण्या आणि चाकराचे नाव रुद्राजीबुवा, किंवा मिया मूठभर आणि दाढी हातभर, अशातलीच स्थिति होते. साराश, राजाच्या व्याकरणात प्रथमपुरुषाला एकवचन नाही. व त्याच्यासाठी जे व्याकरण लिहावयाचे त्यात धातु चालवून दाखविताना 'मी करितो' 'मी जातो' इत्यादि एकवचनी रूपे देण्याचे काही कारण नाही.

असा. आता 'आम्ही' या शब्दाचा लोकानी कसा उपयोग करावा ह्याच्याबद्दल थोडेंसे विवेचन करून हा लेख आटपू. वरील विचार सर्व पत्रकर्ते आणि राजे ह्यांना सारखाच लागू आहे. आता एखाद्या राष्ट्रांत एखादी सर्वजनिक गोष्ट झाली तर ती कोणी केली म्हणून म्हटलें असता योग्य होईल ह्या प्रश्नाचा आपण विचार करू. उदाहरणार्थ, कोणी एका राष्ट्रानें एखादी लढाई जिंकली, तर आता ही लढाई कोणी जिंकली म्हणून म्हणा-

वयाचे ? ' ही लढाई आम्ही जिंकली ' असे म्हणण्याचा कोणाला अधिकार आहे ? वरील वाक्यांतील ' आम्ही ' ह्या शब्दाने कोणकोणत्या व्यक्तींचा निर्देश होतो व त्या शब्दाने लोकांचाही निर्देश होईल किंवा नाही, हे प्रश्न हल्ली आपलेपुढे आहेत. म्हणजे पर्यायाने म्हटले तर ' आम्ही ' ह्या शब्दाचा अर्थ काय हा जो आपला मूळचा प्रश्न तोच अन्यरूपाने आपले पुढे आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. आतां ह्या प्रश्नाचे उत्तर ज्या राष्ट्रांत जी राज्यपद्धति सुरू असेल त्यावर पुष्कळ अंशी मुख्यत्वेकरून अवलंबून राहिल. प्रजासत्ताक राज्य असेल तर मग ' आम्ही लढाई जिंकली ' म्हणजे अर्थात् लोकांनीच जिंकली असाच अर्थबोध होतो व त्याबद्दल मोठासा वादही नाही. परंतु जेथे बड्या लोकांची सत्ता असते तेथे बडे लोक लढाईतील यशाचा वाटा आपलेकडेसच ओढून घेत असतात. व हीच गोष्ट अनियंत्रित सत्ताधारी राजांनाही लागू पडते. बडे लोक किंवा अनियंत्रित राजे हे असे म्हणत असतात कीं अमुक अमुक लढाई जी जिंकली ती आम्ही जिंकली. परंतु हे म्हणणे खरे नाही. दुसऱ्याच्या डोऱ्यावर तोफेचे गोळे येऊन कुटत असतां, शत्रूच्या प्रहारांनी हातपाय तुटून जाऊन दुसरे समरभूमीवर मरणोन्मुख होऊन कण्हत पडले असतां, शत्रूला गांठण्यासाठी उपाशी तर उपाशी, थंडीवाऱ्यांतून तर थंडीवाऱ्यांतून दुसरे एका दिवसांत चाळीस चाळीस कोसांची मजल मारीत असतां, मऊ बिच्छान्यावर लोळणाऱ्यांनी ' आम्ही लढाई जिंकली, ' म्हणून म्हणावे हे खरोखर हास्यास्पद आहे. हा मोठा कृतघ्नपणा आहे ! हा अनावर आपलपेटेपणा आहे ! ही अकृतज्ञपणाची कमाल आहे ! पण ह्यावर कोणी असे म्हणेल कीं, बडे लोक किंवा अनियंत्रित राजे हे शिपायांना पगाराच्या रूपाने पैसे देतात आणि त्यांच्यापासून त्यांचा विजय विकत घेतात म्हणून त्या विजयावरील शिपायांची सर्व प्रकारची स्वत्वनिवृत्ति होऊन तो विजय पूर्णपणे बडे लोक किंवा राजे ह्यांच्या मालकीचा होतो. हे कबूल आहे, व विचारातीं हेच सयुक्तिक आहे असे दिसून येते. परंतु ज्यांनी आपले प्राण खर्च केले त्यांना वाटाण्याच्या अक्षता लावून आपले पैसे खर्च करणारांनाच सारा यशाचा वाटा द्यावयाचा असे तत्त्व जणुम्ही कबूल केले तर मग तुम्हांला येथेच थांबतां येणार नाही. कारण ज्याचे पैसे

त्याने लढाई जिंकली असेच म्हणावयाचे असेल तर मग बडे लोक आणि राजे ह्यांच्यापार्शी तरी पैसे आले कोटून ? लोकानीं कर दिले तेच पैसे ह्यांच्यापार्शी जमलेले कीं नाहीं? मग ज्याचे पैसे त्याचे यश असे जर आहे तर वास्तविक लोकांचे पैसे आहेत तेव्हा लढाईही लोकानींच जिंकली असे होते. आणि हेंच खरे आहे. कारण उपाध्याय रुद्राचे आवर्तन करतो खरे; परंतु यजमान दक्षिणा देतो आणि त्याचे कर्तृत्व त्याजपासून विकत घेतो. कारण पुण्यफलप्राप्ति ही कर्तृत्वजन्यच असली पाहिजे. नाही तर काही न करतानासुद्धा पुण्यप्राप्ति होऊ लागेल आणि दगड व झाडे हीच अतिशय पुण्यवान् होऊ लागतील. आपण पैसे देऊन सुतार, गवडी, गडी वगैरे ठेवून घर बांधतो आणि कोणी विचारले 'हे घर कोणी बांधिले हो' तर आपण सागतो 'आम्ही बांधिले' त्याचप्रमाणे लढाईची गोष्ट आहे, साराश, ज्याचे पैसे तो ती गोष्ट करतो हाच सिद्धान्त खरा आहे. एवढा वेळपर्यंत सामान्य उदाहरणे आपण घेतलीं, आता आपल्या हिंदुस्थानाबद्दल चार शब्द लिहून हा लेख समाप्त करू. इंग्रज सरकारानी मेहेरबानीने लोकनियुक्त सभासद आपल्या कौन्सिलात नेमले आहेत. व त्यांच्यापुढे आपण कराच्या रूपाने दिलेल्या पैशाचा व्यय कसा करावयाचा हे मांडले जात आहे. तेव्हा आपल्याला सांगून सवरून आपल्या पैशाचा व्यय करून जी कामे करण्यात येतात तीं सर्व आपण केलीं असे म्हणण्याला काहीं हरकत नाही. सरहद्दीवरील लढाईत जर आपलेच सर्व पैसे खर्च झाले आहेत व इंग्लंडाने काहींसुद्धा पैसे दिले नाहीत, तर वरील तर्कशास्त्राप्रमाणे त्यात जे यश आले ते अर्थात् आम्हालाच. जर कायदेकौन्सिलातील सभासदाना आम्ही कराच्या रूपाने जे पैसे देतो त्यातूनच पगार मिळत आहेत तर मग ते जे कायदे करतात ते आम्हीच करता असें झाले नाही काय ? व हाच न्याय इतर बाबतीतही लागू करता येण्यासारखा आहे. असो. येणेप्रमाणे आपण 'आम्ही' ह्या शब्दाच्या लाक्षणिक अर्थपैकी काहीचे विवेचन केले त्यावरून नेहमीच्या उपयोगात देखील किती विलक्षण तऱ्हेचे अर्थ असतात हें वाचकांच्या सहज लक्षात येईल.

हिंदु धर्म आणि ख्रिस्ती धर्म : : : ६

★ पंडिता रमाबाई शारदासदनासाठी मदत मिळविण्याकरिता अमेरिकेत गेल्या होत्या. तेथे त्यांनी व्याख्यान देऊन या संस्थेकरता व दुष्काळपीडितांकरिता पुष्कळ मदत मिळविली, प्लेग व दुष्काळ ह्या दैवी आपत्ति हिंदुस्थानांत सर्वांनाच जाणवल्या; बाप्तिस्म्याचे संकट यांच्या भरील आले व ते हिंदूनाच विशेष जाणवले. पंडिता बाईच्या अमेरिकेतील संतापजनक टीकेवर केसरीतही या सुमारास कडक लेख आहे.

हिंदु धर्मातील लोकांची संख्या पुष्कळ असल्यामुळे आपल्या देशाला हिंदुस्थान हें नांव पूर्वीपासून पडलेलें आहे. परंतु ख्रिस्ती लोकांचा हिंदु लोकांना वाटविण्याचा झपाटा जर असाच जोरानें चालला तर थोड्याच अवकाशांत हिंदुस्थान ह्याच; ऐवजी ख्रिस्तिस्थान असेच नांव ह्या देशाला देण्याचा प्रसंग येईल. कारण, आपल्या धर्मावर ख्रिस्ती धर्माचे छापे चोहों-बाजूंनी येऊन पडत आहेत. व त्यापासून आपले संरक्षण करून घेण्याला आमचेपार्शी काहीं साधन नाही. कारण, पुष्कळ शहाणे शहाणे लोकांचें असे मत आहे की, ह्या कामाला पैसा पाहिजे. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी दहा हजारांचा फंड उभा केला असला तर आपल्यालाही तसाच फंड उभा केला पाहिजे. पण आपण तर पडलों गरीब. अन्नाला महाग झालेल्या लोकांच्या हातून असले फंड कसे उभारले जाणार ? पैसे मिळाले आणि फंड तयार झाला व त्या योगानें हिंदुधर्मांतले लोक हिंदुधर्मांतच राहिले तर ते कोणाला नको आहेत असे नाही. परंतु बहुतेकांच्या अनुभवावरून ही गोष्ट सिद्ध झाल्यासारखी आहे की, पैसे जमा होत नाहीत व निरनिराळ्या लोकांच्या मत्ताप्रमाणें ह्यांची निरनिराळी कारणें असतील. परंतु लोकांच्या अंगांत

त्रिलकुल बाण उरले नाही हेच ह्याचे मुख्य कारण होय असे आम्हास वाटते. काही पत्रकार असे हुषार आहेत की, कोणतीही अडचण आली तरी तिच्या कारणाचा सारासार विचार न करिता एकदम फड जमत नाही म्हणून ते ओरड सुरू करतात. खिस्ती लोक आपल्याला बाटवतात, ठीक आहे. तर मग जमवा आपला फड आणि पाठवा त्याच्यासांगते आपले घर्माशिक्षक मि. रॅड आणि आयस्टॅट यांच्या बायकाना सरकार चांगले पेन्शन देते. व सिन्नरच्या दग्यात प्राणास मुकलेल्या इसमाच्या बायकापोराना सात-आठ रुपयाचेच पेन्शन देणार. ठीक आहे, तर मग जमवा आपला फड. (ह्या कामाला फड काही फार नको, आठ हजार रुपये अमला म्हणजे बस आहे रकम जमल्यावर कोठे ठेवावी ह्याची पचाईत असेल तर आमच्या सन लाइफ अँशुअरन्स कंपनीत ठेवा.) आणि दादाभाईंनी किंवा वेडरवर्न साहेबांनी हिंदुस्थानातल्या गरीबीचे वर्णन केले म्हणजे हेच लोक त्याचे सूर ओढीत असतात. तेव्हा अशा दुतोड्यांना काय ह्यावे ? रा. घोडोपत कवे इतके दिवस फड उभा करता करता दमले, आता त्यांना चांगला जोडीदार मिळाला आहे असे ऐकतो. तेव्हा आता किती मोठा फड उभा होतो हे पाहावयाचे आहे. देव करो आणि फड जमून आमच्या विधवा निदान उघड उघड तरी खिस्ती होण्याच्या बंद होवोत हेच सर्वांचे देवापार्शी मागणे आहे. हिंदुस्थानातील लोक गरीब आहेत हे कारण फड जमा न होण्याला आहेच, पण लोकांच्या अगात पैसे देण्याचे सामर्थ्य आहे असे जरी घटकाभर मानले तरी त्यांनी गैरवाजवी कामाला पैसे काय म्हणून खर्च करावे ? मि. राजे आणि हॉस्पिटल असिस्टंट हे सिन्नरच्या दग्यात मारले गेले तेव्हा त्यांच्या बायकामुलाना पेन्शन देण्याचे काम सरकारचे आहे. आम्ही सरकारला जो कर देत असतो तो या व दुसऱ्या कामाकरिताच देत असतो. त्यातून त्यांनी आपल्या चाकरीत ज्याचे बळी पडले त्यांच्या वशजाना, नव्हे नव्हे, हल्लींच्या रीतीप्रमाणे बायकामुलाना तरी योग्य पेन्शन दिले पाहिजे. इकडे सरकारला कर द्यायचे ते द्यायचेच आणि शिवाय सरकारने योग्य माणसाना योग्य पेन्शन दिले नाही तर आपण फड जमवून अप्रत्यक्ष रीतीने दुसरा कर आपल्या डोक्यावर बसवून घ्यावयाचा हे कोठले शहाणपण असेल ते असो. सुधारककारांनी आपल्या शिपायापार्शी एक रुपया

दिला आणि त्याला सांगितले की ह्यांतले चार आणि 'अ' ला दे, आठ आणि 'ब'ला दे, आणि बाकीचे चार आणि 'क'ला दे, आणि त्याने त्यांपैकी 'क'ला कांहींच दिले नाही; तर ते पैसे सुधारककार 'क'ला त्या शिपायाकडून देववतील किंवा आपल्या खिशांतून देतील ? सुधारककारांचे कांहीं सांगवत नाही, पण दुसरा कोणीही इतका खुळसट मनुष्य सांपडणार नाही की जो आपल्या पदरचे पैसे देईल. पण सुधारककारदेखील जर एखाद्या शहाण्या माणसांप्रमाणे आपल्या पदरचे चार आणि देणार नाहीत तर मग ह्यांचे पल म्हणजे ब्रह्मवाक्य म्हणून मानणाऱ्या आपल्या वर्गणीदारांना अशा नुकसानांत घालणे ह्यांना योग्य आहे काय ? आपण जी गोष्ट करावयाची नाही ती करण्याला दुसऱ्याला प्रवृत्त करणे म्हणजे त्यांना फसविणे आहे. लोक वर्तमानपत्राची वर्गणी चांगली सहजा मिळावी म्हणून भरित असतात, फसून जाण्यासाठी नव्हे. दुष्काळाच्या वेळचीही फंडाची ओरड अशाच प्रकारची होय. दुष्काळांत सरकारला गरिबांच्या पोटासाठी खर्च करता यावा म्हणून आम्ही सर्व मिळून इन्कमटॅक्सच्या रूपाने सरकारला कोट्यवधि रुपये देतो. तरी फिरून दुष्काळ आला म्हणजे फंडाची ओरड त्याच्याबरोबर आलीच. आणि त्या वेळी लोकांनी फंड जमा केला नाही तर मग ख्रिस्त्यांनी उपाशी मरणारी माणसे आणि पोरकी पेरें ह्यांना बाटविले तर त्यांचे सगळे खापर लोकांच्याच डोक्यावर फोडले पाहिजे; जणू काय सरकारने जमल्यास त्यांचे जीव तेवढे वाचवावे पण जिवापेक्षा अधिक मौल्यवान जो त्यांचा धर्म त्याबद्दल सरकारवर कांहींच जबाबदारी नाही. सारांश, आपण पडलो गरीब, आणि हल्लींच्या काळांत तर फंडावाचून पानसुद्धा हालत नाही. तेव्हां आतां करायचे कसे ? जर हिंदूंना हिंदुधर्मात राहावयाचे असेल तर त्यांना त्या सर्व शक्तिमान् फंडावाचून दुसरे कांहीं गत्यंतर आहे की नाही ? ख्रिस्तीलोक पैसे देऊन गरिबांना बाटवतात. तर मग आपण त्यांना पैसे देऊन आपल्या धर्मात राखून ठेवले पाहिजे. ख्रिस्ती लोक आपल्या धर्माचा उपदेश करून लोकांना बाटवतात. तर मग आपण आपल्या हिंदुधर्माचा उपदेश केला पाहिजे. रस्त्याच्या एका बाजूला पाद्री उपदेशक उभा राहिला की दुसऱ्या बाजूला लागलाच आपला उपदेशक तयार पाहिजे. अशा प्रकारची मोठी घातुक विचारसरणी अलीकडे उत्पन्न का. नि. नि. ३

झालेली आहे, आणि खिस्ती लोकांच्यापेक्षा हिनेच आमचा अधिक नाश केला आहे. कारण, असल्या हेतुवादाने आपला पाया लटपटीत होतो. आणि आजपर्यंत बासिम्याच्या विरुद्ध ज्या चळवळी झाल्या त्यात हिंदु लोकाना यश आले नाही ह्याचे कारणही हेच आहे. व्यापारात फ्री ट्रेड आणि प्रोटेक्शन हीं दोन तत्त्वे फार महत्त्वाची आहेत, व तींच तत्त्वे धर्मातही असणे जरूर आहे. ज्यांना धर्मांतर करण्याची मुभा आहे त्यांच्यापुढे फ्री ट्रेडच्या तत्त्वावर खिस्त्यांनी आपल्या धर्माची प्रौढी खुशाल गावी, परंतु ज्यांच्या धर्मसमजुतीप्रमाणे धर्मांतर करणे युक्त नाही त्यांच्यासबधाने प्रोटेक्शनचेच तत्त्व अमलात आणणे जरूर आहे. ज्याचा एकमेकात भिसमिह्ला चालतो त्यांनी कुराण किंवा वायवळ ह्यापैकी पाहिजे ते पाहिजे त्या दिवशी हातात ध्यावे किंवा टाकावे. परंतु ज्यांच्या मताप्रमाणे धर्मांतर करणे निषिद्ध म्हणून मानले जाते त्यांच्यापुढे त्यांना बाटाविण्याच्या इराद्याने त्यांच्या देवाची निंदा आणि खिस्ती धर्माची प्रशंसा करणे ह्या गोष्टी दोपार्ह आहेत. व अशा गोष्टी तर प्रथेही होत असतात हिंदु लोकांच्या भरवस्तीत येऊन मिशनरी लोक त्यांच्या देवताचा उपहास करीत असतात नाशिक, पढरपूर इत्यादि हिंदूंच्या पवित्र ठिकाणी जेव्हा जेव्हा यात्रा जमते तेव्हा तेव्हा मिशनरी लोकही तेथे हटकून जमतातच ह्या यात्रातून उचल्याचा आणि भामश्याचा सुळसुळाट असतो व ते जर कोणाचे खिसे कातरताना आढळले तर पोलीस त्याचे हाल केल्यावाचून कधी राहत नाहीत, परंतु पाहू गेले तर ते विचारे काय चोरतात ? रुपया, दोन रुपये, फार झाले तर दहा रुपये परंतु हजारो रुपये खर्च केले असताही परत न मिळणारा असा हिंदुधर्म जे कोणी एखाद्या भोळसर गरिबापासून हिरावून नेतात त्यांना पोलिसाने काय करावे हे आम्हास समजत नाही सरकार कोणाच्या धर्मात हात घालीत नाही हे चागले आहे खरे. परंतु आमच्या हिंदुधर्माला एवढेच पुरेसे नाही. त्याला सरकारापासून मिळणाऱ्या सरक्षणाची अपेक्षा आहे. धर्मस्वातंत्र्याची कल्पना फार चागली आहे, परंतु तिचा अनुभव घेण्याचे हिंदूंच्या कपाळीं नाही त्याला काय करावयाचे ? तेव्हा या बाबतीत आपल्याला अवश्य तेवढे सरक्षण सरकारकडून होणे हे त्याचे कर्तव्यकर्म आहे. अशा ठिकाणी 'नरो वा कुजरो वा' करून चालावयाचे नाही. आम्ही कोणाच्याच धर्मात हात घालीत नाही, खिस्त्यांना वाटले तर ते आपल्या

धर्माचा उपदेश करतील व तुम्हांला वाटलें तर तुम्ही ख्रिस्ती धर्माचा अंगीकार करा. असें म्हणून हा वाद मिटावयाचा नाही. हिंदूंचा व्यापार आणि धर्म ही दोन्ही दुर्बल अवस्थेंत आहेत. ह्यासाठी त्यांचें संरक्षण करण्याचीच पद्धत येथें सुरू ठेविली पाहिजे. व्यापारांत जसें फ्रीट्रेडचे तत्त्व हिंदुस्थानला घातुक आहे तसेंच धर्मस्वातंत्र्याचे तत्त्व हिंदुस्थानला अपायकारक आहे. एका धन्यापाशीं मांजर आणि पोपट असे दोन प्राणी असले व त्याला ते दोघेही आवडते असलें तरी त्यानें त्यांना एकमेकांपासून दूरच ठेविलें पाहिजे. मी दोघांना सारखेंच स्वातंत्र्य देईन मग त्याचा उपयोग ते वाटेल तसा करोत, असें घनी झणू लागला तर कसे चालेल ? कारण देणाराने जरी सारखें स्वातंत्र्य दिलें तरी पंख कातरून कोंडून ठेवलेला पोपट त्या स्वातंत्र्याचा काय उपयोग करणार ? मांजर मात्र त्या स्वातंत्र्यानें त्या पोपटावर झडप घालून त्याला गट्ट करून टाकील. अशा ठिकाणीं सारखें स्वातंत्र्य देण्यांत कांहींच मतलब नाही. मांजराला स्वातंत्र्य हवें असेल, परंतु पोपटाला तरी निदान अधिक सुरक्षितपणा पाहिजे असतो. दुसऱ्यांना आपल्या धर्मांत ओढून आणिलें म्हणजे आपल्याला पुण्य लागतें अशी ख्रिस्ती धर्माची कल्पना आहे, आणि आपला धर्म सोडून आपण दुसऱ्या धर्मांत गेलों तर पाप लागेल अशी हिंदुधर्माची कल्पना आहे. असल्या दोन्ही धर्मांचे लोक एकमेकांच्या जवळ आले व त्यांना कोणी नियामक नसला तर त्याचा परिणाम काय होईल ? एक म्हणणार मी तुला वाटवणार व दुसरा म्हणणार मी वाटून नरकांत पडण्याला खुषी नाही. ह्या दोन्ही मतांतून तडजोड निघण्यासारखा कांहींच मार्ग नाही. येथेंच दोन पक्षांमध्ये विरोध उत्पन्न होतो व हा विरोध कधीही नाहीसा होण्यासारखा नाही. तेव्हां अशा बाबतींत दुसऱ्याच्या वाटेस न जाणारा असा निरुपद्रवो जो धर्म असेल त्याचें संरक्षण अवश्य झालें पाहिजे. आम्ही सर्वांना सारखें धर्मस्वातंत्र्य देतों ह्या प्रौढांत शहाणपणाचा अंश फार कमी आहे. एखाद्या घष्टपुष्टाला आणि रोगग्रस्ताला सारखेंच पंचपक्वान्नांमी जेवण्यास सांगणारा वैद्य आपल्या कलेत फारच थोडें नैपुण्य दाखवितो. बरें, ख्रिस्ती लोकांनां तरी हिंदु लोकांना वाटविण्याचा अधिकार कोढून मिळतो ? राजानें सर्वांना धर्मस्वातंत्र्य दिलें आहे ही गोष्ट वेगळी, परंतु लोकांना वाटविण्याची ही कल्पना

पद्म्याच्या डोक्यात कोठून आली ? ह्याचें उत्तर असे की, तुम्ही धर्मप्रसार करा अशी आकाशातील बापाने त्यांना आज्ञा केली आहे. ठीक आहे. परंतु आकाशातील बापाने आज्ञा केली आहे एवढ्यावरून हिंदूंना वाटविण्याचें काम न्यायाचे आहे असें ठरत नाही. उद्या एखाद्याचा बाप असे सांगेल की, बाळ्या, जा आणि लोकांचीं घरे लुटून आण आणि अशी आपल्या बाबाची आज्ञा ऐकून त्या बाबाचा बाळ्या जर लोकांच्या घरावर घाड घालावयाला जाईल, तर कोणत्याही देशातील पीनल कोड ते त्याचे कर्म न्यायाचे आहे असें ठरवू देणार नाही परंतु असल्या कोटिक्रमावर सुधारककाराचे असे म्हणणे आहे की 'सरकारला लोकांच्या धर्मस्वातंत्र्यावर अम्मल चालविण्यास सांगणें हें या काळात किती विलक्षण आहे !' सुधारककाराना ख्रिस्त्याच्या धर्मस्वातंत्र्याची केवढी कीर्तव्ये आहेत आणि आपले धर्मस्वातंत्र्य पावलोपावली नष्ट होत चालले आहे त्याचे त्यांना काहीच वाटत नाही हे किती विलक्षण आहे ! ज्याला काहीं स्वतःचा म्हणून धर्म आहे त्याच्या मनात दुसऱ्याबद्दल एवढी कळकळ आणि आपल्याबद्दल एवढी अनास्था कधीही असणार नाही. तसेच सुधारककार म्हणतात 'ही गोष्ट किती विलक्षण आहे !' पण सुधारककार, आपल्या धर्माचे रक्षण करण्याचे योग्य आणि कायदेशीर उपाय योजण्याला कोणताही काल प्रतिकूल नाही. 'हे चालेल, ते चालेल, ख्रिस्त्यांनी उपदेश केला म्हणून काय झाले ? ते पैशांच्या लालचीने वाटवीत असले तर आपणही फड उभारण्याला कवरा बाधिल्या पाहिजेत' असल्या विचारानीं तुम्हीच काळाला प्रतिकूलत्व आणिले आहे. आपण उपाशी मरत असलो आणि ख्रिस्त्यांनीं येऊन आपल्या पोटाला दिले म्हणजे जर आपल्याला वाटविण्याचा अधिकार त्यांना येतो असें म्हटले तर मग आपला सुरक्षितपणा तो काय राहिला ! रा. घोडोपत कवें याना नवीन हजारा जोडीदार मिळाले तरी ख्रिस्ती राष्ट्रे इतकी श्रीमंत आहेत की, त्यांच्या फडाची बरोबरी आपल्याच्यानें कधीही करवणार नाही. तेव्हा मग आपल्यातील शेकडों अनाथ प्राणी ख्रिस्ती लोकांच्या तावडीत सापडले तरी आपण काहीं बोलता कामा नये काय ? पैशानेंच लोकांचा धर्म मिशनरी लोक खरेदी करू लागले आणि त्यात काहीं अन्याय होत नाही असें आपण मानू लागलों तर मग हिंदुधर्माची शाश्वती ती काय राहणार ? म्हणून आमचें असें म्हणणें आहे

की, हिंदुधर्माला हल्लीं आहे ह्याच्यापेक्षां जास्त सुरक्षितपणा मिळेल अशीं कांहींतरी तजवीज सरकारानें करणें जरूर आहे.

राज्य कशानें मोडकळीस येतें ? : : : ७

— १ —

हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. हा प्रश्न लोक पुरातन काळापासून विचारीत आले आहेत, तरी पण हा कधीही जुना झाला नाही, किंवा याचें महत्त्व कमी झालें नाहीं; आणि मागील अनुभवावरून असा संभव दिसतो कीं पुढें जगाच्या शेवटापर्यंत सुद्धां हा कधी शिळा होणार नाहीं. कारण, आजपर्यंत लक्षावधि चांगले राजे आणि चांगले कारस्थानीं पुरुष होऊन गेले, व त्यांनीं सुयंत्रित राज्ये स्थापन करण्यासाठीं व चिरकाल टिकविण्यासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केले, पण त्या प्रयत्नांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. आज मितीला राम, कृष्ण, युधिष्ठिर, हरिश्चंद्र, पृथु इत्यादि चांगल्या राजांचीं राज्ये कोठें आहेत? वेदांतील सुदास वगैरे व उपनिषदांतील जनक वगैरे ह्यांचीं राज्ये आज मितीला कोठें आहेत? चाणक्यासारख्या धूर्त राजकारणी पुरुषानें स्थापिल्लें तें चंद्रगुप्ताचें राज्य आज कोठें आहे? अशोक म्हणून कोणी एक राजा होता हें आज कित्येकांना ठाऊक आहे? चालुक्य, आंध्र, पांड्य, कलचूरि इत्यादि राजघराणीं पृथ्वीच्या पाठीवर अम्मल आणि जुलूम करून गेलीं ह्यांची आज कोणाला माहिती आहे? अलेक्झँडर आणि सीझर यांचें तें समुद्रवल्यांकित राज्य आज कोठें आहे? ग्रीस आणि रोम येथील लोकसत्तात्मक राज्यांचेकीं आज मितीला काय बाकी राहिली आहे? काबूलपासून तों कन्याकुमारी-

पर्यंत देवळे फोडून मशिदी बांधणाऱ्या मुसलमानांनी जे राज्य उभे केले होते ते आज कोठे आहे ? ही सर्व राज्ये लयाला गेली. राज्ये कशांना मोडकळीस येतात आणि लयाला जातात ह्याविषयी वाटाघाट करणारे लोक वरील शेकडो राज्ये बुडाली त्यांच्या आधी नव्हते असे नाही. पण त्यापासून पुढल्या राजाना फारसा उपयोग झालेला दिसत नाही. कारण, एकदा गादीवर आणि लोकांच्या डोक्यावर पाय देण्याचा अधिकार राजाना प्राप्त झाला म्हणजे बहुतकरून 'मागच्याला ठेंच आणि पुढचा शहाणा' ही म्हण तेथे लागू पडेनाशीच होते. आपण असे पहातो की, इतिहासातून अमुक राज्य लयाला का गेले याच्या कारणाची बरीच लाबलचक यादी दिलेली असते. पण त्यांचे अध्ययन करून कोणत्या राजाने आपले राज्य बचाविले आहे ? राजाना राज्ये का बुडतात ह्याची कारणे समजावून सागणारे लोक पुष्कळ असतात. परंतु त्यांच्या अगचा उन्मत्तपणा आणि त्रेगुमानपणा घालविणारे लोक फार थोडे असतात. आणि हे राजाचे अगचे दुर्गुण राजाचे गळे कापून त्यांना वाट करून दिल्यावाचून त्यांच्या मनातून कधीही बाहेर निघत नाहीत राजे आपल्या अनिवार सत्तेमुळे इतके मदाघ झालेले असतात की त्यांना विचार-शक्ति बिलकुल राहिलेली नसते. राज्याच्या लयाची कारणे काय काय असतात असल्या प्रश्नाचे विवेचनसुद्धा त्यांना खपत नाही. त्यांना वाटते की हे काहीतरी आपल्या राज्याविरुद्धच आहे आपल्याला अनुकूल असणाऱ्या गोष्टी आपल्या विरुद्ध आहेत असे वाटू लागणे हे दुर्दैवाच्या प्रारभाचे आणि भावी विपत्तीचे लक्षण आहे. प्रत्येक राजाने हे लक्ष्यात ठेविले पाहिजे की दुर्गुणावाचून आणि आपल्या जुलमावाचून दुसरा कोणीही आपल्याला पदच्युत करू शकत नाही. दुसरे आपले राज्य बुडविण्याचा प्रयत्न करितात अशी शका घेणे म्हणजे आपल्याच पायाखाली आपण खळगा खणून ठेवण्यासारखे आहे. राज्य म्हणजे एकट्या राजाचेच नव्हे. त्यांच्यावर आपली एकट्याचीच सत्ता आहे असे काही मूर्ख व जुलमी राजे मानतात पण ही त्याची चूक आहे. राज्य हे राजाचे नव्हे, प्रजेचे आहे. राज्य हे राजासाठी नव्हे, प्रजेसाठी आहे. राज्य एकट्याचे नव्हे, सगळ्याचे आहे, व राज्य बुडू लागले तर त्यात सगळ्यांनाच वाईट वाटण्याचा सभव आहे व ते न बुडू देण्यासाठी प्रयत्न करणे हे सगळ्यांचेच कर्तव्यकर्म आहे.

ह्या मृत्युलोकांतली कोणतीच गोष्ट शाश्वत नाही. मग एखाद्या बलाढ्य राजाचें राज्य झालें तरी तें शाश्वत कोटून असणार ? कारण मोठा राजा झाला तरी तो माणसांतला राजा; देवांच्या घरी तो एक यःकश्चित् क्षुद्र जंतूच. तेव्हां एखाद्या किड्याची शेणखळी आणि राजाचें राज्य हीं दोन्ही देवांच्या घरी सारखींच. एखाद्या माणसाच्या पायाखालीं मुंग्यांचें बारूळ ज्याप्रमाणें चिरडून जातें, त्याप्रमाणेंच राजाचें राज्यही एखाद्या बलाढ्य वीराच्या पायाखालीं कधीं तरी चुरडून जाणारच. त्याला अक्षय्य शाश्वती अशी कधीं नाहीच. हें सर्व खरें, तरी पण त्यांतल्या त्यांत जितकी अधिक शाश्वती आणतां येईल, तितकी आणण्याचा प्रयत्न करणें हें सर्वांचें कर्तव्यकर्म आहे. व त्याप्रमाणें सर्वांनीं प्रयत्न करित असावें. तरी पण हें कोणीही विसरतां कामा नये कीं गवत उगवतें, कांहीं दिवस हिरवेंगार आणि टवटवीत दिसतें, व पुढें वाळून कुजून जातें. मोठालीं झाडेही कांहीं दिवस फळें देतात, परंतु पुढें तीं वाळून मरून जातात. बैल आणि घोडे गाडीला जुंपले म्हणजे कांहीं दिवस भरघाव घांवतात, परंतु पुढें उठवणीस येऊन मरतात. मनुष्य कांहीं वर्षें तरणाताठा असतो, परंतु पुढें तो म्हातारा होऊन मरतो. प्रत्येकाला आयुष्यमर्यादा ही आहेच, व तशीच ती राज्यालाही आहे. माणसांची आयु-र्मर्यादा जन्मास आल्यापासून शंभर वर्षांपर्यंतची आहे. त्यांत कोणी उपजतां-क्षणीं मरतो, कोणी वर्षांनीं मरतो, कोणी दहा वर्षांनीं मरतो, कोणी पन्नास वर्षांनीं मरतो, कोणी शंभर वर्षांनीं मरतो; पण सगळे अखेरीस मरतातच. तीच अवस्था राज्यांची. पौराणिक राज्यांचें कालमान आपण सोडून देऊं. परंतु इतिहासावरून ज्यांच्याविषयीं कांहीं माहिती मिळते अशा राज्यांविषयीं पाहूं गेलें तर असें दिसून येतें कीं, कांहीं राज्ये पांच दहा वर्षांतच लयाला गेलीं, कांहीं आपल्या संस्थापकांबरोबर नाशाला पावलीं, कांहीं एक दोन पिढ्यांनीं आटपलीं, कांहीं दोनदोनशें वर्षांनीं नामशेष झालीं, व पांचसातशें वर्षांच्या पुढें फार थोडीं राज्ये अस्तित्वांत राहिलीं. तेव्हां राज्यांना पण आयुष्यमर्यादा आहे इतकेंच नव्हे तर मनुष्यांप्रमाणें त्यांना बाल्य, तारुण्य आणि वार्धक्य हीं सुद्धा आहेत. व मनुष्यांच्या शरीराला पन्नाशीच्या पुढें जशा अनेक व्याधि जडतात त्याप्रमाणेंच कोणत्याही राज्याची पन्नाशी-उलटून गेली म्हणजे त्याला नाना प्रकारच्या व्याधि जडूं लागतात. मग त्या

राज्याला कायद्याच्या सुधारणेचे कितीही औषधोपचार केले तरी दिवसेंदिवस अशा वेळीं औषधोपचाराचा फारसा उपयोग होत नाही. मरणाराला असे वाटत असतें की, मीं हेमगर्भाची माता घेतली तर अजून कदाचित् ह्यातून जगेन. पण खरी स्थिति लोकांना कळून आलेली असते. वैद्यशास्त्र शिकल्या-वाचूनही रोगी केव्हा मरणार हे व राजनीतीचा अभ्यास केल्यावाचूनच हे राज्य केव्हा बुडणार हे सामान्य लोकांना ताडता येतें. आणि हजारो रुपयाचा मुशारा खाऊन आपल्याच चैनबाजीने डबघईस आणलेल्या राज्याचा बचाव करण्यासाठी मोठे मोठे मुत्सद्दी घडपड करीत असता अगदी वाटच्या लगे-व्यालदेखील याची घडपड फुकट आहे असें कळून येते. परंतु ह्या गोष्टी जरी इतरांना सहज कळतात तरी राज्य बुडण्याच्या वेळीं मुत्सद्द्यांच्या डोळ्या-वर असा काहींएक प्रकारचा धूर येतो की त्यामुळे त्यांना त्या साध्या गोष्टीही कळत नाहीतशा होतात. अशा वेळी वैद्याच्या मात्रा आणि भावावून न गेलेल्या माणसाचे विचार फार उपयोगी पडतात.

असल्या विवेचनावर आणखी एक असा आक्षेप आहे की, राज्ये लयाला जाण्याच्या कारणाविषयी विवेचन केल्याने राज्ये अधिक खोलखोल जाण्याचा संभव आहे, पण हा आक्षेप अगदी चुकीचा आहे. हीं कारणे म्हणजे राज्य-रूपी शरिरातील व्याधिच होत. मनुष्याच्या शरिरातील रोगाविषयी वैद्यशास्त्रात विवेचन केलेलें असते, पण त्यावर कोणत्याही जुलमी मनुष्याने आज-पर्यंत असा आक्षेप घेतला नाही की, ह्या आयुर्वेदातील वाटाघाटीमुळे माझ्या शरिरात रोग उत्पन्न होऊन मी मरणोन्मुख झालो आहे. कितीही जुलमी मनुष्य असला तरी त्यानें आजपर्यंत आपल्या शरिरात व्याधि उत्पन्न झाल्याबद्दल वाग्भट किंवा चरक ह्यांना जबाबदार धरिलेले नाहीं, किंवा त्यांना मनुष्यद्रोही म्हणून काहीं शिक्षा दिली नाहीं. असें जर आहे, तर मग राज्यरूपी शरिरातच राजकीय वाटाघाटीनें व्याधि कशा उत्पन्न होतील ? व कितीही जुलमी आणि मूर्ख राजा झाला तरी असल्या वादविवादांनीं माझे राज्य खोल खोल जात चाललें असें त्याला कसें म्हणता येईल ? आपलीं दुर्व्यसनें आपल्या शरिरात आणि राज्यात व्याधि उत्पन्न करितात, आणि तींच अखेरीस आपल्याला मारतात. हे राजाना कळलें पाहिजे. त्याब-द्दल बिचाऱ्या वाग्भटावर रागावून काय होतें ? त्याचा त्यात काय अपराध

आहे ? व्याधीचा नाश करावा ह्याच हेतूनें असले ग्रंथकार आपले ग्रंथ लिहिण्याला प्रवृत्त होतात. असो, येथपर्यंत राज्याच्या नाशाच्या कांहीं सामान्य कारणांचें विवेचन 'झालें व ह्या विषयावरील कांहीं आक्षेपांचेंही निराकरण करण्यांत आलें. आता विशेष कारणांचा उद्घापोह पुढील लेखांत करूं.

राज्य कशानें मोडकळीस येतें ? : : : <

— २ —

या प्रश्नाचें सामान्य दिग्दर्शन मागील लेखांत थोडेंबहुत करण्यांत आलेंच आहे. आतां त्याच्या विशेष कारणांचा प्रस्तुत लेखांत विचार कर्तव्य आहे. बैलाला जर ज्ञान असतें तर माणसानें त्याचें नाक दामणानें टोंचावें आणि त्यांत वेसण ओंवावी, त्याच्या मानेवर जोंखड ठेवून त्याला गाडीला जुंपवें, आणि आपण गाडीत बसून त्याच्या पाठीवर चाबकाचे फटके मारावे ह्या गोष्टी त्यानें खरोखर कधीही चालूं दिल्या नसत्या. म्हशीला जर ज्ञान असतें तर आपल्या वासराला भुकेनें हंबरडें फोडीत ठेवून आपल्या पोटांतलें सारें दूध अधाशी माणसाला पिण्यासाठीं तिनें खास कधीही काढूं दिलें नसतें. एकाद्या गांवढळाला जर एखाद्या सुशिक्षिताइतकें ज्ञान असतें तर ह्यांचा बोजा डोकीवर घेऊन उन्हातान्हांतून तंगड्या तोडीत तो कधीही गेला नसता. त्याप्रमाणेंच लाखों लोकांना अवश्यक ज्ञान असतें तर त्यांनीं आपल्या मुंड्या एखाद्या विविक्षित व्यक्तीच्या हातीं खास कधीही दिल्या नसत्या. एकनिं लक्षावधि लोकांवर राज्य करणें म्हणजे हा सान्या लोकांच्या अज्ञानाचा

गोधळ आहे. व हा राजाच्या ज्ञानाचा खेळ आहे. ही एक प्रकारची आघळी-कोशिबीर आहे. पण लहान मुलाच्या त्या आघळ्या कोशिबीरत आणि वृद्ध कोल्हाच्या ह्या आघळ्या कोशिबीरत जरासा फरक आहे. तो असा. त्यात सगळ्याचे डोळे उघडे आणि एकाचे बाघलेले असतात. परंतु ह्यात त्याच्या अगदी उलट असते. ह्यात सगळ्याचे डोळे बाघलेले आणि एकाचे उघडे. आणि असे असल्यामुळे उघड्या डोळ्याचा माणूस बाघलेल्या डोळ्याच्या काही माणसाचे हळूच खिसे कातरून घेतो, काहीना भिबीवर ढकलून त्याची डोकी फोडतो, आणि काहीना खड्यात ढकलून देतो. साराश, आपले डोळे उघडे आणि दुसऱ्याचे बाघलेले असल्यामुळे उघड्या डोळ्याच्या माणसाला हवे ते करिता येते. असला हा आघळ्या कोशिबीराचा खेळ आजपर्यंत कैक जुलमी राजे पृथ्वीच्या पाठीवर खेळून गेले व बाकीच्या लोकानी आपल्या डोळ्याला बाघलेल्या ज्ञापण्या जर झुगारून दिल्या नाहीत तर जगाच्या शेवटपर्यंत देखील हे त्याचे आघळ्या कोशिबीरीचे खेळ असेच चालू रहातील असले खेळ खेळण्याला आपल्या अगात इतरापेक्षा विशेष ज्ञान पाहिजे असते असे त्रिलकूल नाही. सर्व मनुष्यांच्या ज्ञानाची मर्यादा थोड्या-बहुत फरकाने बहुधा सारखीच असते आणि दुसऱ्यावर अम्मल चालवावयाचा म्हणजे ज्ञानात फरक हा पाहिजेच. तेव्हा आपल्या ज्ञानाची पुर्जी इतरापेक्षा अधिक वाढणे अशक्य आहे असे पाहून राजे लोक दुसऱ्याचे ज्ञान कमी करण्याचा प्रयत्न करित असतात. तेव्हा ज्ञानाच्या बाबतीत पाहिले असता दुसऱ्याचे ज्ञान कमी करून आपले ज्ञान जास्त आहे असे दाखविण्या-इतकी लुच्चेगिरी करता आली म्हणजे राज्य, सुयत्नित चालण्याला हरकत नाही. साराश, ही राज्याची इमारत लोकांच्या स्वाभाविक किंवा कृत्रिम अज्ञानाच्या पायावर सात सात मजलेपर्यंत उंच उभारलेली असते. तेव्हा अर्थात् असली इमारत ढासळण्याला मुख्य कारण म्हटले म्हणजे लोकात ज्ञानाचा प्रसार होणे हे होय. 'एकाने लाखो लोकांवर राज्य करणे म्हणजे हा केवळ नजरबंद जादूचा खेळ आहे. उपाप्रमाणे एखादा गारोडी जादूच्या मंत्राने सगळ्या पहाणाराची नजर बंद करून मग त्यांना हवे तसे फसवितो, व खाद्या फायनान्स मिनिस्टरप्रमाणे प्रसंग पडेल तशा रीतीने एका रुपयाचे दहा रुपय आणि दहा रुपयाचा एक रुपया करून दाखवितो, त्याप्रमाणेच

आपल्या राज्यांतील सर्व लोकांची नजर युक्तीप्रयुक्तीनें बंद करून घेऊन नंतर मग राजे लोकांना हवें तसें फसवितात. जगांत भोळसर लोक आहेत म्हणून भामट्यांना खिसे कातरण्याला सांपडतात आणि अज्ञानी लोक आहेत म्हणून राजांची राज्ये चालतात. म्हणून ज्यांना आपलें राज्य चिरकाल टिकवें असें वाटत असतें ते लोकांच्या अज्ञानाविषयी फार काळजी घेत असतात. एखाद्या अज्ञान मुलाचें पालन करण्याकरितां नेमलेला धनलोभी ट्रस्टी ज्याप्रमाणें तो मुलगा अल्पवयांतच आणि अज्ञानांत राहिल तितकें चांगलें असें म्हणत असतो, त्याप्रमाणें राजेही आपल्या लोकांना कांहीं विवक्षित मर्यादेच्या पलीकडे अज्ञानांत राखण्याविषयी जवापाड प्रयत्न करित असतात. आणि त्यांच्या हिताच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां त्यांचें हें करणें अगदीं बरोबर आहे. कारण कोणीही गारोडी झाला तरी तो कोणाला आपल्या पोतडीजवळ कधीही येऊं देणार नाही. त्याच्या पोतडींत काय आहे आणि काय नाही हें लोकांनीं एकदां पाहिलें म्हणजे मग त्याच्यापाशीं जादूगिरी काय राहिली आहे ? म्हणून राजांना लोकांच्या अज्ञानाला फार जपावें लागतें. लोकांचें अज्ञान हेंच राजांचें अवाढव्य सैन्य, हाच त्यांचा दारूगोळा, आणि हेच त्यांचे सर करण्याला अवघड असे डोंगरी आणि भुईकोट किल्ले. लोकांचें अज्ञान हाच लुच्चे लोकांचा गादीवर बसण्याचा 'हक्क', हीच त्यांची वंश-परंपरागत सत्ता व हेंच त्यांचे ताम्रपट. लोकांच्या अज्ञानासारखा शहाणा सल्लागार मंत्री आजपर्यंत कोणत्याही राजाला कधीही मिळाला नाही. आणि लोकांच्या अज्ञानानें जितकें जुलमी राजांचे खजिने भरले तितके 'शिपमनी' किंवा 'झिजिया' ह्यांपैकी कोणत्याही करानें भरले नाहीत. ह्यावरून एवढें सहज लक्षांत येईल कीं, लोकांचें अज्ञान हें राजांचें आदिदेवत आहे. व ह्याचें भजन पूजन नेहमीं करित असणें त्यांना फार जरूर आहे. हीच सारी त्यांची गुरुकिल्ली. हिच्यांत वास्तविक पाहूं गेलें तर कांहीं अर्थ नाही. पण ही लोकांना कळली तर मग यांचें प्रस्थ कसे टिकणार ? म्हणून अज्ञानाची अभिवृद्धि आपल्या लोकांत दिवसेंदिवस कशी होत जाईल ह्या काळजीत राजे लोक रात्रीच्यारात्री घालवितात.

हें विधान सकृत्दर्शनी कांहींसें विसंगत वाटण्याचा संभव आहे. कारण ह्यावरील आक्षेपक असें म्हणेल कीं, लोकांना अज्ञानांत ठेवणें हें राजाला

हितावह आहे व त्याना तो तसे ठेवितो हें अगदी खोटे आहे. कारण राजे लोक लोकाना विद्या देण्यासाठी लाखो रुपये खर्च करितात, विद्यालयें आणि पाठशाळा बांधतात, मोठमोठे शास्त्री आणि पंडित ह्याना लागेल तितका तनखा देऊन शिकविण्यासाठी आणून ठेवितात, व ज्ञानप्राप्तीची जी जी साधनें असतात ती ती ते लोकांच्या आटोक्यात आणून ठेवितात. इतके करीत असूनही ज्ञानदानाच्या बाबतीत राजाना नावे ठेवणें बरोबर नाही, असा आक्षेप येणे साहाजिकच आहे. परंतु ह्यावर उत्तर असें आहे की, घाण्याच्या बैलाप्रमाणें डोळ्याला ज्ञापण्या बाधलेल्या लोकांच्याकडूनच हा आक्षेप येत असतो हे लक्षात आणलें, म्हणजेच त्यातील बहुतेक जोर कमी झाला. गारोड्याने एका रुपयाचे दोन रुपये करताना आपल्या हातातला एक घातला असा सशय येऊन आपण ओरड करू लागलों तेव्हा तो गारोडी 'या, पहा, कोठे आहे रुपया पहा !' असे तोडानें म्हणत असतो मात्र, परंतु आपल्याजवळ कधी कोणाला येऊ देत नाही किंवा आपली खुबी दुसऱ्याच्या नजरेस पडू देत नाही. हेही असल्या आक्षेपकानी विसरता कामा नये. व जो खरा धूर्त राजा आहे तो तर ज्ञानदानाचा अधिकच आव घालतो. परंतु त्यातली खुबी अशी असते की, देवदैत्याच्या पर्त्तीत विष्णु-स्वरूपी मोहनी वाढीत असता ज्याप्रमाणे दैत्याना अमृताचा एक थेंबही मिळाला नाही त्याप्रमाणें ध्या ध्या म्हणून ज्ञानामृत घशात ओतण्याच्या आग्रहाची मात्र रेलचेल, परंतु खऱ्या आणि आवश्यक लागणाऱ्या ज्ञानाचा एक थेंब घशात पडेल तर शपथ. हा सर्व प्रकार म्हणजे गारोड्याचा नजर-बद खेळ आहे असें जें आम्हीं वर म्हटलें आहे तें यामुळेच. व वरच्या-सारखे आक्षेप हीच गोष्ट ह्या नजरबद खेळाची साक्ष देत आहे. अडाणी लोकांवेक्षा सज्ञान लोकांवर राज्य करण्याला सोपें, ह्यासाठीं राजानें आपल्या प्रजेला सुशिक्षित करावें असें बेकननें म्हटले आहे खरे. पण बेकन हा तत्त्ववेत्ता होता. त्याला तत्त्वज्ञानाची पुस्तके खरडावयाची होती, राज्य हाकावयाचें नव्हतें. त्याला स्वतःला राज्य करण्याचा प्रसंग आला असता तर त्यानें असे कर्षाही लिहून ठेवलें नसतें. मॅकिआव्हिली ह्याचें मत बेकनच्या उलट आहे. मॅकिआव्हिलीचीं मते अलीकडच्या राजकारस्थानी पुरु-धाना समत नाहीत असें ते म्हणतात. ह्याचें कारण एवढेंच की, हे गुप्त-

पणानें जीं कृत्यें करतात तीं केलीं असतां हरकत नाहीं असें तो आपल्या राजनीतीच्या पुस्तकांत उघड उघडपणें प्रतिपादन करितो. स्पष्टवक्तेपणा आणि सत्य भाषण हा मॅकिआव्हिलीचा राजकीय बाबतींत कदाचित् दोष असेल. परंतु आपल्याला सध्यां त्याच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. हल्लींच्या राज्यांत-देखील विद्यादान अवश्य झालें पाहिजे असें मत प्रतिपादन करून लॉर्ड मेकॉलेसाहेबांनीं तें अमलांतही आणलें हें खरें. परंतु त्या ज्ञानप्रसाराच्या विरुद्धही अलीकडे मधून मधून कांहीं ओरड ऐकूं येते. इंग्रजी राज्याचा प्रतिनिधिसत्तात्मक राज्याकडे विशेष कल आहे, तरीसुद्धां ज्ञानप्रसाराविरुद्ध इतकी ओरड ऐकूं येते; मग एकछत्री राज्यांत काय असेल ?

असो. लोकांचें अज्ञान हें जर राजाच्या उत्कर्षाला कारणीभूत होतें तर अर्थात् लोकांचें ज्ञान हें एखादें राज्य मोडकळीस आणण्याला मोठें जबरदस्त कारण असलें पाहिजे. 'सुशिक्षित लोक हीच आमच्या राज्याची बळकटी, तुम्हाला ज्ञान देण्यांतच आमचा परमार्थ आहे.' हें सगळें झूट आहे; हीं निव्वळ वरवरचीं ठराविक बोलणीं आहेत; एका कानानें ऐकून दुसऱ्या कानानें सोडून देण्याइतकीच ह्यांची योग्यता. पंधरावे सोळावे शतकापर्यंत साऱ्या युरोपखंडभर जो पोपाचा अम्मल गाजत होता तो कशानें धुळीस मिळाला ? ज्ञानानें. पोपचे सारे कायदे, म्हणजे त्याचें बायबल, हें त्या वेळीं लॅटीन भाषेंत असे. हल्लीं जशी इंग्रजी भाषा तशी त्या वेळीं लॅटीन भाषा फार झालें तर शंभरांतून दहापांच जणांना समजणार अशी स्थिति. मग काय विचारता ? लॅटीन भाषा जाणणारे दुड्याचार्य जें सांगतील तें प्रमाण ! पण ज्ञानाच्या प्रसारानें हें सारें थोटांड अगदीं मोडकळीस आलें. बर्कसाहेबांनीं अमेरिकेंतील वसाहती इंग्लंडच्या जोखडापासून स्वतंत्र कां झाल्या ह्याच्या-बद्दल जीं कांहीं कारणें सांगितलीं आहेत त्यांत हें एक आहे. तसेंच मि. लेकी यांनीं ह्याच अमेरिकेंतील प्रसंगाच्या संबधानें आपल्या इतिहासात असें लिहिलें आहे:—

The rapid rise of an ambitious legal profession and the great development of the press made it certain that there soon would be abundant mouthpieces of discontent, and there was so much in the legal relations of England

to her colonies that was anomalous, unsettled, or undefined, that causes of quarrel were sure to arise. ह्या मनुष्याच्या इतिहासातल्या गोष्टी झाल्या. पण देवाच्या इतिहासातही त्याच गोष्टी आढळतात. व त्यामुळे ह्या सिद्धांताची सत्यता फारच दृढ होते. ख्रिस्ती राजेच आपल्या अस्सल ज्ञानाच्या पोतडीजवळ कोणाला येऊ देत नाहीत असे नाही, तर त्याच्या देवाची सुद्धा अशीच वहिवाट होती. त्याचाच किता त्यानी उचलला आहे की काय कोण जाणे? ख्रिस्त्याच्या देवाने अँडमला आणि ईव्हला सगळे ऐषआराम यथेच्छ भोगीत बसण्याची पगवानगी दिली, पण ज्ञानवृक्षाच्या फळाला माल तुम्ही शिवता कामा नये असा त्याने सक्त हुकूम देऊन ठेविला होता, आणि हीच अवस्था पृथ्वीवरील लोकांची होय. ज्ञानवृक्षार्ची फळे खाण्याची बर्दा पृथ्वीवरही आहेच, व ज्याना आपले राज्य रवकर मोडकळीस यावे असे वाटत नसेल त्यानी त्या सोनेरी फळाची राखण करण्यासाठी आपण स्वतः अगदी तक्षकासारखे बसले पाहिजे. वर-करणी ज्ञानासबधाने हव्या तेवढ्या लाव लाव गप्पा ठोकून लोकाना खुशाल फसवावे, परतु आपली गुरुकिल्ली त्याना कधी कळू देऊ नये. राज्ये का मोडकळीस येतात व त्याना टेका देण्यासाठी राजानी काय काय करावे याचा विचार प्रस्तुत निबन्धात आम्हाला करावयाचा आहे म्हणून राजानी अशा प्रसंगी काय करावे हे सांगितले आहे. ज्ञानप्रसाराशिवाय राज्ये मोडकळीस आणणारी दुसरी कारणे आहेत त्याचा विचार पुढील लेखात करू.

राज्य कशानें मोडकळीस येतें ? : : : ९

— ३ —

ज्ञानाचा प्रसार हें राज्याच्या नाशाचें जबरदस्त कारण होय हें पूर्वी सांगितलें. ह्याच ज्ञानरूपी झाडाच्या खोडाला पुढें निरनिराळ्या फांद्या फुटतात आणि राज्याच्या वाढीला विघातक अशीं निरनिराळीं मते लोकांत प्रचलित होऊं लागतात. आणि मन खळवळून टाकणाऱ्या त्या मतांचें विष एकदां अंगांत भिन्नून गेलें म्हणजे मग कितीही चांगला मंत्री असला तरी त्याच्यानें देखील त्या राज्यरूपी शरीरांतील विषाचा जोर कमी करवत नाही. त्यांतलीं कांहीं कांहीं मते आज आम्हीं येथें देण्याचा विचार केला आहे.

राजाचें हित म्हणजे एका व्यक्तीचें हित, व राष्ट्राचें हित म्हणजे व्यक्ति-समुदायाचें हित. अशा प्रकारचा राजा आणि राष्ट्र ह्यांच्या हितामधील फरक ज्ञानाच्या योगानें लोकांच्या ध्यानांत येऊं लागतो. तात्त्विक दृष्टीनें पाहतां राजा किंवा राजाचें हित हा काय पदार्थ आहे हें लोकांना माहित-सुद्धां असण्याचें कारण नाही. लोकांचें सदोदित एवढेंच पाहणें असणार कीं आपल्या राष्ट्राचें हित होतें आहे किंवा नाही. कारण राष्ट्रासाठीं राजा, राजासाठीं राष्ट्र नव्हे, असा दंडनीतीतील सर्वमान्य सिद्धांत आहे. तेव्हां जोंपर्यंत राजा आणि राष्ट्र या दोघांच्या हिताची व्याप्ति सारखीच असते तोंपर्यंत लोक फारशी कुरकुर करीत नाहीत. परंतु दखाद्या अधम राजाच्या अधमाधम कृतीमुळे राजा आणि राष्ट्र या दोघांत लोकांना भेद दिसूं लागतो त्या वेळेला त्या राजाच्या राज्याचा पाया ढांसळण्याला सुरवात झाली असें म्हणावयास हरकत नाही. राजाची दृष्टि राष्ट्रहिताकडे नाही तर आपली स्वतःची तुमडी भरून घेण्याकडे आहे ही गोष्ट लोकांच्या मनांत बिंबू लागली म्हणजे मग अर्थात्च त्यांच्या वर्तणुकींत बदल पडूं लागतो. त्या राज्याच्या सैन्यांत जो शिपाई आपलें शीर हातांत घेऊन लढण्याला तयार

असतो तो काय कोणा तरी एखाद्या यःकश्चित् व्यक्तीच्या हितासाठी तयार झालेला असतो ? नाही, कधीही नाही. मी आपल्या राष्ट्रासाठी लढेन, मी आपल्या देशासाठी अगातील रक्त खर्ची घालीन, मी अनेक व्यक्तींच्या हितासाठी धारातीर्थी आपला देह ठेवीन, असे तो शिपाई आपल्या मनात समजत असतो. आणि त्याला जर असे कळले की माझी कल्पना म्हणजे सारा भ्रम आहे, मला हा राजा निवळ फसवीत आहे. व आपल्या एकट्याच्या हितासाठी माझे व माझ्यासारख्या आणखी लाखों शिपायांचे प्राण हा बळी देत आहे, तर तो एक क्षणभर तरी हातात तरवार धरील काय ? असल्या आपलपोट्या आणि लबाड राजासाठी तो एक पाऊल तरी पुढे टाकिल काय ? आपल्यामधील गुप्त गोष्ट राजाला जाऊन सांगणे म्हणजे चहाडी करणे होय. व चोरी, चहाडी आणि सिंदळकी ही तीन पातकें आहेत अशी आबालवृद्धाची समजूत आहे. राजाच्या गुप्त हेरांचे काम पतकरून त्याला आपल्यातील जुगल्या सांगणे हें वास्तविक पहाता अतिशय नीच काम आहे. तरी पण व्यक्तिस्मुदायाच्या हितासाठी ज्याप्रमाणे काही लोकानीं मागाचे काम पतकरून उघडपणे गळे कापणे जरूर असते, त्याप्रमाणेच काही जणानी राजाच्या गुप्तहेरांचे काम पतकरून लोकांचे गुप्तपणे गळे कापण्याचे काम करणे जरूर आहे. परंतु ह्यापैकी एखाद्या गुप्त हेराला जर असे कळून आले की, एखाद्या विवक्षित क्षुद्र व्यक्तीने सिंहासनावर बसावे आणि डोक्यावर सोन्याचा मुकुट घालावा ह्यासाठी मी ह्या जगातले अतिशय नीच मानलेले पातक करित आहे, त्याचें राज्य सुरळीत चालवें म्हणून मी आपल्या परलोकच्या सुखात माती कालवून घेत आहे, व त्याच्या राज्यातील काटे काढून टाकण्यासाठी धडपडत असता परलोकीं आपल्या अगाला हजारों काटे लावून घेण्याची मी तयारी करित आहे, तर तो आपल्या हृदयात साठविलेल्या गुप्त बातम्यातील एक अक्षर तरी तोडाबाहेर काढील काय ? साराश, हीं दोन्ही उघडपणें आणि गुप्तपणें गळे कापण्याचीं राजाचीं कामें ताबडतोब बंद पडतात. राष्ट्राच्या हितापासून ज्या राजाचें हित भिन्न असतें त्या राजाची चाकरी करण्याची सुज्ञ लोकाना शरम वाटू लागते. राष्ट्ररूपी गाईला कापून तिच्या अगातील रक्त एखाद्या राक्षसाच्या तोंडात ओतण्याचे खाटकाचें काम त्याच्या हातून होईनासें होतें. आणि मग जुलमी राजाची सर्वच घडी विसकटते. वर ज्या

गोष्टी सांगितल्या त्या केवळ सज्ञान लोकांच्या ठिकाणीच संभवतात. त्या अज्ञानी लोकांना लागू नाहीत. मूर्ख लोकांनी आपण होऊन इतर राजांना बळें बळें बोलावून आपण आपल्या राष्ट्राचें अकल्याण करविल्याची उदाहरणे इतिहासांत शेंकडे आहेत. मूर्ख शिपायांचीही अशीच गोष्ट आहे. आपल्या पोटाची खांच भरण्याइतके पैसे मिळाले म्हणजे पाहिजे त्याच्या अंगाला पाहिजे तितक्या खांचा पाडण्याला ते तयार. ज्यांना आपला पगार हेंच आपलें राष्ट्र आणि पगार देणारा हा आपला राजा असे वाटतें, त्या अघ-मांच्या डोक्यांत वर निर्दिष्ट केलेल्या उच्च कल्पनांचा प्रवेश कोटून होणार ? पैसे दिले म्हणजे पाहिजे त्याची डोकी उडविणारी लष्करें पूर्वी असत व हल्लीही आहेत. वास्तविक पाहाता आफ्रिका खंडातील दरवेशांनी मद्रासच्या पलटणीतील रामय्या नायडूचें काय केलें आहे ? रामय्या नायडूच्या मनांत हा विचार येईल तर शपथ. त्याला महिना भरला कीं पगार घ्यावयाचा आणि हुकूम सुटला कीं गोळी सोडावयाची एवढें काय तें ठाऊक. इ. स. १७५७ चें पूर्वी बंगालचे लोक दुर्दैवानें म्हणजे इंग्रज सरकारच्या अंमलाखाली येण्या-पूर्वी प्लासीच्या लढाईचे वेळी लॉर्ड क्लाइव्ह यांच्या हाताखाली जे हिंदू शिपाई लढत होते त्यांच्या स्वप्नांत तरी कधीं आलें होतें काय, कीं आपण सुराजउद्दवल्याविरुद्ध लढत आहों, म्हणजे आपण व आपले भाऊवंद ज्या गलबतांत बसलों आहों त्याच गलबताला कुऱ्हाडीनें भोकें पाडीत आहों ! इ. स. १७७३ त जे हिंदू शिपाई काशीचा राजा चेतसिंग याला कैद करण्यासाठीं वॉरन हेस्टिंग्स बरोबर गेले त्यांना आपण काय करीत आहों याचा अर्थ समजला होता काय ? नाही. शिपाईच ते ! अज्ञानी शिपायांना असल्या गोष्टी कालत्रयीही समजणार नाहीत. ज्यांना ज्ञान आहे त्यांच्यासाठी या गोष्टी आहेत. तेव्हां राजांनीं होतां होईतों ज्ञानाचा प्रसार होऊं देऊं नये हें, उत्तम, व तो झालाच तर निदान स्वहित आणि राष्ट्रहित ह्यांत भिन्नभाव राखूं नये, आणि राखलाच तर तो निदान लोकांच्या नजरेस तरी पडूं देऊं नये.

आपल्यापेक्षां दुसरा अधिक श्रेष्ठ कोणी तरी कोठें तरी आहे ही कल्पनाही राजांच्या चिरस्थायित्वाला अपायकारक आहे. एका म्यानांत दोन सुज्या कधीं टिकावयाच्या नाहीत. त्याचप्रमाणें एखाद्या राज्यांत तेथला राजा आणि त्याच्या इतका बलाढ्य भसा दुसरा कोणी असे असतील तर का. नि. नि. ४

तें राज्य कधी सुयत्नित चालणार नाही. ज्याला आपली सत्ता दृढ करावयाची आहे त्याने असल्या आचरट लोकाना रसातळासच नेऊन पोचविले पाहिजे. येथे दुसरा उपाय नाही. कोणी एक राजकारस्थानी पुरुष आपल्या बागेत फिरत असता तेथे दुसरा एक त्याच व्यवसायात गुतलेला मनुष्य आला, आणि नवीन जिकलेला प्रदेश मी आपल्या ताब्यात ठेवण्याला काय उपाय करावा म्हणून त्याने त्याला प्रश्न केला. तेव्हा पहिल्या गृहस्थाने काही एक न बोलता त्या बागेतील जे उच्च उच्च रोपे होते त्याचे शेडे खुडून दाखविले. त्यावरून आपल्या मुलखातील बड्या बड्या सरदाराची डोकी तोडली पाहिजेत हा ह्याच्या उपदेशातील भावार्थ आहे असे तो ताकाळ समजला. ह्याच उपदेशाचा उपयोग प्रत्येक राजा प्रत्येक क्षणाला आपल्या राज्यात करीत असतो. राज्यात असली बर्डी प्रस्थे माजत चालली ह्मणजे त्याच्या योगाने एरव्ही अनाथ असलेल्या लोकाना मोठा जोर चढतो व ते नेहमी ह्याच्या आश्रयाला येऊन राहतात. युरोपखंडातील प्रत्येक राज्यात पोपाला पाहिजे तेव्हा ढवळाढवळ करता येत होती व त्यामुळे राजाचे वर्चस्व त्या मानाने कमी होत असे. परंतु इंग्लंडातील आठव्या हेनरी सारख्या धूर्त राजानी युक्तीयुक्तीने तो काटा समूळ काढून टाकला. हिंदुस्थानातही एक शतकाच्या पूर्वी जितकी सस्थाने होती तितकी जर आज कायम असती तर आपल्या दयाळू राणी सरकारच्या छत्राखाली आपण आज जो शततेचा उपभोग घेत आहो तो आपल्याला कधीही घ्यावयाला सापडला नसता. पण अशा उपायांनी आपल्याहून अधिक श्रेष्ठ अशा मानवी प्राण्याचा राजानी घात केला तरी लोकाना परमेश्वराचा आधार ह्मणून राहतोच. पण त्याचाही प्रतिकार राजानी केला पाहिजे. ह्याच्या बदलची युक्ती पूर्वीच्या राजानी अगाऊच करून ठेविलेली आहे. उपयोग मात्र योग्य वेळी करावा म्हणजे झाले. राज्याच्या जुलमाने त्रासून जाऊन लोक ईश्वरावर हवाला ठेवू लागले तर मीच परमेश्वर आहे असे 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' या स्मृतिच्या जोरावर ठोकून देण्याला राजाने कधीही मार्ग पुढे पाहता कामा नये. साराश, दुसऱ्याचे प्रस्थ आपल्या राज्यात माजले म्हणजे आपले राज्य मोडकळीस येते हे लक्षात आणून अस्पृश्याहून दुसऱ्या कोणालाही वरचढ होऊ न देण्याची तजवीज राजानी केली पाहिजे.

ज्याप्रमाणें आपल्यापेक्षां वरचढ दुसरा कोणी राज्यांत असतां कामा नये त्याचप्रमाणें आपण केलेल्या कायद्यापेक्षां दुसरा कायदा आपल्या लोकांना अधिक मान्य असा वाटता कामां नये. आमच्या सदसद्विवेकबुद्धिला जें चांगलें वाटेल तेंच पुण्य आणि तिला जें वाईट वाटेल तेंच पाप अशा प्रकारचीं मतें ज्ञानसंपन्न लोकांत पसरलेलीं दृष्टोत्पत्तीस येतात. ह्या मतांचें प्राबल्य जसजसें वाढत जातें तसतसा राजाच्या कायद्यावर लोकांचा गैरमरंवसा अधिक अधिक होत जातो. सरकारच्या कायद्याने जें निषिद्ध म्हणून ठरविलें तेंच सदसद्विवेकाच्या कसोट्याला लावून पाहून जर कांहींच्या मतानें अनिषिद्ध ठरेल तर त्यामुळें कायद्याचा बोज कमी हातो; व हे कायदे मूर्खपणाचे आहेत आणि हे पाळण्याची मुर्ळीच आवश्यक्यता नाही असा समज लोकांत वाढू लागतो व त्यायोगानें दुफळी होऊन राज्याच्या इमारतीचे खांब लटपटू लागतात. या सार्ठी 'हम करे सो कायदा' हेंच तत्त्व राजांनीं नेहमीं अमलांत आणणें जरूर आहे.

राज्य कशानें मोडकळीस येतें ? : : : १०

राजाच्या कायद्यापेक्षां दुसरे अधिक वरिष्ठ कोणतेही कायदे लोकांच्या नजरेपुढें असूं नयेत ह्याणून मार्गील लेखांत सांगितलें आहे. परंतु असलें कायदे तर लोकांच्या मनावर आपला अम्मल प्रत्येक क्षणाला बजावीत असतात. राजकीय कायद्यापेक्षां वरिष्ठ कायदा मुख्यत्वे म्हटला म्हणजे हा होय. व त्या कायद्याची अम्मलबजावणी करणारा राजा म्हटला म्हणजे

त्या त्या धर्मातील धर्मगुरु होय. हे शंकराचार्य, पोप, लामा इत्यादि निरनिराळ्या नावांनी प्रसिद्ध आहेत. पाप कोणते आणि पुण्य कोणते हे ठरविण्याचे काम धर्मगुरूंचे व राजांचे असे दोघांचेही असते. त्यात मतभेद उत्पन्न झाला ह्मणजे अर्थात् काही लोक या पक्षाला व काहीं त्या पक्षाला भिडून तट्याला सुरवात होते. व अशा रीतीने राजाला एक जबर प्रतिपक्षी उत्पन्न होतो, व राजाच्या पक्षोपेक्षा धर्माच्या पक्षाला नेहमी जास्ती बळकटी असते. ज्या मानाने राजापेक्षा देव श्रेष्ठ त्या मानाने राजकीय पक्षोपेक्षा धार्मिक पक्षाला जोर जास्त. म्हणून राजांनी ह्या धार्मिक वावटळीला फार भिडून वागले पाहिजे, व त्यासाठी होता होईल तो ह्याना वर डोके काढू देता कामा नये. मोगल लोकांचे हिंदुस्थानातील राज्य मोडकळीस आले ह्याचे मुख्य कारण हे होय की अवगजेवाचे कारकीर्दीत मुसलमानांनी हिंदूंचा धार्मिक बाबतीत फार छळ केल्यामुळे हिंदूंची धर्मबुद्धि जागृत झाली, हिंदूंनी साधुसताच्या तोंडून धर्माचे वारे सर्व लोकांच्या मनात शिरले, व त्या धर्माच्या एकवटलेल्या जोमाचे आविर्भवन शिवाजीच्या रूपाने होऊन साऱ्या मोगल पाच्छाईची दाणादाण उडून गेली. यासाठी आपल्या राज्यातील लोकांची धर्मावर, धर्मगुरूवर आणि देवावर जितकी श्रद्धा कमी असेल तितकी राज्याला बळकटी जास्त, म्हणून धर्माचे बड होतां होईतो आपल्या राज्यात कोणत्याही राजाने वाढू देऊ नये प्रजेतील इतर व्यक्तीप्रमाणेच राजा ही एक व्यक्ति आहे, व ज्या सामाजिक आणि राजकीय नियमांनी सामान्य लोक बाधले जातात त्याच नियमांनी राजाही बाधला जाण्याला पात्र आहे, व इतरांप्रमाणेच त्याने गुन्हा केला असता त्यालाही शिक्षा दिली पाहिजे, हे समतेचे तत्त्वही राजाच्या शक्तीला प्रतिबध करण्याला कारण होतें राज्याचे विभाग झाल्याचे योगानेही पुष्कळ वेळा राज्ये मोडकळीस येतात. व्यवस्थेसाठी विभाग जरी जरूर असले तरी त्याचा परिणाम अखेरीस असा होतो की, प्रत्येक विभागात थोडीशी शक्ती आल्याबरोबर तोच स्वतंत्र होऊ पहातो. व इसाबनीतीतील गोष्टीप्रमाणे आपलेच हातपाय आपल्या पोटाविरुद्ध बड करू लागतात. दक्षिणेतील मुसलमानांच्या राज्याचे प्रथमतः पाच विभाग झाले, व अखेरीस ते सर्वच लयाला गेले.

पैशाची टंचाई हें तर कोणत्याही संस्थेप्रमाणें राज्यालाही खड्ड्यांत ढकलण्याला आणखी एक कारण आहे. राज्यांतील नोकर लोकांचे प्रेपचाची उत्तम सोय होईल तरच ते एकाग्रतेनें सरकाराची चाकरी करण्याला तत्पर होतात. नोकर लोकांना पगार पुष्कळ देणें व तो वेळच्या वेळेवर देणें हें इतर खात्यांतून तर आवश्यक आहेच, परंतु ना बावर्तीत लढाईतील शिपायांविपर्यीं तर फारच काळजी घेतली पाहिजे. हिंदुस्थानांतील अलीकडच्या दोनचारशें वर्षांतील नेटिव्ह राजांचा इतिहास आपण वाचूं लागलों तर असें आढळतें कीं सैन्यांतील शिपायांचे पगार अतिशय तुंबलेले असावयाचे, पगारासाठीं आरवांनीं आपल्या घन्याच्या वाड्याला वेढा देऊन बसावयाचे, व कोठें लढाईवर जावयाचा प्रसंग आला तर पगार नाही म्हणून मार्गें पाय ध्यावयाचा, असले प्रकार पूर्वीं फार होत असत. ह्यामुळें राजे आणि राज्यें घडाघड खालीं कोसळून पडत. हल्लींच्या इंग्रजी राज्यांत घेण्यासारख्या ज्या कांहीं गोष्टी आहेत, त्यांत मुख्य ही होय कीं सैन्यांतील शिपायांचे पगार वेळच्या वेळीं चुकते करण्यांत येत असतात. लोकांवर करांचें आणि कर्जांचें कितीही ओझे पडलें तरी हरकत नाही, पण लष्करांतील शिपायांची मिजास काडीइतकीही कमी होऊं घ्यावयाची नाही, हें तत्त्व खरोखरच फार शहाणपणाचें आहे. कारण, राजाचें सर्व राज्य ह्या शिपाई लोकांच्या हातीं असतें. हें लोक जसे शत्रूला मारूं शकतील तसेच विथरले तर राजाला मारूं शकतील. कारण, हेच विघडले म्हणजे युद्धकला, शस्त्रां वगैरे सर्व ह्यांच्याच बाजूला; व राजाच्या बाजूला राजाच काय तो एकटा. असले दुर्घट प्रसंग शेवटच्या रोमन बादशहावर अनेक वेळां आलेले आहेत. ते टाळण्यासाठीं आपल्या लष्कराला खूष ठेवणें फार जरूरीचें आहे. व त्यासाठीं पैसाही जरूर आहे. अशा वेळीं राजाच्या स्वतःच्या तिजोरींत पैसा नसला म्हणजे त्याला दोनच मार्ग काय ते खुले असतात. रयतेपासून जबरदस्तीनें किंवा युक्तीनें पैसा घेणें किंवा शिपायांचा पगार तुंबवून ठेवणें. ह्यांपैकी कोणत्या मार्गाचें अवलंबन राजांनीं कराचें हें सांगावयास नकोच. कारण रयतेच्या नाखुषीपेक्षां शिपायांच्या नाखुषीला राजांनीं जास्त भ्यालें पाहिजे हें वर सांगितलेंच आहे. शिवाय शिपायांना खूष केलें, आणि सांगितलें कीं अमक्यांचीं घरे लुटून आणा तर ते आपल्या राजाला वाटेल तितकी संपत्ति

आणून देतील. आपल्या जुन्या राजाना आपल्या रयतेला नाखुष करण्याचें जिवावर येई. म्हणून प्रसंगविशेषी त्याच्या शिपायाचा पगार तुवून राही. पण ह्या चुकीमुळे ते आज आपली राज्ये गमावून बसले. रयतेत जोर असला तर रयतेपासून पैसे उकळण्याचे कामही राजाला बरेंच जड जाते. इंग्लंडातील पाहिल्या चार्ल्स राजाची अशाच जबरदस्त रयतेशी गाठ पडल्यामुळे अखेरस त्याच्या प्राणावरही बारी येऊन बेतली. पण अशी रयत फार विरळा. सगळ्याच ठिकाणी असे खट्याळ लोक नसतात. तेव्हा होता होईल तो राजाने आपल्या शिपायाना खूष ठेवण्यासाठी रयतेपासून लागतील तितके पैसे घ्यावे व पैशाची टचाई आहे असे आपल्या शिपायाच्या स्वप्नातही येऊ देऊ नये. स्वतः राजापाशी पैसा नसता त्याच राज्यातील एकाद्या विशिष्ट व्यक्तीपाशी विपुल द्रव्य असणे हेही इष्ट नव्हे. यासाठी असल्या लोकानाही गरीब करून सोडणे जरूर आहे.

राष्ट्राचा अवाढव्य विस्तार होणें हेही एक त्याच्या नाशाला फार जबरदस्त कारण होते. प्रत्येक देशाला बहुतकरून काहीना काहीं तरी स्वाभाविक मर्यादा असतेच. मोठमोठ्या नद्या, समुद्र, डोंगराच्या ओळी किंवा पर्वताच्या रागा ह्यानी बहुधा कोणत्या देशाचा किती विस्तार असावा हें आधीच ठरवून ठेविले आहे. पण कधी कधी मनुष्याची महत्त्वाकांक्षा समुद्र आणि पर्वत ह्यांच्याही आज्ञा जुमानीत नाही. पण समुद्र आणि पर्वत हे मोठ्या खुनशी आणि हट्टी स्वभावाचे आहेत. त्याची आज्ञा ऐकलीच पाहिजे. ऐकली नाही तर ते रागावतात आणि गर्वाने फुगलेल्या मनुष्याचा ताठा नाहीसा केल्यावाचून कधीही स्वस्थ बसत नाहीत. आपल्या पुराणात अशी एक गोष्ट आहे की विंध्य पर्वतानें आपले डोकें वर उचलून प्रत्यक्ष सूर्याच्याही गतीचा अवरोध करण्याचा प्रयत्न केला होता मग हे पर्वत मनुष्याच्या महत्त्वाकांक्षेला आज्ञा घालण्याला कमी करतील काय ? डॅन्यूब, न्हीन, युफ्रेटिस व टायग्रीस ह्या नद्या 'तुम्ही येथेच थांबा, ह्याच्या पुढे जाऊ नका,' असे रोमन लोकाना बजावीत होत्या. पण त्यानी ते ऐकिलें नाहीं. तेव्हा मग त्या नद्यानी जें करावयाचें ते केलें. अँटलॉटिक महासागर इंग्लंड मधल्या लोकाना अमेरिकेचा नाद सोडण्याविषयी परोपरीनें समजावून सागत होता. परंतु इंग्लिशानी तें ऐकिलें नाहीं. तेव्हा अँटलॉटिक महासागर

रागावला आणि त्यानें इंग्लिशांचीं चहाचीं गलबतेच्या गलबते गट्ट करून टांकलीं. 'तुझे आमच्यावरचें राज्य आम्ही कधींही टिकू देणार नाही,' असें पिरिनीज पर्वतावरील वाघ आणि बाल्टिक समुद्रामधील सुसरी, आल्स पर्वतावरील बर्फ आणि मॉस्को येथील थंडी नेपोलियनला सांगत होती. पण त्यानें त्यांचें न ऐकल्यामुळे त्याची काय दशा झाली हें इतिहास आज जगला सांगतच आहे. हल्लींही हिंदुकूश पर्वत हिंदुस्थान सरकारला तशाच रीतीनें बजावीत आहे कीं वक्षीरी आणि आफ्रिडी लोकांवर मी तुमचें राज्य चालू देणार नाही. व आपलें सरकार शहाणपणानें त्याचें सांगणें ऐकतील असा पुष्कळ रंग दिसत आहे. सारांश, सृष्टिजन्य मर्यादेपलीकडे समुद्राच्या लाटांवरून आणि पर्वतांच्या शिखरांवरून आपला राज्यशकट कोणी धावडवू लागला तर ती गोष्ट सृष्टिनियमांना खपत नाही. ते सगळे सृष्टिनियम त्या राजाचें राज्य मोडकळीस आणण्याबद्दल गुप्तपणें खलबतें आणि कट करूं लागतात. व त्यांचा कट फुटल्यावांचून सिद्धीसही जातो. हे पर्वत आणि हे समुद्र रात्रंदिवस असल्या राजांच्या फॉरवर्ड पॉलिसीबद्दल राजद्रोहात्मक उद्गार काढीत असतात. आणि ह्यांच्या उद्गरांत विशेष वाईट असतें तें हें कीं सुधारलेल्या १२४ अच्या साहाय्यानें सुद्धां त्यांचें पारिपत्य करितां येत नाही. देशाच्या स्वभावजनित सीमा हा तेथील राज्याचा पाया होय. त्या पायाच्या बाहेर अतिशय दूरवर जर वरील इमारतींचे खांब, तुळया आणि वांसे जाऊं लागले तर ती इमारत घडघडत खाली कोसळल्यावांचून कशी बरें राहिल ?

राज्यरूपी शरीराला क्षयरोग होण्याला आणखी एक कारण होत असतें तें असें कीं मनुष्याचा स्वभाव नेहमीं अनुकरणप्रिय आहे, त्यामुळे दुसऱ्या कोणत्या राष्ट्रांत राज्यक्रांति झाली म्हणजे आपणही तशीच करावी अशी इच्छा सहजच लोकांच्या मनांत उत्पन्न होते, आणि वाळलेल्या पातेऱ्यावर ठिणगी पडली म्हणजे ज्याप्रमाणें एकदम भडका उडून जातो त्याप्रमाणें जुलमानें वैतागून गेलेल्या लोकांचीं मनें स्वतंत्रता मिळविल्याच्या योगानें दुसऱ्याचा उत्कर्ष पाहून एकदम बिथरून जातात. प्रकाशांत असा कांहीं जोर आहे कीं तो प्रत्येकाला ह्वा ह्वासा वाटतोच. व मग प्रकाशासाठीं धापा टाकणाऱ्या मनुष्याला आवरून ठेवणें फार द्रष्ट होतें. राजानें

होता होईल तो लोकाना अधकारात बसवून ठेवावे हे फार चांगले.

वर सांगितला हा दुसऱ्याच्या उदाहरणाचा परिणाम होय. पण उदाहरणें दोन प्रकारची असतात. काही आपण प्रत्यक्ष पहातो व काहींबद्दल कर्णोप-कर्णी ऐकतो किंवा पोथ्यापुराणातून अगर इतिहासातून त्याबद्दल गोष्टी वाचतो. हीं जीं दुसऱ्या प्रकारचीं उदाहरणे हीं सुद्धा फार भयंकर प्रकारच्या ज्वाळा उत्पन्न करतात. युरोपखंडात जेथें जेथे लोकांनीं जुनीं राज्ये मोड-कळीस आणून नवीन स्वतंत्रतेची स्थापना केली तेथे तेथे पाश्चिमात्य ग्रथ-काराचे असेच मत आहे कीं ग्रीस आणि रोम ह्या देशाचे इतिहास वाचून त्या त्या लोकाना त्या त्या गोष्टी करण्याला स्फुरण चढले. यासाठी आपले कल्याण इच्छणाऱ्या राजाने ज्ञानाचा हा दरवाजाही घट लावून टाकला पाहिजे. कारण, जो हा दरवाजा उघडा टाकतो तो आपल्या शत्रूला आपल्या घरात बोलावतो असा अर्थ होय. येणप्रमाणे राज्य कशानें मोड-कळीस येते ह्याविषयी यथाशक्ति थोडेसे विवेचन करून आम्ही आज हा लेख संपवितों.

वर्तमानपत्रांचा प्रसार : : : ११

हिंदुस्थानात इंग्रज सरकारचें राज्य नव्हतें तें झालें, पश्चिमकडच्या सुधारणा पूर्वेकडे नव्हत्या त्या अमलात आल्या, आणि जेथे चोहोकडे दग पसरले होते, व रात्रीचा निविड अधकार पसरला होता तेथे सूर्याचे किरण चमकू लागले. हें सर्व खरें. आपली राज्यरूपी इमारत सहसा दासळून पड-

गार नाही इतक्या मजबूत आणि खंबीर रीतीने पायाचा दगड बसविण्याच्या कामांतून मोकळे झाल्यानंतर इंग्रज सरकारने हिंदुस्थानांतील लोकांना शिक्षण देण्याचा कारखाना काढला. त्या कारखान्यांतून आजपर्यंत बराच माल बाहेर पडला, हेही खरे आहे. तरी पण मोठ्या कष्टाने असे म्हणावे लागते की वळिवाच्या पावसाप्रमाणे ह्या विद्यादानाने वरवरची जमीन मात्र कोठे कोठे भिजलेली आहे, बाकी आत सर्व कोरडे आहे. समाजांतल जे अगदी वरवरचे थर त्यांच्यात मात्र कोठे जरासा ओलावा मुरलेला दिसतो. पण चांगले पीक येण्याला जमीन खोलपर्यंत भिजली पाहिजे. उन्हाळ्यांतल्या एखाद्या ओझरत्या पावसाच्या सरीने लोकांच्या उपयोगी पडणारे धान्य कधीच पिकत नसते. खालच्या थरांनाही पाणी पोहोचवें अशा हेतूने सरकाराकडून प्रयत्न झाले. मोठ्या शहरांतून सरकारने ज्याप्रमाणे हायस्कुले आणि कॉलेजे स्थापिली त्याप्रमाणेच खेडेगांवांतून प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा स्थापिल्या. पण त्याचा व्हावा तसा उपयोग झालेला दिसत नाही. ह्या कामांत सरकारची खटपट निष्फळ झाली आहे. व सरकारच्या प्रयत्नाला यश आले नाही. पण जेथे सरकारची खटपट सफळ होण्याचा संभव आहे, म्हणून जेथे सरकारच्या प्रयत्नाला यश आले नाही तेथे आपल्या प्रयत्नाला यश आणून दाखविण्याकरिता लोकांनी पुढे सरसावले पाहिजे. कारण, सरकार जरी सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान असले तरी काहीं अद्भुत गोष्टी ज्या सरकारला असाध्य अशा ठरल्या आहेत त्या लोक सुसाध्य करू शकतील. सरकाराच्या प्रयत्नांना अपयश आले, व लोकांचे प्रयत्न यशस्वी होतील असे मानण्याला काहीं अंतर्गत कारणेही आहेत. सरकार हे एक यंत्र आहे. कापसाचे गट्टे एका टोंकाला टाकले म्हणजे दुसऱ्या टोंकाला सुताचे गट्टे बाहेर काढून घावयाचे एवढे त्या यंत्राला समजते. तसे सरकारचे एकदां मत ठरले की प्राथमिक शिक्षण घावयाचे. त्याप्रमाणे लगेच शिकविणारे मास्तर तयार झाले; आडगांवांतून शाळांच्या इमारती उभ्या राहिल्या; आणि हजेरी पटांतून रामजी वल्लद सख्या चांभार, सुडक्या बिन ग्यानु महार इत्यादि मुलांचीं नांवे झळकू लागलीं; मुलांच्या वार्षिक परीक्षा होऊं लागल्या; मुलांना बक्षिसे मिळालीं, शाळांचे रिपोर्ट कनिष्ठांकडून वरिष्ठांकडे गेले; बजेटांत रकमा खर्ची पडल्या; आणि प्राथमिक शिक्षणाची द्वाही सिमल्यापासून

वेस्टमिनिस्टर हॉलपर्यंत चोहोकडे फिरली. तरी पण आमचा राम्या चाभार आणि सुडक्या महार हे पूर्वीच्या इतकेच अक्षरशास्त्र अजूनही आहेतच. हिंदुस्थानातील तीस कोटी प्रजेपैकी एकही असा मनुष्य नसेल की ज्याला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने सरकाराला कर द्यावा लागत नाही, पण ह्यापैकी सरकाराने ज्याच्या शिक्षणार्चा योग्य कळकळ घेतली नाही असे इतमाग्य प्राणी किती बरे असतील ! पण ह्यात सरकारचा फारसा दोष नाही. तरी पण एवढे मात्र खास म्हणता येईल की ह्या बाबतीत सरकारची दिशा चुकलेली आहे. आमच्या समाजातील खालच्या वर्गातील लोकाना शिक्षण मिळाले पाहिजे हे खरे. पण ते शिक्षण म्हणजे 'कुठ्याला शेपूट असतं,' आणि 'गाढव हा फार सोशिक आणि निरुपद्रवी प्राणी आहे,' असले नव्हे. त्यांना वाचता येवो किंवा न येवो, त्यांना आपल्या नावाची सही करता येवो किंवा न येवो. आपले नाव लिहिता येणे आणि ते लिहिलेले वाचता येणे हा काही या सारातील मोक्ष नव्हे. ज्यांना पाठ्यावर काळे करण्याचे कधी जन्मातही ठाऊक नव्हते त्यांच्या हातून महापंडितांच्या पाडित्याला गप्प बसावयाला लावणारी महत्कृत्ये झालेली आहेत. ज्यांना लिहिता येत नव्हते ते कारकुनानी लिहिलेल्या आज्ञापत्रकावर आपला हात रक्तात बुडवून आपले शिक्कामोर्तब करित असत. आणि ज्यांना एक अक्षरही वाचता येत नव्हते ते परमेश्वराच्या गळ्यातले ताईत होऊन राहिलेले आहेत. प्रत्येक अडाणी मनुष्याला लिहावयाला आणि वाचावयाला शिकवून नंतर त्याने दुसऱ्याचे ग्रथ वाचावे आणि आपले लिहावे ही गोष्ट निदान हिंदुस्थानासारख्या अवाढव्य आणि मागासलेल्या देशात अशक्य आहे, असे सरकारच्या आजपर्यंतच्या मार्ग चुकलेल्या प्रयत्नांनी जगाला दाखवून दिले आहे. येथे साहाजिकच असा प्रश्न उत्पन्न होतो की इयजाच्या पायांनी ही भरतभूमि अलंकृत होण्याच्या पूर्वी हे खालच्या वर्गातील लोकांच्या शिक्षणाचे काम कोणत्या रीतीने होत होते. त्या वेळीं धुळपाटी पुढे ठेवून बसलेल्या काही मुलाना मात्र तात्या पतोजी 'बेक बे' आणि 'गण्या गण्या गणपति चारी कमळे झळकती' ह्यांचे शिक्षण देत असत. बाकीच्या लोकाना ह्याचाही बहुतेक अभावच असे. तरी पण एकदर राष्ट्राची स्थिति वाईट नव्हती. ह्या जगातील लोकयत्नेला निरुपयोगी अशा गोष्टी त्या

वेळेच्या लोकांना आतांच्या लोकांप्रमाणे माहित नसतील; पण सर्व उपयोगी गोष्टी त्यांना खास कळत असल्या पाहिजेत ह्यांत संशय नाही. शिक्षणापासून होणारे कार्य त्या लोकांच्या ठिकाणी दृष्टोत्पत्तीस येत होते. ह्यावरून अर्थात त्या कार्याचे कारणही कोणत्या तरी रूपाने त्या वेळी अस्तित्वांत असले पाहिजे, असे सिद्ध होते. आतां ते रूप कोणते होते ह्याचा शोध करून पहाणे जरूर आहे. पूर्वी लोकशिक्षणाच्या कामी केशवशास्त्री पुराणिक आणि गोविंदबुवा हरदास हे तात्या पंतोजीला बरीच मदत करित असत असे दिसते. तात्या पंतोजीच्या वर्गांतून मुले निघाली म्हणजे ती बहुधा वर निर्दिष्ट केलेल्या केशवशास्त्री आणि गोविंदबुवा ह्यांच्या वर्गांत आपला विद्याभ्यास आमरणांत चालवीत असत. धार्मिक आणि राजकीय, ऐहिक आणि पारमार्थिक, शास्त्रीय आणि लौकिक, सर्व प्रकारचे शिक्षण ह्या वर्गांतून लोकांना मिळत असे. व त्या शिक्षणाच्या जोमाप्रमाणे शिष्यांच्या हातून अतिशय मर्दुमकीची आणि निष्काम भक्तीची कामे होत असत. मोठ्यापासून तों लहानांपर्यंत, श्रीमंतापासून तों गरीबांपर्यंत, ब्रह्मवृंदापासून तों अत्यंजापर्यंत, स्त्रियांना आणि पुरुषांना सर्वांना ह्या रीतीने अवश्य लागणारे शिक्षण मिळत असे. पूर्वीच्या स्त्रियांना पियानो वाजवितां येत असे वा नसो, त्यांना आपण आपल्या धर्माप्रमाणे वागावे, आपल्या पतीला आपले परमपूज्य दैवत मानावे, आणि आपल्या देशावर प्रेम करावे एवढ्या अवश्य गोष्टी कळत होत्या. व त्यांनी जरी पाश्चिमात्य इतिहासाचे परिशीलन केलेले नव्हते तरी आपल्या राजाचा जीव संकटांत टाकून स्वतःचा जीव बचाविण्यासाठी घरी पळून येणाऱ्या नवऱ्याला 'यापक्षां मेला असतां तर काय वाईट झाले असते?' असे म्हणण्याचे त्यांना ज्ञान होते. चाफाजीला आपली सही करितां येत होती किंवा नाही हे कोण जाणे व 'एक्या लहान काळ्या मुंगीला गवसला बहू थोर' ह्या उत्तम काव्याचा रसास्वाद त्याने घेतला होता किंवा नाही हेही कोण जाणे. तरी पण देशाभिमान आणि स्वामिभक्ति ह्या मनुष्याला अवश्य लागणाऱ्या गोष्टी त्या अडाणी कुळंबट नारायणरावाच्या हुजऱ्याला कळलेल्या होत्या. व खिस्ती लोकांचा अनुग्रह दुर्दैवाने न झाल्यामुळे हिंदुधर्माच्या अतिशय नीच जातींत असूनही रोहिदास चांभाराला प्रसंग आला तेव्हां रापीने पोट फाडून आंतले जानवे दाखवितां आले. इतके धर्मतत्त्व

मागासलेल्या जातीतील एका चाभाराच्या मनात शिक्षणावाचून विव्रलेले होते. असले शिक्षणाच्या नावाच्या भक्क्यावाचून पूर्वीचे शिक्षण होतें. पण इंग्रजांच्या अमलामुळे, सुधारकांच्या नास्तिकपणामुळे आणि दुर्दैवाच्या अक्कपेमुळे तसल्या शिक्षणाची साधने हल्ली नष्टप्राय होत चालली आहेत. फलद्रूप होणारी नवी साधने मिळाली नाहीत, आणि जुनी मात्र लयाला गेली. पलीकडचे तीर गाठलें नाही आणि अलीकडच्या तीरावरचे पाय मात्र सुटून गेले. स्वर्गलोक लाघला नाही आणि मृत्युलोकाची वस्ती खुटली. अशा स्थितीत लोकानी धीर धरून पुन्हा एकदा पुढें सरसावले पाहिजे. सरकार लोकशिक्षणाचें काम करित आहे पण त्याना ठेच लागलेली पाहून आपण शहाणे झालें पाहिजे आणि त्याच्या चुका पाहून आपण आपल्या दिशेत बदल केला पाहिजे. असो. आता ही दिशा कशी बदलावयाची व खालच्या वर्गातील लोकांच्या शिक्षणासाठी इतरानी काय करावयाचे ह्याचा विचार करू.

लोकशिक्षणाच्या कामी सरकारचे प्रयत्न आजपर्यंत बहुतेक अशीं कसे निष्फळ झाले आहेत हे सांगितले. आता हेच काम हातात घेऊन त्यात यश मिळविणें हे लोकाना कसें करता येईल ह्याचा विचार करावयाचा आहे. ज्या लोकाना शाळेत पाच पाच तासपर्यंत बसून वेळ फुकट दवडण्याला सवड नसेल त्याना अन्य तऱ्हेनें शिक्षण देण्याला लोकानी इतउत्तर प्रारंभ केला पाहिजे. व जें शिक्षण शाळेच्या चार मिंतीच्या आत लोकाना मिळू शकत नाही तें चावडीवर, चवाठ्यावर, किंवा देवळातून देण्यास सुरवात झाली पाहिजे. स्वतः पुस्तके वाचारी आणि शहाणें व्हावे हा हल्लींच्या शिक्षणपद्धतीचा क्रम आहे. परंतु ज्ञान मनुष्याच्या मनात एकाच मार्गानें प्रवेश करिते असे नाही. डोळ्यांनी ज्ञानाचे भारेच्या भारे कोणाच्या मनात वाहून आणून टाकले, तर कोणाचें मन उन्नत करण्याला कानही आपले दरवाजे उघडतात आणि ज्ञानाचा सारा ओघच्या ओघ हृदयात साठवून घेतात. ज्ञानसंपादन करण्याच्या कामात डोळे आणि कान हीं दोन इंद्रिये इतर इंद्रियापेक्षा मनुष्याला पुष्कळ अधिक मदत करितात. तरी पण त्यातल्या त्यात कानाची कामगिरी अल्प आयासाची आणि पुष्कळ फायद्याची असते. जेथें ज्ञान देण्याच्या कामी डोळे हातपाय टेंकतात तेथें कान

पुढें सरसावून मनुष्याला ज्ञानसंपन्न करितात. डोळ्यांनीं विद्यार्जन करावयाचें म्हणजे अतिशय त्रासाचें वाटतें, पण कर्णपुटानें ज्ञानामृत पितांना मनाला एक प्रकारचा आल्हादच होत असतो. ह्या व अशाच दुसऱ्या अनेक कारणांसाठीं कानांच्या वाटेनें ज्ञानाला हृदयमंदिरांत घेणें फार सोईचें झालें आहे. डोळ्यांनीं एक पुस्तक एकटाच मनुष्य वाचूं शकतो. पण कानांच्या साधनाचा उपयोग करावयाचा असें म्हटलें तर एकाच वेळीं एकच पुस्तक हजारों लोकांनाही वाचतां येतें. हायड्रॉलिक प्रेसप्रमाणें एकपट जोर एका बाजूला खर्च केल्यास दुसऱ्या बाजूला त्याच्या किती तरी पटीनें जोर उत्पन्न होतो. असें जर हें अद्भुत यंत्र परमेश्वरानें आपल्या हातांत देऊन ठेविलें आहे तर त्याचा लोकशिक्षणाच्या कार्मी उपयोग न करणें हें रास्त होईल काय ? कधींही होणार नाहीं. पूर्वींचे हरदास, पुराणिक, पोवाडे गाणारे, तमासगीर, भजनी अभंग म्हणणारे साधुसंत, आणि उपदेश करणारे गुरु, हें ह्याच साधनांचा उपयोग करीत असत. तसा आपण हल्लीं कां करून घेऊं नये ? ह्या जुन्या साधनांत आणखी काहीं नवीन साधनांचीही सुदैवानें भर पडली आहे. वर्तमानपत्रें आणि व्याख्यानें ह्यांचा वर निर्दिष्ट केलेल्या दिशेनें पुष्कळ उपयोग होण्यासारखा आहे राष्ट्रांतील प्रत्येक मनुष्याला आपलें नांव लिहितां आणि वाचतां येऊं लागलें तर चांगलें खरें. पण निदान त्याला आपण पूर्वीं कोण होतो, हल्लीं कसे आहों, आपली स्थिति काय आहे, आपला राजा कसा आहे, आपला धर्म कोठें आहे, आपला देश कशांत पडला आहे, इत्यादि गोष्टी कळणें अत्यंत जरूर आहे, व त्या त्याला हल्लींचीं वर्तमानपत्रें शिकवूं शकतील. पण तीं आडगांवांतील अशिक्षित लोकांना वाचतां येत नाहींत. हल्लींच्या वर्तमानपत्रांच्या वाचनाबद्दलची अशी स्थिति बहुधा झालेली आढळते कीं ज्यांचीं मनें त्याच त्याच गोष्टी फिरून फिरून ऐकून अगदीं निगरगष्ट बनून गेलीं आहेत त्यांच्या घरीं दररोज वर्तमानपत्रांच्या राशीच्या राशी येऊन पडतात, आणि आपल्या दुःस्थितीची हकीकत एकदां ऐकली तरी ज्यांच्या मनाची तळमळ दहा दिवसही जावयाची नाहीं अशा आडगांवांतील खालच्या प्रतीच्या लोकांच्या कानांवर त्या वर्तमानपत्रांतील एक अक्षर चुकूनदेखील पडत नाहीं ह्याकां काहीं तरी उपाय योजणें अवश्य आहे. ज्यांना वर्तमानपत्रें वाचतां येत.

नाहीत त्यांना ती वाचून दाखविणारे कोणी नाहीत काय ? आजपर्यंत नसले तरी याच्या पुढे तरी निदान असे कोणी निघू शकणार नाहीत काय ? आडगावात ज्यांना पंचागाचे ज्ञान नाही त्यांना 'आज पित्रे आहेत, उद्या दिवाळी आहे, परवा सक्रात आहे,' असे सागणारे जोशी आढळतात. त्याचप्रमाणे त्यांची स्थिति कशी आहे हे सागणारे जोशी कोणी निघू नयेत काय ? हल्लींचे काहीं काहीं मराठी शाळेवरील मास्तर पाच पाच रुपयावर सहा सहा तास पेरे हाकलण्याचे काम करीत असतात. त्यांनी आपल्या लोकशिक्षणाची दिशा बदलून 'ऊठ, बस, कर, मर,' ही उदात्त तत्त्वे आपल्या छात्रवर्गांच्या मनावर ठसविण्याचे सोडून देऊन दुसऱ्या काहीं नवीन मार्गाचे अवलंबन केल्यास स्वतःला पाच रुपयापेक्षा अधिक द्रव्यप्राप्ति व दुसऱ्यांना 'ऊठ, बस' पेक्षा अधिक ज्ञानप्राप्ति होणार नाही काय ? प्रत्येक आडगावातील लोकाना केव्हा तरी एकत्र जमवून त्यांना वर्तमानपत्रे (व इतर पुस्तकेही) वाचून दाखविण्याचा कोणी क्रम सुरू केल्यास त्यात तो स्वार्थ आणि परमार्थ दोन्ही चालविणार नाही काय ? दिवसाचा कामघडा आटपल्यावर रात्री प्रत्येकीं दोन घटका जरी लोकांनी ह्यात मोडल्या तरी त्या अनाठायी गेल्या असे कधी होणार नाही. आडगावातील लोकाना एकत्र जमण्याला रात्रीची वेळ सोईची असते. तरी पण दिवसाही कधी कधी त्यांनी एकत्र जमावे. असल्या प्रसंगाला नेहमी धार्मिक महत्त्वाचे दिवस पसत करणे इष्ट असते. 'आपण आदित्यवारीं एकत्र जमू,' ह्या वाक्यात हिंदूंच्या मनाला काहीं अर्थबोध होत नाही. पण 'आपण एकादशीला देवळात जमू, किंवा शिवरात्रीच्या दिवशीं नदीच्या काठावर जमू,' ह्या वाक्यात भाविक हिंदूंच्या मनाला समजणारा असा पुष्कळ अर्थ आहे. उपवासाचे दिवस मनुष्याच्या मनाला पवित्रपणा आणीत असतात, आणि त्याच्या उदात्त विचाराना उत्तेजन देत असतात. हजारो वर्षांची आणि लाखो लोकांची धर्मश्रद्धा ह्या पवित्र दिवसाना पाठवळ देण्याला त्याच्या मार्गे उभी असते. म्हणून जेथे दररोजचा प्रसंग साधत नसेल तेथे असले तरी प्रसंग साधण्याचा अवश्य प्रयत्न केला पाहिजे. आडगावातील लोकाना एकत्र जमण्याला चावडी, किंवा पाटलाचे अगण, किंवा देवळाचा सभामंडप, किंवा रानातील एखादे प्रशस्त मैदान, ह्या जागा उत्तम होत. ह्या कार्मी

लागणारा थोडाबहुत पैसा गांवकऱ्यांनीं जमवावा, परंतु ह्या कृत्याला बरीचशी मदत गांवांतील सावकारांकडूनच झाली पाहिजे. सावकार हेच आपल्या गांवचे सरकार होत. त्यांनीं जर उदार मनानें आणि सढळ हातानें गांवच्या लोकांची मनें आपणांकडे आकर्षण करून घेतलीं तर मग तें काय करूं शकणार नाहीत ? इतकें महत्त्व ज्यांच्यापासून आपल्याला मिळणार त्यांच्यासाठीं कांहीं पैसे खर्च करणें हें सावकारांचें कर्तव्यकर्म आहे. परंतु अशा कामीं त्यांच्या सुशिक्षित बंधूंकडूनही त्यांना पुष्कळ मदत झाली पाहिजे. जेथें गरीब, अडाणी आणि अशिक्षित अशा लोकांना वाचून दाखविण्यासाठीं वर्तमानपत्रें पाहिजे असलील तेथें तीं त्यांना फुकट मिळणें जरूर आहे. गिरणीतून मजूर सुटले, शाळांतून मुलें बाहेर पडलीं, नदीच्या कांठीं स्नानाला बायकापुरुष जमा झाले, तीर्थांच्या ठिकाणीं यत्नेकरू आले, कामधंदा आटपून शिळोप्याच्या गप्पा सांगण्याला चार लोक एके ठिकाणीं बसले, म्हणजे त्या त्या ठिकाणीं असले आखाडे असले पाहिजेत. पुष्कळ लोक चाकरी चाकरी करीत ह्या बंगल्यावरून त्या बंगल्यावर धिरट्या घालीत असतात. जर असले लोकशिक्षणाचे काम हातीं घेऊन एखाद्या गांवां ते वास्तव्य करून राहिले तर साहेबांचे दहा रुपये आणि पन्नास शिब्या ह्यांच्यापेक्षां कांहीं जास्ती दरमहा त्यांना तेथें पडणार नाहीं काय ? प्रत्येक गांवोगांवीं अशा प्रकारच्या नद्या भरलेल्या असून व देवानें आपल्याला हात दिलेले असून आपली तहान दुसऱ्याच्या ओंजळीवर शहाण्या माणसानें काय म्हणून ठेवावी. पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें पुराणिक लोक चातुर्मास्यांत एक एक गांव जापस्या ताब्यांत घेऊन तेथल्या लोकांना राजकीय, धार्मिक, सामाजिक वगैरे बाबतीत शिक्षण देत आलेले आहेत. त्या तत्त्वाचाच अंगीकार करून व त्यांत कालमानाप्रमाणें कांहीं सुधारणा करून तोच क्रम पुढें चालवावयाचा आहे. लोकशिक्षणाच्या शाळेंतील असिस्टंट मास्तर, हरिदास, पुराणिक, उपदेशक, बहुरूपी, तमासगीर, गारुडी, गाणीं ह्मणणारे भिक्षेकरी, बाळसंतोष, कानफाटे गोसावी, मनाचे श्लोक ह्मणणारे वारकरी रामदासी, अभंग म्हणणारे वारकरी वगैरे अनेक आहेत. ह्यांच्यापासूनही प्रस्तुत कार्याला पुष्कळ मदत होण्यासारखी आहे. पण त्यांचा विचार सध्यांच नको.

मराठी भाषेची लेखनपद्धति : : : १२

शिरोभागी लिहिलेल्या विषयाची अलीकडे काही दिवस बरीच चर्चा होऊ लागली आहे. क्रिस्त्येऋ वर्तमानपत्रातून व मासिक पुस्तकातून ह्या विषयावर काही लेखही प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यात रा. रा. काशिनाथ नारायण साने, रामचंद्र परशुराम गडबोले व शंकर रामचंद्र हतवळणे यांनी १० जुलई व १० ऑगस्ट या तारखेचे दोन लेख प्रसिद्ध करून आमचेकडे अभिप्रायाला पाठविले आहेत. त्याबद्दल सुचलेले काही विचार वाचकापुढे मांडण्याचा आज आमचा मानस आहे.

मराठी भाषेची लेखनपद्धति हा विषय फार महत्त्वाचा आहे व त्याज-कडे विद्वान् लोकांचे जितके लक्ष जावे तितके आजपर्यंत गेलेले नव्हते, ही दोन्ही विधाने खरी आहेत. पण ही सर्वथैवच खरी आहेत असे नाही. मराठी भाषेच्या राज्यात आतापर्यंत सर्वच वेबदशाही चालली होती आणि आता मात्र तेथे इंग्रजी राज्याची सुव्यवस्थित स्थापना होणार असे नाही. आजपर्यंतही लोकानी मराठी भाषेत बऱ्यावाईट रीतीने शुद्ध ग्रंथ लिहिले आहेत. परंतु जगात बहुधा असे दिसून येते की आपल्याला नवीन काही गोष्ट करावयाची असली म्हणजे जुन्याला सडकून नावे ठेविली पाहि-जेत. इंग्रजी अम्मल लोकाना आवडता करावयाचा म्हणजे पेशवाईत न्याय नव्हता, मोगलाईत जीवित आणि मालमत्ता ह्यांना सुरक्षितपणा नव्हता, व पूर्वीच्या कोणत्याही रियासतीत हिंदुस्थानातील लोकाना स्वातंत्र्याची कल्पना नव्हती, असले चारगट प्रलाप काढावे लागतात. सम्मतिवयाचा कायदा एम्स ऋरवून ध्यावयाचा म्हणजे बदरीकेदारपासून रामेश्वरापर्यंत आणि द्वाऱके पासून जगन्नाथापर्यंत हिंदुस्थानातील सर्व पुरुष बारा वर्षांच्या आतील

आपल्या कौबळ्या अबलांवर संभोगाचा कहर करण्यांतच रात्रांदिवस गर्क होऊन गेलेले असतात, असाच चौहोंकडे भपका उडवून देण्याची सचोटीची पद्धत सुदैवाने पडलेली आहे. पण जो कांहीं थोडा घोंटाळा लेखनपद्धतींत माजला असेल तो काढून टाकणे जरूर आहे असे आमचेही मत आहे. या कामांत वर लिहिलेल्या ज्या तीन गृहस्थानीं पुढाकार घेतला आहे त्यांचे हातून त्यांचे पुढे असलेल्या प्रश्नांचा समाधानकारक रीतीने निकाल लागेल तर खरोखर त्यांचे आभार मानणे जरूर आहे. ता. १० जुलईच्या लेखांत सदर गृहस्थानीं ह्या विषयांतील कांहीं मुद्यांचा तात्त्विक दृष्टीने विचार केला आहे. परंतु त्यांत कांहीं कांहीं वादाची स्थलें आहेत व तेथें मतभेद होणें हें अपरिहार्य आहे. तरी त्याबद्दल वरील सभ्य गृहस्थ क्षमा करतील अशी आशा आहे.

इतर भाषाप्रमाणें मराठी भाषाही कांहीं स्वतःच्या व कांहीं दुसऱ्याच्या भांडवलावर व्यापार करणारी एक पेढी आहे. ही जिच्यावर आपली देवघेव चालविते ती सारीच रक्कम हिच्या घरची आहे असें नव्हे. हिचा मोठा सावकार म्हटला म्हणजे संस्कृत भाषा होय. अरबी, फारशी वगैरे सावकारांपासूनही हिनें कांहीं ऐवज आणिलेला आहे. पण त्या व्यवहाराला आज दोनशें वर्षे होत आलीं. त्यानंतर त्यांजपाशीं हिनें नवीन देवघेव कांहीं केली नाही. हल्लीं हिला एक नवीन सावकार भेटला आहे. त्यानें बाकीच्यांना हुसकून देऊन इतर ठिकाणीं जसें आपलें वर्चस्व वसाविलें आहे तसेंच अरबी, फारशी वगैरे दुकानाची सर्व खाती बंद करून जो लागेल तो ऐवज आपणाकडून घेऊन जाण्याविषयीं यानें मराठी भाषेवर जबरदस्ती चालूं केली आहे. मराठी भाषेंत इंग्रजींतून हल्लीं पुष्कळच शब्द येत आहेत. तरी पण मराठी भाषेंत संस्कृता इतका दुसऱ्या कोणत्याहि शब्दांचा भरणा नाही हें निर्विवाद आहे. याप्रमाणें अनेक भाषांतून मराठी भाषेंत शब्द आलेले असल्यामुळें परकीय शब्द कसें लिहावे हा एक वादाचा प्रश्न उभा राहतो. ह्याविषयीं दोन मते आहेत. ते शब्द मूळ भाषेंत लिहिले जात असतील तसें मराठींत लिहावे हें एक मत; व तें मराठीतील नियमांप्रमाणेंच लिहावे, हें दुसरें मत. यांपैकी वर निर्दिष्ट केलेल्या क्षिप्तीचा दुसऱ्या मताकडे विशेष ओढा दिसतो. आमचे मते हें बरोबर नाही का. नि. नि. ५

व ते का बरोबर नाही ह्याबद्दी कारणेही आम्ही सागणार आहो. त्याचे पूर्वी हे सांगितले पाहिजे की आम्ही जे काही सागणार तें फक्त संस्कृत भाषेतील शब्दानाच अनुलक्षून होय. आम्ही इतर भाषेतील शब्दाबद्दल काहीच अभिप्राय देत नाही, म्हणून त्याबद्दल डोळे मिटून चालावयाचे असे आमचे म्हणणे आहे. ज्याना त्या भाषाचे ज्ञान असेल त्यांनी त्याबद्दलही चर्चा करणे जरूर आहे. ज्याना ज्या भाषाचे अतर्बाह्य परिपूर्ण ज्ञान नाही त्यांनी त्यातील शब्दांशी अव्यापारेणु व्यापार करीत बसावे हे काही चागले नव्हे. वरील त्रिमूर्तीला अरबी, फारशी वगैरे भाषांचे ज्ञान असलेले जगाला कधी विदित झालेले नाही असे असूनही त्या भाषातील शब्दाबद्दल त्यांनी काही ठाम मते दिलेली आहेत तसले घाष्ट्य करण्याची आमची इच्छा नाही व इतरांचीही नसती तर बरे झाले असते.

आमचे मत असे आहे की संस्कृतातील शब्द मूळचे न्हस्व दीर्घ जसे असतील तसेच होता होईल तो ते राखण्याचा मराठी भाषेतील नियमाचा प्रयत्न असावा. आम्ही हा नियम सामान्यपणे असावा असे म्हणतो. परंतु काही जणांची अशी कल्पना झालेली दिसते की नियम म्हटला म्हणजे तो नियमच झाला पाहिजे. त्याला अपवाद येता उपयोगी नाही. याच धोरणावर ते लोक असे म्हणू लागतात की ह्या नियमाप्रमाणेच वागावयाचे असेल तर मराठीत 'आत्मा' वगैरे शब्द 'आत्मन्' ह्याप्रमाणे लिहिले पाहिजेत, ते का लिहित नाहीत, असे ते विचारतात. परंतु ही इष्टापत्तिच आहे असे आम्ही ह्याचे उच्चार देतो. वरील त्रिमूर्तींनी ता. १० ऑगस्ट रोजी जे एक पत्रक प्रसिद्ध केले आहे त्यात 'शब्द कसा लिहावा' हे त्यांनी लिहून दाखविले आहे. त्यातून आम्ही काही येथे उदाहरणे देतो. 'अंगूळ,' 'अघटीत,' 'किल्मीष,' 'गणीत,' 'गोकूळ,' 'घटीत,' 'नापीत,' 'निमीष,' 'भावीक,' 'विपूळ' व 'व्याकूळ' हे शब्द निवळ संस्कृत आहेत. व ह्या प्रत्येकातील उपात्य स्वर संस्कृतामध्ये न्हस्व आहे. परंतु मराठी भाषेच्या हल्लीच्या पाणिनी-कात्यायन-पतजलि ह्या मुनित्रयानी केलेल्या नियमाप्रमाणें ह्या शब्दाचे उपात्य दीर्घच असले पाहिजेत असे ठरविण्यात आले आहे. ता. १० जुलैच्या चोपण्यातील तेराव्या पानावर दुसरा नियम दिलेला आहे, तो असा:— 'अत्याक्षर अकारान्त असता उपात्य न्हस्व इ व उ ह्याचा

उच्चार दीर्घ करण्याची प्रवृत्ति आहे. तीप्रमाणें लिहिण्याचा परिपाठ ठेवावा, ह्या सूत्राप्रमाणें वरील शब्दांत व्हस्व उपांत्य दीर्घ करण्यांत आले आहेत. त्याच पृष्ठांतील पहिल्या नियमाच्या प्रारंभी एक अधिकारसूत्र दिलेले आहे तें असें:—‘मराठी भाषेच्या धोरणाविषयी सामान्यतः विचार केला असता;’ ह्या अधिकारसूत्रांची अनुवृत्ति दुसऱ्या सूत्रांतही घेतली पाहिजे असा रोख दिसतो. व ह्यालाच त्यांनी दुसरीकडे ‘Genius of the language’ असें म्हटलें आहे. कांहीं ठिकाणी मराठींत उपांत्य दीर्घ होत असला तरी या ठिकाणीही झालाच पाहिजे असें म्हणणें समजसपणाचें आहे काय ? उत्सर्गाला अपवाद असूच नयेत काय ? पण या तीन गृहस्थाना ‘सोपी व ठरीव व्यवस्था पाहिजे.’ तेव्हां यच्चयावत् उपांत्य दीर्घ लिहावे असा सरसकट नियम करून टाकला म्हणजे लेखनपद्धतींत सोपेपणा आला. ठरीव व्यवस्था आम्हांसही पाहिजे आहे. पण भाषेत सोपेपणा आणणें हें कोणाच्या हातचें काम नव्हे. सोपेपणावरच दृष्टि घावयाची असेल तर राजणांत मान अडकलेल्या माणसाची ‘मान कापून टाका आणि व्हा चटकन् मोकळे’ ही सोपी युक्ति सांगणाऱ्या दीड शहाण्यालाच आपण कां हंसावे ? अडचणी दूर करण्याचें खूळ हल्लींच्या काळांत फारच माजलें आहे. बालविषवांना फार अडचण पडते, तर करूं द्या त्यांना पुनर्विवाह. युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांना फार अडचण पडते; बरें आहे, त्यांच्या हत्त्याहत्त्यानें परीक्षा घेऊं. मराठी शाळेंतील मुलांना शुद्ध-लेखनाची अडचण पडते. असें काय, ठीक आहे. आजपासून एकसहा सर्व उपांत्य दीर्घ लिहित चला ! हा सोपेपणा झाला खरा. पण हें शुद्धलेखन नव्हे. अशुद्धच लिहावयाचें असेल तर सोपेपणांत याहीपेक्षां प्रगति करून दाखवितां येईल. फ्रान्स देशांत राजक्रांति झाल्यानंतर देशाचे पूर्वीचे विभाग बरोबर सारखे चौकोनी आकाराचे असावेत असा त्यांनीं विचार ठरविला होता. सृष्टिनिर्मित नद्या डोंगर वगैरे गांवांच्या सीमांकडे दुर्लक्ष करून ह्या मंडळींनीं आंखणी आणि पेनसिल घेऊन फ्रान्सच्या नकाशावर भरामर रेषा ओढून सारखे चौकोन तयार केले होते. त्या वेळेलाही असल्याच सोपेपणाकडे आणि ठराविक व्यवस्थेकडे त्यांचें लक्ष होतें. पण पुढें त्यांच्या परिणाम काय झाला हें कोणाला झुगितलें पाहिजे ? तुमचा संस्कृतामधील शब्द कसाही असला तरी आमच्या येथे आला झणजे त्यानें आपला

उपात्य दीर्घ केलाच पाहिजे असें ह्मणणें बरोबर नाही. मराठीत शब्द आला तर त्याला विभक्तिप्रत्यय लावताना वगैरे जे फेरफार करावयाचे ते तुम्ही करा. पण त्याच्या अतर्गत रचनेवर अमल चालविण्याचा तुम्हाला अधिकार नाही. दुसऱ्या घरची मुलगी आपल्या घरीं सून म्हणून आली तर तिनें मर्यादेनें व नम्रपणाने वागावे हा आपल्या घरचा नियम तिला लागू करा. पण आपल्या घरच्या काहीं माणसाचे कान लाब असलेच पाहिजेत अशी खोटीच कल्पना करून त्या बिचारीचेही कान ओढून ओढून लाब करण्याचा कोणी प्रयत्न केला तर तो हास्यास्पद नव्हे काय ? 'गणीत', 'अघटीत', ह्या शब्दातील उपात्य दीर्घ असावे असें ह्या मराठी मुनित्रयानीं प्रतिपादन करावे हें मोठें आश्चर्य आहे. आमच्या मते ह्याना संस्कृत शब्दातील अतर्गत रचनेला हात लावण्याचा विलकूल अधिकार नाही. इतर संस्कृत शब्दासबधानेही ह्यानीं असाच घोटाळा उडवून दिला आहे आणि 'अजानुबाहू' ह्या संस्कृत शब्दात 'पर्यंत' ह्या अर्थी 'आ' हा उपसर्ग असूनही त्याचे असे ह्मणणें कीं हा शब्द 'अजानुबाहू' असा लिहावा. येथे संस्कृत शुद्ध स्वरूपाकडे दुर्लक्ष का ? जसा उच्चार होतो तसे लिहिले जावे हा नियम येथे लागू केला होय ? मग 'गडबोले' असाच बहुधा उच्चार होत असला ह्या तीन गृहस्थापैकीं एकांनें ह्याच लेखावर 'गोडबोले' अशी सही का करावी ? व व्युत्पत्तीकडे पाहून 'गोडबोले' असे जर लिहावयाचे तर मग रा. रा. शकररावजीनीं 'हातवळणे' अशी व रा. रा. साने यानीं 'काशीनाथ' अशी सही का करून घेता ? सारांश, ह्या तीन गृहस्थांच्या स्वतःच्या सद्भाव्या लेखनपद्धतीत-सुद्धा तिघांचे एकमत झालेलें दिसून येत नाही. एक उचाराप्रमाणें लिहितात. ह्यावरून लेखनपद्धतीत ठरीव व्यवस्था करणें सोपें नाही हें तेव्हाच दिसून येईल. 'अजानुबाहू' प्रमाणेंच 'आतूर' शब्दातील 'आ'चाही एक हात तोडण्यात आलेला अमल्यामुळे तोही विचारा तसाच कर्णत पडलेला आहे. व 'अवाज' शब्दही आपल्या 'आ'चा हात तुटल्यामुळे दीर्घ रोदनाचा 'अवाज' काढीत बसला आहे. आमची एवढीच प्रार्थना आहे कीं, 'विद्वान् लोकान्या अनास्थेमुळे मराठी भाषेत बडाळी' झालेली असेल, 'एकाचा धरवंद दुसऱ्यास' नसेल, 'ज्यानें त्यानें पाहिले त्याप्रमाणें शब्द लिहावा, वाक्यरचना करावी व व्याकरण शिकवावे' अशी स्थिति झाली असेल. पण

विद्वान लोकांच्याच अनास्थेमुळे संस्कृत शब्दांत अशी बंडाळी न होवो व मराठींत असलेली अधिक न वाढो.

एकच शब्द अनेक रीतीने लिहिण्यासंबंधानें सुद्धा पुष्कळांचा मतभेद होण्याचा संभव आहे. दोन्ही शब्द जर प्रचारांत आहेत व ते शुद्ध आहेत तर त्यांतला अमुक लिहू नका आणि अमुकच लिहित जा असे सांगण्याचा कोणाला तरी अधिकार पांचेल काय ? लोकांवर इतका जुलूम हल्लींच्या प्रेगांत किंवा पूर्वींच्या मोंगलाईमध्ये तरी कोणी कधी केला होता काय ? असल्या बाबतींत सुधारणा करित बसणें आणि कुडाला तुंबळ्या लावणें ह्यात फरक तो काय ? 'एकच शब्द लिहिण्याचे निरनिराळे प्रकार' ह्या सदराखाली 'कल्पांतरी' आणि 'कल्पांती' हे शब्द दिले आहेत. पण 'कल्पांतरी' आणि 'कल्पांती' हे एक शब्द लिहिण्याचे निरनिराळे प्रकार आहेत असे कोणी समंजस मनुष्य म्हणणार नाही. 'कल्पांतरी' म्हणजे दुसऱ्या कल्पांत व 'कल्पांती' म्हणजे 'कल्पाचे शेवटी.' असल्या प्रकारांनी लेखनपद्धति शिकणारे शब्दार्थींच्या घोंटाळ्यांत मात्र पडण्याचा संभव आहे. पण 'दागदुजी' हा शब्द तर विद्यार्थ्यांची अगदीच तारांबळ उडवून टाकणार यांत शंका नाही. २४ पानांत 'दागदुजी' ह्याप्रमाणें शब्द लिहावा असे आहे व तेथें 'दागदुजी' हा रद्द झाला आहे. पण २७ पान म्हणतें की, 'दागदुजी' हें अगदी शुद्ध स्वरूप आहे. 'नांव' [पदार्थाचें ना (नां ?) व] हें स्वरूप शुद्ध ठरतें. पण त्याचपासून निघालेला शब्द 'नावाजणें' ह्यांतील 'ना' वर अनुस्वार नको हें काय गौडबंगाल आहे ?

'वीणा' शब्द स्त्रीलिंगी असतांना मराठींत पुल्लिंगी समजतो, इत्यादि उदाहरणावरून व्याकरण करतांना शब्दांची पूर्वपीठिका म्हणजे लिंग, वचन वगैरे आपण पहात नाही. तर मग शब्द लिहितांनाच त्यांची पूर्वपीठिका आम्ही काय म्हणून पहावी असा एक १० जुलईच्या लेखांत प्रश्न आहे. पण ह्याचें उत्तर एवढेंच की 'वीणा' शब्द पुल्लिंगी चालवा असें एखाद्या ट्रेनिंगच्या, हायस्कूलच्या किंवा मराठी शाळेच्या मास्तरानें सांगितलें असतें तर तें कोणीही ऐकलें नसतें. तो भाषेचा प्रघात पडून गेला. म्हणून आम्हीही 'गणित' शब्द 'गणीत' असा लिहावयाचा हुकूम करूं असें कोणी म्हणेल तर तो हुकूम कोणी मानील काय ? एक गोष्ट भाषेनें सिद्ध म्हणून स्वीकारलेली आहे व दुसरी तुम्ही

तिच्यावर नवीन लादीत आहा. हा दोहोंत फरक आहे. 'कवि,' 'वस्तु,' 'भानु' इत्यादि शब्दमुद्रा विभक्तीप्रत्यय विरहीत असतील तेव्हा मूळ संस्कृत स्वरूपाला धरूनच ऱ्हस्व लिहावे हे वरें. अनुस्वाराच्या सवधानेही पुष्कळ मतभेदाची स्थळे आहेत. परंतु स्थलसकोचास्तव त्याचा हल्लीं येथें उल्लेख करिता येत नाही. होता होईल तो सोपेपणापेक्षा मूळ शब्दातील शुद्ध स्वरूपाकडे लक्ष पोंचवून रा. रा. साने, गडबोले व हतवळणे हे हातीं घेतलेल्या ह्या महत् कृत्याचा योग्य निकाल लावतील तर मराठी भाषेवर त्याचे खरोखरच फार उपकार होणार आहेत. भलभलते दुराग्रह सोडून मराठी व इतर भाषांना अनुकूल अशींच शब्दस्वरूपे लोकापुढे मांडण्या-विपर्यी ते प्रयत्न करतील तर त्यांना यश आल्यावाचून राहणार नाही. शब्दाची व्युत्पत्ति समजली पाहिजे हें जर इष्ट आहे तर 'इयत्ता,' 'ऋण,' 'आगाऊ,' 'आगसा,' 'अळशी,' हीं मस्कृताला अधिक जवळ असणारीं व मराठींत प्रचारात असलेलींच रूपे अधिक प्राद्य झाली पाहिजेत. शास्त्रीय विवेचनात दृष्ट किंवा अभिमान उपयोगाचा नाही. तो नसला म्हणजे सत्य सिद्ध होण्याला फारसा उशीर लागत नाही.

तरवारीचा हक : : : १३

राजकीय बाबतींत काहीं वेडगळ समजुती आपल्या लोकांच्या हाडा-मांसित पुष्कळ दिवसापासून अगदीं भिनून गेलेल्या आहेत जुनाट हाडाचीं खोल गेलेलीं पाळेमुळे खणून काढणें फार कठिण असतें व पुष्कळ दिव-

सांचा शरीरांत खिळलेला रोग बरा करणें फार अवघड पडतें. त्यांतलीच स्थिति चुकीच्या मतांची असते. तरी पण ती खोटी मते काढून टाकणे अत्यंत जरूर असतें.

युरोपियन आणि नेटिव्ह ह्यांच्यांत कोणत्याही प्रकारचा फरक दिसून आला म्हणजे गरीब नेटिव्ह आपल्या मनार्शा असा प्रश्न विचारतो की हा फरक काय म्हणून ? नेटिव्ह बी. ए. झाला म्हणजे त्याला वशिल्यांनी आणि शिफारशीच्या चिठ्यांनी साठ रुपयांची मास्तरची जागा मिळते. पण तोच युरोपियन बी. ए. झाला म्हणजे इंडियांतील कोठल्या तरी कॉलेजमधील सहाशें रुपयांची प्रोफेसरची जागा त्याच्या हातघुऊन पाठीस लागते. नेटिव्ह बी. ए. होऊन हायर लोअरच्या परीक्षा पास झाला म्हणजे दहा पंधरा वर्षांनी तो सवाशें दीडशें रुपयाचा मामलेदार बनतो. पण तोच युरोपियन सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा पास होऊन हिंदुस्थानच्या जमीनीला त्याचे पाय लागले की त्याची दरमहा छटाकी झडू लागते, व थोड्याच दिवसांत तो कोठल्या तरी जिल्ह्याचा सातआठशें रुपये पगाराचा दुय्यम राजा बनतो. हायर लोअरची परीक्षा युरोपियन आणि नेटिव्ह या दोघांनाही द्यावी लागते. पण नेटिव्हाला पास होण्याला शेंकडा साठ मार्क लागतात व युरोपियनाला पंचवीस बस्स होतात. नेटिव्ह एल. एल. बी आणि युरोपियन बॅरिस्टर या दोघांनाही हायकोर्टातून वगैरे काम करण्याची मोकळीक आहे; पण ओरिजिनल साईडकडील मोठ्या प्राप्तीच्या फिर्यादीं फक्त बॅरिस्टरांनीच घ्याव्या व दाहपांच, पराकाष्ठा शेंपनास रुपये प्राप्तीची अपिलें वगैरे नेटिव्ह वकीलांनी चालवावी असा शिरस्ता आहे. नेटिव्ह एल्. एम्. अँड. एस्. ला स्वतःच्या खर्चांने डिस्पेन्सरी काढून चरितार्थ चालवावा लागतो. पण युरोपियन डाक्टरला दरमहा हजार रुपयांची चंदी मिळते. नेटिव्ह एल. सी. ई. झाला तर त्याला पन्नास पाऊणशेंची नेटिव्ह संस्थानांतून कोठेंतरी ओव्हरसियरची जागा पहावी लागते. पण कदाचित् तितक्याच ज्ञानाचा युरोपियन इंजिनियर आला की तों थोड्याच अवकाशांत एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर, चीफ इंजिनियर किंवा आणखी कसला तरी इंजिनियर बनतो, लष्करी खात्यांत नेटिव्ह शिपाई कितीही शूर असला तरी त्या विचाराच्या सरब्याची धांव कुंपणापर्यंतच. त्याला दोनतीनशेंच्या बर

पगाराचें नांव नको. पण तोच युरोपियन शूर शिपाई असेल तर तो भराभर एकेक पायरी चढत जाऊन लवकरच शिडीच्या शेवटच्या पायरीवर जाऊन उभा राहतो. पोलिसातील नेटिव्ह शिपाई आठदहा रुपयावर वर्षावर्ष रखडत पडलेला असतो. पण साधारणपणे तितक्याच योग्यतेचा युरोपियन कान्स्टेबल दरमहा शेंपन्नास रुपये खिशात टाकून घोड्यावर बसून दौड करीत असतो आगगाडीच्या इंजिनवरील नेटिव्ह मजूर वीसपचवीस रुपयात इंजिनचे सर्व काम चालवितो. पण तोच युरोपियन ड्रायव्हर घुद होऊन पडण्याला आणि झोंप काढण्याला दरमहा शंभर रुपये पगार मागतो. डोळ्यात तेल घालून सान्या रात्रभर आपल्या डायलकडे पहात बसणारा विचारा नेटिव्ह सिग्नलर दहा पधरा रुपयांनी आपल्याला कृतार्थ मानतो-पण गाडीच्या वेळी दारावर उभे राहून तिकिटें कातणाऱ्या छोटेखानी युरोपियन तिकिट कलेक्टराना ऊर्फ रेल्वेतील बड्या ऑफिसराच्या लहान व उनाड नातलगाना पन्नास साठ रुपयाचा तरी दरमहा खुराक पाहिजे. पण अशी उदाहरणे देऊ लागल्यास ती कधीच सरावयाची नाहीत, म्हणून थोडक्यात इतके सांगितले म्हणजे पुरे आहे की हिंदुस्थानात जितकी जितकी सरकारी किंवा युरोपियन कपण्याची ऑफिस आहेत तितकी तितकी सर्व आपल्याला अशाप्रकारची पाहिजे तेवढी उदाहरणे दाखवून देतील यात शंका नाही. हे जें पदोपदी वैपम्य दिसते ते का, असा प्रश्न प्रत्येकानें आपल्या मनाला आजपर्यंत अनेक वेळा विचारला असेल. सामान्यपणें ह्या प्रश्नाचे उत्तर असें देण्यात येतें की इंग्रज लोकानी आपल्याला जिंकलेले आहे, ते आपले जेते आहेत व आपण त्याचे जित आहोंत. आपण त्याचें-कडून जिंकले गेलेले असल्यामुळे ते हजार रुपयांच्या पगारावर चैन उडवीत असताना आपण दहा रुपयाचा पगार मिळवून घरात उपाशी मरून हापिसात साहेबापुढें तरतरीत चेहरा दाखविला पाहिजे. त्यांनी आपल्याला जिंकले म्हणून त्यांचा अधिक सुखावर हक्क आहे. हा त्याचा तरवारीचा हक्क आहे. तेव्हा त्यांनी तरवारीनें सपादन केलेल्या हक्काचा उपभोग घेण्याला त्यांना कोणता प्रत्यवाय आहे ? ते असें करतात हा त्याचा हक्कच आहे. असले तर्कशास्त्र आजपर्यंत शिरस्तेदार आपल्या कारकुनाना आणि रावबहादूर आपल्या खुषमस्कन्याना सागत आले. पण हें तर्कशास्त्र खरें आहे काय ?

स्वतः इंग्रज लोक, जे शहाणे आहेत तेच, हें तर्कशास्त्र कधी पुढें आणताना काय ? असल्या तर्कशास्त्राचें आयुष्य अजून भरलें नाहीं काय ? व हीं यांतां हें जितक्या लवकर नष्ट होतील तितकी चांगली नव्हेत काय ?

वरील तर्कशास्त्र अगदीं चुकीचें आहे. इंग्रज लोकांनीं आपल्याला जिंकलेले असल्यामुळे व त्यांच्याच हातून असले अत्याचार घडत असल्यामुळे बर नमूद केलेले वैषम्य युरोपियन आणि नॅटिव्ह ह्यांच्या दरम्यान राखण्याचा त्यांना त्यांच्या तरवारीनेच हक्क दिलेला आहे असा गैरसमज होणे स्वाभाविक आहे. पण हा कार्यकारणभाव अगदीं भ्रांतिमूलक आहे हें ह्या प्रश्नाच्या थोड्याशा तात्त्विक विवेचनावरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. तरवारीचा हक्क लढाई चालू आहे तोंपर्यंत काय तो चालतो. लढाई संपली कीं तरवारीचा हक्क संपला. 'तूं आमचें रक्षण कर आणि तुला आम्ही कर देऊं,' इत्यादि प्रकारचा करार लोकांनीं आपल्या राजापार्शीं केलेला असतो. परंतु एखादे वेळीं आपमतलबी, महत्त्वाकांक्षी आणि लबाड अशा दुसऱ्या राजाला अशी इच्छा उत्पन्न होते कीं त्या राजाचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत घ्यावा. तो त्याजवर स्वारी करतो आणि त्याला रसातळाला पोंचवतो. लोकांचा पहिला राजा जिवंत असतो तोंपर्यंत ते त्याच्यासाठीं व आपल्यासाठीं लढत असतात. परंतु आपला पहिला राजा मरून गेला व आपल्यांतलूच दुसरा राजा करणे शक्य नसलें तर अशा प्रसंगीं लोक स्वारी करणाऱ्या राजाशीं करार करतात. लोकांना कोणाला तरी कराच्या रूपानें पगार देऊन राजा या नांवाखालीं मोडणाऱ्या त्या आपल्या प्रतिष्ठित चाकराकडून आपलें काम करून घ्यावयाचें असतें. तेव्हां त्याबद्दलचे सर्व करारमदार ठरवून घेऊन लोक आपलें काम करीत जाण्याचा हुकूम कंवर बांधून तयार झालेल्या नवीन चाकराला ऊर्फ राजाला सांगतात. कांहीं करार ठरवूनच लढाई बंद होत असते. लढाईत सर्वच अनिश्चित असतें. एका लढाईत जय आला म्हणून दुसरीत येईलच अशी राजालाही खात्री नसते. म्हणून लढाई बंद होते. तीं एकाच्याच फायद्यासाठीं नव्हे तर दोन्ही पक्षांच्या फायद्यासाठीं होय. असें वास्तविक असतां लढाई संपल्यानंतर एका पक्षानें दुसऱ्या पक्षावर तरवारीचा हक्क चालविणे अगदीं नामर्दपणाचें आणि बेशरमपणाचें काम आहे. जर तह झाला, शांतता झाली, राजानें लोकांची हमानें इतवारें चाकरी करण्याची

शपथ वाहिली व लोकही राजनिष्ठ आहेत व दोघानांही आपआपल्या तरवारी खाली ठेविल्या, तर मग राजकीय पक्षालाच तेवढा आपल्या तरवारीचा हक्क सागण्याला काय अधिकार आहे ? जर राजा तरवारीचा हक्क सांगेल तर प्रजेलाही तरवारीचा हक्क सागण्याला काय हरकत आहे ? उभयपक्षांनी करार होऊन शांतता झाल्यावर राजा तरवारीच्या हक्काचा उपयोग करू लागेल तर त्यानेच शांततेचा भंग केला, त्यानेच कराराची कलमे मोडली, व त्यानेच गुप्तपणे लढाईला सुरवात केली असा अर्थ होणार नाही काय ? आणि राजानेच जर लढाईला सुरवात केली तर मग लोक तरी स्वस्थ कसे बसतील ? जर राजाला तरवारीचा हक्क सागण्याला अधिकार असेल तर मग लोकानाही अधिकार का असू नये ? राजाने प्रजाद्रोह केला तर प्रजेला राजद्रोहापासून कोण थांबवील ? उभयपक्षांनी पाळले गेले तर ते करार. नाही तर लुचे लोकांच्या हातात ती फसवेगिरीची उत्तम साधने होतात. एखाद्या मनुष्याला त्याच्या खुषीविरुद्ध कोडून ठेवलें तर त्याला पळून जाण्याला पूर्ण अधिकार आहे. एखादा देश किंवा तेथील लोक लढाईत जिंकले गेले हें म्हणजेच खोटे आहे. ह्यातील अर्थ इतकाच आहे की शेवटची जी लढाई झाली त्यात हे लोक पराभव पावले व पुढे लढाई बंद झाली तर फिरून कोणत्या पक्षाला जय येईल व कोणत्या पक्षाचा पराजय होईल हे सांगणे कठिण असते. शिवाय एखाद्या देशातील लोकांचे आज पणजे जिंकले गेलेले असले म्हणजे त्याचे नातू पणतूही नेहमी त्या अपमानाला पात्र होत जावेत असा काही नियम नाही. अँडमॅने केलेले पाप प्रत्येक ख्रिश्चनच्या मार्गी बसलेले असते तशी राजकीय धर्मात स्थिति नाही. साराश, सर्व करार उभयपक्षांनी सुरळितपणे पाळले जात असता तरवारीचा हक्क सागण्याचा हक्क जेल्याना कधीही प्राप्त होत नाही. व लोकानांही तो हक्क कधी चालू देता कामा नये. वशपरपरागत प्राप्त झालेले राज्य व लढाईने मिळविलेले राज्य ही दोन्ही लढाई संपल्यानंतर सारखीच मानली पाहिजेत एका प्रसिद्ध तत्त्ववेद्याने असे म्हटले आहे की, The demand of one nation more than of the other from the title of conquest, as being a conquered nation, is an act of ignorance of the rights of sovereignty शहणें इंग्रज लोक हिंदुस्थानातील आपल्या राज्याला 'Government established

by law ' असें म्हणतात, ' by sword ' असें म्हणत नाहीत. राणी सरकारनी १८५७ सालच्या बंडानंतर आपल्या लोकांना जे हक्क दिले आहेत त्यांत इंग्लिश व इंडियन ह्यांच्यांत आम्ही भेद करणार नाही असेंच अभिवचन दिलेले आहे- ह्यावरून असें दिसून येईल कीं शांततेच्यावेळीं Right of conquest असा पदार्थ नाही. हा सर्व खुषमस्कच्या आणि तोंडपुजा लोकांनीं उभारलेला वागुलबुवा आहे. हा हुसकून लाविला पाहिजे. तत्त्व कळले तर आज नाही उद्यां तरी त्याप्रमाणे वर्तन होण्याचा संभव आहे. एवढ्याच साठीं खोश्या मतांचें नाणें जें आजकाल चोहोंकडे प्रचारांत आहे त्याची टांकसाळ बंद करणें अत्यंत इष्ट आहे.

चित्रें

:

:

:

१४

सर्वांत पाहिला आणि अतिशय उत्तम कारागीर म्हटला म्हणजे ब्रम्हदेव होय. मूर्ति किंवा पुतळे तयार करण्याच्या कामांत अतिशय निष्णात असा पाहिला सुतार ब्रम्हदेव हाच होय. मनोवेषक चित्रें तयार करणारा आणि ती भपकेदार रंगानें खुलवून देणारा पाहिला उत्कृष्ट चितारी म्हटला म्हणजे हा ब्रम्हदेवच होय. तेव्हां मातीच्या किंवा दगडाच्या मूर्ति तयार करणें आणि कागदावर चित्रें काढणें व ती रंगविणें या सर्व कलांचा उगम ब्रम्हदेवापासून झाला असला पाहिजे. ब्रम्हदेवानें मनुष्यांच्या मूर्ति निर्माण केल्या, ते पाहून मनुष्यापैकीं कांहीं सुतारांना आपणही अशा मूर्ति उत्पन्न कराव्या अशी म्हात्वाकाक्षा उत्पन्न झाली. व त्यांनीं मनुष्याची मूर्ति पाहून त्याप्रमाणें हुबेहुब

दुसरी प्रतिमा तयार करण्याचे मनात आणले असावे. प्रथमतः मातीच्याच मूर्ति करण्याची कल्पना सुचलेली असली पाहिजे. व दगडाच्या मूर्ति करण्याची कल्पना त्याच्या पाठीमागून अस्तित्वात आलेली असावी. प्रथम मातीच्याच मूर्ति करित असत असे मानण्याला अनेक कारणे आहेत. मानवी शरिरातील मार्दवाचे मातीतील मऊपणाशी पुष्कळ साम्य आहे. खुद्द मानवी शरीर हेही मातीचेच आहे अशी वेदान्तादिशास्त्रापासून प्रवृत्त झालेली समजूत लोकात प्रचलित आहे. शिवाय मातीची मूर्ति बनविण्याला श्रम व खर्च कमी पुरतात. दगडापेक्षा माती सुलभ रीतीने मिळू शकते, व मातीच्या मूर्तीत कमी जास्त फेरफार करणे झाल्यास तो थोड्या मेहनतीने करता येतो. शिवाय दगडाच्या मूर्तीला एखादा टाकीचा ठोका जोराने बसला व भलत्याच ठिकाणाचा एखादा टक्का उडाला तर ती सर्व मुर्ति फुकट जाण्याचा संभव असतो. परंतु अशा प्रकारची भिती मातीच्या चित्रात मुळीच नसते. इत्यादि कारणासाठी माती हेच उपादान द्रव्य पूर्वीच्या कारागिरांनी प्रथमतः उपयोगात आणले असावे. मातीच्या मूर्ति उचलताना किंवा इकडून तिकडे नेताना कोणाचा हात मोडतो कोणाचा पाय मोडतो, व त्या फार दिवस टिकत नाहीत असे पाहून दुसरे काही तरी उपादानद्रव्य घेऊन त्याच्या मूर्ति घडविण्याचा विचार लोकांच्या मनात आला असला पाहिजे. अशा वेळी मातीच्या जागी दगड आला, कोरण्याच्या जागी टाक्या आल्या, व दगडाच्या मूर्ति प्रचारात येऊ लागल्या ही मूर्ति करण्याची कला निघाल्यापासून व त्या मूर्ति टिकाऊ होण्यासाठी दगडाने आपला देह खर्ची घालण्याचे अगावर घेतल्यापासून आकाशातील देव पृथ्वीवरच्या घरात येऊन राहू लागले आणि राजे व बडे लोक हे मेले तरी मृत्युलोक सोडून जाईनातसे झाले व माणसांनी मरून आपली जागा दुसऱ्यासाठी रिकामी करून घ्यावी हा जो मृत्यु निर्माण करण्यात परमेश्वराचा हेतु त्याला हरताळ लावून राजे आणि बडे लोक आपल्या शरिरापेक्षा आपल्या पुतळ्यानीच पृथ्वीवरील जागा अधिक अडवू लागले. ही दगडी मूर्ति तयार करण्याची कला वृद्धिंगत होण्याला अनेक कारणे झालेली आहेत. इटली देशात उत्तम मूर्ति करणारे होऊन गेले व तेथे ती कला ज्वागलीच उदयाला आली, व पूर्वी ग्रीस आणि रोम या ठिकाणी अनेक उत्तम मूर्ति झाल्या, या सर्वांचे एक कारण असे आहे की त्या प्रदेशात

अतिशय मऊ संगमरवरी दगडाच्या पुष्कळ खाणी आहेत. धर्मभोळेपणाने देवांच्या मूर्ति करण्याला उत्तेजन दिले स्वार्थसाधुपणा आणि तोडपूजेपणा ह्या सदगुणांनी राजापासून तों कधी कधी तहत त्याच्या खुद्द कुत्र्यांपर्यंतही सर्वांच्या मूर्ति बनविण्याला सुरवात केली. हा मूर्तीचा थोडासा इतिहास झाला. आतां कागदांवरील चित्रांची कल्पना कशी सुचली असेल ह्याचा आपण विचार करूं.

अनुकरण करतां करतां कांहीं नवीन कल्पना सुचते असा सामान्य अनुभव आहे. त्याप्रमाणें पाहिलें असतां ब्रह्मदेवाची कृति मनुष्य ह्याला पाहून मूर्तीची कल्पना सुचली असावी व मूर्ति साध्य झाल्यानंतर ती कांहीं रूपांतरानें काढण्याचा विचार सुचला असावा असें दिसतें. कागदावरील चित्रें काढण्याची कल्पना सुचण्याची पुढें दिलेली कारणेही असण्याचा संभव आहे. आपण उन्हांतून चाललो असतो म्हणजे आपली सावली रस्त्यावर पडते. आपण दिव्याजवळ बसलेलो असलों तर आपली प्रतिमा भिंतीवर उठलेली दिसते. किंवा आपण एखाद्या शांत पाण्याच्या नदीच्या कांठी उभे असलों तर त्या नदीत आपलें प्रतिबिंब पडलेलें दिसतें. अशा वेळीं पूर्वीच्या एखाद्या धोरणी आणि कल्पक कारागिराच्या डोक्यांत कागदावर चित्र काढण्याची कल्पना उत्पन्न झाली असली पाहिजे. उन्हांत आपली जी सावली पडते ती पाहून चित्राच्या बाहेरील मर्यादेच्या रेषा चितान्याने काढल्या असाव्यात, पण पाण्यातील प्रतिबिंबांत आपलें नाक, डोळे वगैरे सर्व बारीकसारीक अवयव स्पष्ट उठलेले पाहून तसेच अवयव कागदावर काढण्याची त्याला कल्पना सुचली असली पाहिजे. हल्लींचे अगदीं हुबेहुब चित्र म्हणजे फोटोग्राफ ही सुद्धां एक प्रकारची सावलीच आहे. तेव्हां सावलीवरून कागदावरील चित्रांची कल्पना निघाली असावी असें मानण्याला कांहीं हरकत नाहीं. ह्याप्रमाणें साधें चित्र तयार झाल्यावर सृष्टीतील रंग पाहून आपल्या चित्रांतही तसले रंग भरण्याची इच्छा चितान्यांच्या मनांत उत्पन्न होणें अगदी साहाजिक आहे. अशा रीतीनें एकावर एक कल्पना सुचत जाऊन व एकाभागून एक सुधारणा होत जाऊन अखेरीस हल्लीं आपण पहातो तशा प्रकारचीं चित्रें तयार होऊ लागली.

ह्या वरील विवेचनाकडे आपण लक्ष दिलें तर आपल्याला असें आढळून

येईल की जमिनीवर गवत उगवते किंवा झाडाला पालवी फुटते ह्या गोष्टी जितक्या साहजिक आहेत, तितकीच पुतळे आणि चित्रे ह्याची कल्पना लोकांच्या मनात उभ्दवणे साहजिक आहे परंतु जी गोष्ट, साहजिकपणेच का होईना, अस्तित्वात आलेली आहे तिचा योग्य उपयोग कसा करावयाचा ह्याचा विचार सुज्ञ लोकांनी केला पाहजे. पुतळे आणि चित्रे ही केवळ डोळ्यांना मुख देण्यासाठी नाहीत तर ती मनाला काहीं तरी उपदेश करण्यासाठीच आहेत हे तत्त्व कोणीही विसरता कामा नये व या दृष्टीने पाहिले असता कोणत्या चित्रांना कोणतें स्थळ योग्य आहे ह्या विचाराला बरेच प्राधान्य देणे अवश्य आहे. अलीकडे एकोणिसाव्या शतकातील अनेक अमर्याद शोधामुळे चित्रकला तर फारच स्वस्त झाली आहे त्यामुळे साहेब लोकांची चित्रे पैशाला पत्तास मिळतात. कित्येक वेळा असे दृष्टोत्पत्तीस येते की जुनी इय्यजी सचित्र वर्तमानपत्रे विकत घेऊन कित्येक अडाणी लोक त्यातील साहेबाची, त्याच्या घोड्याची, त्याच्या गाड्याची, त्याच्या खुर्च्याची त्याच्या मडमाची, किंवा त्याच्या कुऱ्याची चित्रे कातरून आपल्या घरातील भिंतीला डकवून ठेवतात कित्येक ठिकाणी खुद्द देवघरातील भिंतीलाही साहेबाची आणि त्याच्या टोप्याची चित्रे डकविलेली दृग्गोचर होतात. लहान मुलाना खेळण्यासाठी कपतीचा एखाद्या मडमेचें चित्र काढलेला कापडावरील छाप मिळाला म्हणजे ते आपल्याला स्वर्गाच मिळाला असे मानतात. पण हे सर्व वेडगळपणाचें प्रकार आहेत. विशिष्ट स्थळीच विशिष्ट चित्रें असण्यात एक प्रकारचे स्वारस्य आहे. देवळातून देवाची चित्रे असावीत, पुराणातील गोष्टीची चित्रे असावीत, साधुसताची चित्रे असावीत, साराश, ज्याच्या योगानें पाहणाराचें मन परमेश्वराकडे लागेल अशीच चित्रे तेथे असावीत. येथे साहेबाची चित्रे काय करावयाची आहेत ? देवळात साहेब कशाला पाहजे ? देवळांत अशा प्रकारच्या तसबिरा ठेवणे हें अरासिकपणाचें व अश्रद्धेचें लक्षण आहे. राज्याच्या दरबारात राजाच्या सर्व पूर्वज्याची चित्रे असावीत, त्याच्या उत्तम प्रधानाची चित्रे असावीत, त्याच्या शूर सेनापतींची चित्रे असावीत; पण तेथे एखाद्या सुंदर स्त्रीचे किंवा एखाद्या उच साहेबाचें चित्र असण्याचें काय प्रयोजन आहे ? खाजगी रगमहालात ज्याच्या योगानें कामोदीपन होईल अशा प्रकारची चित्रे असावीत. तेथें सुंदर

स्त्रियांची वगैरे चित्रे असणे गैरशिस्त नाही. परंतु कित्येक रंगमहालातून देखील सवंग सवद्याची साहेबांची चित्रे दृष्टीस पडली तर त्याला काय म्हणावे? इतका स्थानास्थान विचार नसणे हे मनुष्यजातीला शोभत नाही. प्रत्येक ऑफीसमध्ये तेथील साहेबांचे एक मोठे चित्र ऑफिसच्या दारांत पाऊल टाकल्याबरोबर सर्वांच्या दृष्टीस पडेल अशा ठिकाणी असणे हे अगदी रास्त आहे. पण आपल्या साहेबांचा फोटो म्हणून प्रत्येकाने विकत घेऊन घरी आणून देवघरांत लावून ठेवणे हे सारासारविचारांच्या अभावाचे दर्शक आहे हल्लीच्या काळांत सुधारलेल्या यंत्रकलेने चित्रे अतिशय स्वस्त करून ठेविली आहेत, हे खरे. पण त्याच्याबरोबर कोणती चित्रे कोठे लावावी ह्याविषयीहि एक शास्त्र अस्तित्वांत आले पाहिजे. असे सध्यांच्या स्थितिविरून दिसते. आपल्या देवळांत किंवा घराच्या देवघरांत, किंवा रंगमहालांत खुद्द साहेबांनी येणे हे जितके आपल्याला गैरशिस्त वाटेल तितकेच त्यांचे चित्र तेथे असणे हे वाटले पाहिजे. मन उदात्त करणे हा जर चित्रांचा एक उपयोग असेल तर साहेब खुर्चीवर बसलेले व आपण त्यांच्या खुर्चीमागे ऊभे राहिलेले असल्या चित्रांनी मन उदात्त कसे होणार? मूर्ति किंवा पुतळे ह्यांच्याबद्दलही वरील प्रकारचाच न्याय लागू पडतो सारांश चित्रे किंवा पुतळे ह्यांना योग्य स्थाने पाहून त्या ठिकाणीच त्यांची योजना करणे उचित आहे नाही तर आपण आपली विवेक-शून्यता मात्र त्यांच्या योगाने व्यक्त करतो असे होते.

राज्यापहार आणि न्याय : : : १५

राज्यापहार म्हणजे राज्याचा अपहार, व अपहार म्हणजे घेणे. परंतु अनेक बपासून आपल्या गरजेकरिता दहा रुपये मागून घेतले तर तेथे अनेक बऱ्या दहा रुपयाचा अपहार केला असे आपण ह्मणत नाही. पण बऱ्या रुपयावर अर्ची कोणत्याही तऱ्हेची मालकी नसून व बऱी परवानगी विचारल्यावाचून जेव्हा बऱे दहा रुपये कोणत्या तरी साधनाने आपल्या पिशवीत येऊन पडलेले अ पाहतो व ते परत देण्याचीही अला कधी इच्छा होत नाही, तेव्हा अनेक बऱ्या दहा रुपयाचा अपहार केला असे आपण म्हणतो. ह्यातील साराश थोडक्यात सागावयाचा म्हटले तर साधारण व्यवहारात आपण ज्याला चोरी म्हणून म्हणतो त्याच अर्थाचा दर्शक असा अपहार हा सत्कृतातील एक भारदस्त, वडा आणि सभ्य शब्द आहे. एखादी भिकार जिन्नस कोणी लावविली तर तेथे चोरी वगैरे असले हलकट शब्द चालतील. पण जेथे राज्यासारखी महत्त्वाची जिन्नस गिळकृत करावयाची असते तेथे त्या गिळकृत करावयाच्या वस्तूच्या योग्यतेच्या मानाप्रमाणे अपहार वगैरे सारखे सभ्य शब्दच वापरलेले पाहिजेत. नाही तर सभ्यपणाचा मर्यादेचा अतिक्रम केल्या सारखे होणार. म्हणून चोरीसारखे नीच आणि लाच्छनास्पद कृत्य असले तरी ते कृत्य कोण करतो आहे इकडे लक्ष देऊन शब्दाची योजना करणे अत्यंत इष्ट नाही काय ? माणसाचा राजा, आणि त्या माणसाच्या घरी बैल, टोणगे वगैरे जी जनावरे असतील त्या जनावराचाही पण राजा, इतकेंच नव्हे तर राजाचाही राजा आणि खुद्द खुदाचा अवतार, असा राजाधिराज जेव्हा आपली अनेक सत्कर्म करावयाची क्षणभर बाजूला ठेवून, आपला मान अपमान क्षणभर गुंडाळून ठेवून, व वेळात वेळ करून आणि परमेश्वराने आपल्याला पृथ्वीच्या पाठीवर कशासाठी धाडले आहे हे

न स्मरून, चोरीसारख्या सर्वोनीं अगदीं टाकाऊ म्हणून ठरविलेल्या बंद्याला आपल्या स्वतःच्या पवित्र हस्तांनीं उत्तेजन देण्याला प्रवृत्त होतो तेव्हां त्या चोरीला चोरी असें कोण म्हणू शकेल ? 'नीच रतली रायासीं। तिजला कोण म्हणे दासी ?' अशांतला प्रकार जगांत चोहोंकडे सर्वकाल चालूच आहे. तेव्हां चोरांना शासन करणारा राजा स्वतः जी चोरी करतो तिच्यांत काहीं तरी विशेष खुबी अर्थात् असली पाहिजे अशा कल्पनेनें या चोरीच्या बंद्याला एक प्रकारचें महत्त्व आलें आहे, आणि त्याशिवाय दुसरेही एक कारण आहे. कोणतेही काम करावयाचें झालें तरी तें पद्धतशीर रीतीनें करण्यांत मजा आहे, शास्त्रोक्त मार्गाचें अवलंबन करून एखादें काम (मग तें निंद्य का असेना) केलें तर त्यांत कोणाला बरें आनंद वाटणार नाही ? कोणी एका शविलक नांवाच्या चोरानें रात्री चारुदत्ताच्या घराची भिंत फोडून आंतील डबोलें लांबविलें, तेव्हां जागा झाल्यावर तो मूर्ख, अरसिक आणि अगुणग्राही विदूषक दागिने चोरिस गेले म्हणून रडत बसला. पण रसिक तो रसिक ! मार्मिकपणाची गोष्ट कोणालाही यावयाची नाही ! आपल्या वाढ्याच्या भिंतींत एका कारागिरानें काय कुशलपणाची शिकस्त करून सोडली आहे ह्याची कल्पना त्या परान्नपुष्ट भटुरब्द्या विदुषकाला काय येणार ! अखेरीस एकदांचा चारुदत्त जागा झाला. त्या चोराच्या गुणाचें चीज करणारा महात्मा चारुदत्त जागा झाला आणि 'अहाहा ! काय हें कौशल्य ! हें भिंतीतील भोंक किती तरी सुरेख रीतीनें पाडलेलें आहे ! देवा, ज्यानें माझ्या घराला भोंक पाडलें त्याच्या डोक्यांत तूं किती तरी अकल सांठवून ठेविली असली पाहिजेस !' अशा रीतीचे उद्गार त्यानें काढले. पृथ्वीच्या पाठीवर असले चारुदत्त असल्यावांचून शर्विलकांसारख्या चोरांचें पोट भरणार कसें ? असो. आपल्याला या गोष्टींतून तात्पर्य घ्यावयाचें आहे तें एवढेंच कीं पद्धतशीर रीतीनें, अकलेचा उपयोग वाईट कामांत कां होईना जर कोणी केला, तर त्याच्या अकलेची तारीफ झाल्यावांचून कधीं राहत नाही. सारांश, शास्त्रोक्त पद्धतीचें अवलंबन चोरामध्यें झालें पाहिजे. पण अलीकडच्या ह्या भुरट्या चोऱ्यांतून शास्त्रोक्त पद्धतीचा लेश तरी दिसून येतो काय ? पूर्वी हें चोरीचें शास्त्र आपल्यामध्ये बऱ्याच प्रगल्भ दशेला येऊन पोचलेलें असावे असें दिसतें. शर्विलकानें भिंतीला भोंक पाडण्याच्या पूर्वी आपल्या यज्ञोपवीताची का. नि. नि. ६

टप करून भोंकाचा परीघ आणि व्यास किती फूट असावा ह्याच्याबद्दल प्रत्यक्ष मेशरमेंट घेतले होते. इतक्या जुन्याकाळीं सुद्धा शास्त्राचा किती प्रसार झाला होता पहा ! प्रत्यक्ष स्कंद हे या शास्त्राचे प्रवर्तक होते व त्याच्या मागून अनेकानीं अनेक ग्रंथ लिहिले होते. पण त्याचा आता काय उपयोग? ते ग्रंथ हल्ली कोठे आहेत? त्या ग्रंथाच्या बाबतीत मुद्देवाने आम्हाला भिकारी करून दुसऱ्यांना सधन केले आहे व आमच्यावर दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पहात वसण्याचा प्रसंग आणला आहे. त्यामुळे किती वाईट स्थिति येऊन पोचली आहे पहा आज आमच्या इकडे असा एक तरी चोर सापडेल काय, की जो भोक पाडावयाचे असेल तेथील लावी, रुदी, व्यास परीघ अगोदर मोजून, मग जसे भोक पाडावयाचे असेल तसा नकाशा काढून नंतर शास्त्रीय पद्धतीने आपल्या कामाला सुरवात करील? शास्त्रीय पद्धत सुटल्यामुळे हल्ली कोण गोघळ होतो! चार खिसे कापलेले जर एकत्र आणले तर एकाचा मेळ दुसऱ्याशीं बसत नाही. एक अगदीं वरती कातरलेला तर दुसरा अगदी खालतीं कातरलेला, एक उभा तर दुसरा तिरकस कातल्याना धार विलकुल नसावयाची व एकदा जी कोणी कातरीची आकृति ठरवून दिली आहे त्यात प्राण गेल्यास कधी सुधारणा व्हावयाची नाही. जेथे प्रत्येक क्षणाला बौद्धांच्या सिद्धांताप्रमाणे कातरीची आकृति जुनी जाऊन नवीन आली पाहिजे तेथे खापर पणजाची कातरी खापर पणतू जर तशीच वापरीत बसेल तर त्याचा कार्यभाग तो कितपत साघणार? ही एकेकट्या चोराची अवस्था झाली व तीच चोरांच्या टोळ्याचीही होय. एक मुख्य व बाकीचे त्याच्या हुकुमात हा धरबंद मुळींच नाही. आपल्याला कोणी ओळखू नये म्हणून तोंडाला काळा रंग लावण्याची जी पिढीजात चाल आहे ती आहे. देश-काल-वर्तमानाप्रमाणे ह्यात फेरफार व्हावयाला नको होता काय? पाठरा रंग लावला तर त्यात जास्त फायदा नाही काय? नाही तर पिंजळा किंवा तांबडा रंग लावावा, किंवा पाहिजे असल्यास हिरवा अथवा निळाही का लावू नये? आधीं हेर पाठवून टेहळणी करून ठेवून मग एकदम छपा घालावा किंवा रात्रभर रहावयाला ओसरीवर जागा मागून घेऊन रातीं सर्व लौक निजले म्हणजे आपल्या साथीदारांना आत घेऊन मग हळू हळू पाय पसरण्याची तजवीज पहावी. हे प्रकार आपल्यामध्ये मुळीं तरी आहेत काय?

सारांश, भुरग्या चोऱ्या किंवा दरवडे कांहीं घेतलें तरी त्यांत शास्त्रीय पद्धत चुकूनसुद्धां आलेली नाही. याचमुळे या चोऱ्यांना कमी मान मिळतो व याच कारणासाठीं कोणत्याही खिसेकातरूला किंवा दरवडेखोराला अलीकडे लोक राजा असें म्हणण्याला घजत नाहीसे झाले आहेत. याप्रमाणें छोट्टे-खानी चोऱ्यांतून शास्त्रीय पद्धतीची अतिशय निराशा उत्पन्न करणारा अभाव दिसून येतो. परंतु आनंदाची गोष्ट ही आहे कीं राज्यें, संस्थानें, मुलूख, प्रदेश, समुद्र किंवा खंडें अशांसारख्या जिनसांच्या बऱ्या चोऱ्यांतून ह्या शास्त्रीय पद्धतीचे अवलंब परिपूर्णपणें करण्यांत येत असतें. आपल्याला ज्या जिनसाची चोरी करावयाची असेल त्याचा नकाशा आर्षी तयार करावा, मग ह्या जिनसावर हात टाकण्याला वाटा कोण कोणत्या आहेत याचा शोध आणवावा, मग कांहीं तरी कुरापत काढावी व झूटा वाद आणि अर्धा लाभ अशा कांहीं युक्त्या लढवाव्या, इत्यादि मार्ग शास्त्रवेत्त्यांनीं गहन विचार करून आणि प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन ठरविलेले आहेत. कांहीं धर्मनिष्ठ लोकांचें तर या चोरीला निघण्याला शुभ मुहूर्त कोणते व कुयोग कोणते याबद्दल-सुद्धां मोठे ग्रंथ झाले आहेत. व आपण चोरी करीत असतां दुसरा जर आपल्याला चीड येण्यासारख्या रीतीनें विनाकारण प्रतिबंध करून आपल्या कृत्यांत अडथळा आणूं लागेल तर त्याचें छाताड फोडून टाकण्यांकरतां किती उंचीवरून नेमकी गोळी मारतां येईल, त्याच्या घराची राख-रांगोळी करण्याकरतां नेमका तोफेचा गोळा टाकतां यावा म्हणून कोठें मोर्चे बांधले पाहिजेत वगैरेसंबंधी सर्व शास्त्रीय विचार कायम ठरून गेलेले आहेत. आगगाडी, आगबोट, तारायंत्र, दुर्बीण, दारू, तोफ, बंदुक, टॉर-पेडो, मॅक्झिममगन वगैरे जे जे शास्त्रीय शोध शास्त्रवेत्त्यांनीं काढले ते सर्व या चोरीच्या कृत्यांत सामील झालेले आहेत. अनेक डोक्यांतील बुद्धिमत्ता खर्च होऊन या दुसऱ्याच्या डोकीवरचे पागोटें उपटून घेण्याच्या शास्त्राला आज अत्यंत महत्त्व आलें आहे. आणि या व इतर अनेक कारणामुळे या जातीच्या चोरीचें स्तोम इतकें वाढलें आहे कीं तिचे मूळचे नांव चोरी असें होतें हेंसुद्धां कित्येकांच्या लक्षांतून निघून गेलें आहे. अशा स्थितीत सुभ्य आणि भारदस्त अशाच शब्दांचा प्रयोग करणें चांगलें आहे. म्हणून राज्यापहार असें सौम्य आणि गोंडस व कानाला गोड लागणारें चांगलें

नाव वाईट वस्तूला देणे गैर होणार नाही. वाईट वस्तूवर पाघरूण घालून त्यांना चागल्या नावाच्या आश्रयाखाली लोकापुढे आणणे एका दृष्टीने चागलेंच आहे. असो. एवढा वेळपर्यंत राज्यापहार हा शब्द आणि त्याचा अर्थ ह्याबद्दलचा विचार झाला. आता याच्यासंबंधाने असा प्रश्न आहे की राज्यापहार न्याय्य आहे काय ? या प्रश्नाचे विवेचन झाल्यावर ज्या प्रश्नाचा विचार करावयाचा आहे तो प्रश्न असा की जे राज्यापहार करतात ते लोकाना न्याय्यमार्गीला प्रवृत्त करण्याला लायक आहेत काय ? आणि राज्यापहार व न्याय याची सांगड जमणे शक्य आहे काय ? परंतु या प्रश्नाचा विचार पुढे करू. राज्यापहार आणि न्याय असा शिरोलेख आर्टिकलाचा असून यात न्यायाबद्दल अजून एक अक्षरही आले नाही असा एक आक्षेप येईल. पण 'महाजनो येन गतः स पथाः' असें पुष्कळ वेळा होतें. प्रथमतः राज्यापहाराकडे लक्ष पुरवोव व मग न्यायाचा विचार मागाहून सावकाश करता येईल, ही प्रवृत्ति मोठ्याच्या ठिकाणी अनेक वेळा दिसून येते व तिचे अनुकरण इतरांच्या हातून न समजतानाही होऊन जाणें अगदी साहजिक आहे. पण सारे लक्ष राज्यापहाराकडेच द्यावयाचें आणि न्यायाकडे दुकूनसुद्धा कधी पहावयाचे नाही असा जो एक काही मोठ्याच्या अर्गी दुर्गुण दिसून येतो त्याचें मात्र अनुकरण येथे केले जाणार नाही, इतकें आश्वासन देऊन हा लेख पुरा करतो.

राज्यापहार आणि न्याय : : : १६

[२]

आतां राज्यापहार न्याय्य आहे काय ? या प्रश्नाचा आपल्याला विचार कर्तव्य आहे. राज्यापहार याचा जो अर्थ मागील लेखांत ठरविला गेला आहे त्यावरून पहातां तो कधीच न्याय्य नाही. वंशपरंपरेनें बापापासून मुलाच्या हातीं आणि मुलापासून नातवाच्या हातीं अशा रीतीनें जी राज्ये चालत आलेली आहेत त्यांच्या न्याय्यतेबद्दल आज आपल्याला चर्चा कर्तव्य नाही. त्यांच्या मुळाशीं कसले खत घातले होते हे आज लोक विसरून गेले आहेत. काळाच्या गतीनें त्यांना पवित्रपणा आणिला आहे. परंतु काल जो दरबडे घालीत होता तो आज राजा बनतो, आणि जो काल एका वीतभर जामिनीचा राजा होता तो आज कित्येक अवाढव्य देशाचा राजाधिराज होतो अशा रीतीनें मास्तीच्या शेंपटाप्रमाणें ज्यांचीं राज्यमर्यादा वाढत जाते त्यांच्या संबंधानें मुख्यत्वेकरून हा प्रश्न आहे. वंशापरंपरागत राज्याबद्दल हा प्रश्न नव्हे, तर नवीन कमावलेल्या राज्याबद्दलचा हा प्रश्न आहे.

मनुष्यांनीं एकमेकांच्या जिवाला अपाय होईल अशा रीतीनें कधीही वागूं नये हा समाजाचा सामान्य नियम होय. पण स्वसंरक्षणासाठीं त्यांनें दुसऱ्याचा जीव घेतला तरी हरकत नाही हा या नियमाला अपवाद आहे. हाच नियम आणि अपवाद राजांनाही लागू आहे. आपल्या राज्याच्या रक्षणासाठीं दुसऱ्याचें राज्य घेणें भाग पडलें तर तें मात्र वरच्या अपवादाप्रमाणें गैर-वाजवी होणार नाही. बाकी सर्व राज्यापहार हे अन्यायमूलक आहेत असें सामान्य दृष्टीनें स्पष्ट ठरते. परंतु हा सर्व तात्त्विक विचार झाला. पण तत्वाचा आणि व्यवहाराचा मेळ क्वचित्च बसतो. सामान्य लोकांचे न्याय अन्याय निवडण्याला कोर्टे असतात. त्यामुळे अने स्वसंरक्षणासाठीं बला मारले किंवा

त्याच्यापार्शी असलेल्या द्रव्याच्या अभिलाषामुळे त्याचा खून करण्याला अ प्रवृत्त झाला ह्याचा निर्णय होतो परंतु नदीतील बकऱ्यांचे उष्टे पाणी उलट वरती लाडग्याकडे वहात गेले किंवा नाही, किंवा ते तसे जाऊ शकत नसले तर निदान त्या बकऱ्यांच्या वाडवडिलापैकी कोणी तरी कधी तरी काही तरी शिव्या त्या लाडग्याला दिल्या होत्या की नाही, या गोष्टीचा निकाल करण्याला जशी कोर्टे नाहीत, तशीच राजाची कृत्ये तपासून पहाणारी कोर्टे नाहीत. त्यामुळे वरील सवलतीचा फार दुरुपयोग होतो स्वसरक्षणाच्या नावाखाली लबाड राजानीं अनेक नीच पातके केली आहेत गुजराथेतील गरीब विचाऱ्या सोमनाथाचे देऊळ गिझनी येथील महमदाच्या राज्याला काय बरे धोका आणीत होते ? तार्तरी देशातील तैमुगलगाचे राज्य बुडविण्याच्या कार्मी दिल्ली शहरातील पधरा वर्षावरील लोक जितके अपराधी तितकेच पधरा वर्षाखालीलही नव्हते काय ? नादिरशहाचे हिंदुस्थानच्या लोकांनी कर्षा बरे पाणी गढूळ केले होते ? गोव्याच्या लोकांनी लिस्बन शहरात जाऊन कधी असा काही गुप्त कट केला होता की ज्याच्या योगाने सर्व पोर्च्युगाल देश त्या गोवेकराच्या हातात येण्याच्या बेतात आला होता ? फ्रेंच आज पॉडेचरी बळकावून बसले आहेत त्याचा पॉडेचरीच्या लोकांनी काय अपराध केला होता बरे ? अमेरिकेतल्या ताबड्या इंडियनांनी आणि आफ्रिकेतील काळ्या निग्रोंनी युरोपखंडातील कोणत्या देशात पुडावा माजविला होता की ज्यासाठी त्यांच्या खडात जाऊन काहीना ठार तर काहीना गुलाम करणे जरूर होते ? तार्तरी आणि चीनदेश यानीं किंवा यानीं नमतील तर त्यांच्या बापांनी रशियाला शिव्या दिलेल्या कधी कोणी ऐकल्या होत्या काय ? नाही. वरील प्रत्येक प्रश्नाला कोणाकडून झाले तरी नाही हेच उत्तर येणार विजिगीपु लोकाना येऊन जाऊन आपल्या विजयाला न्यायाचे पाठबळ देण्याची काय ती स्वसरक्षणाची सवब. पण ती देखील किती थोड्या ठिकाणी इतिहासातून दृष्टोत्पत्तीस येते ! आणि असे असून हा सगळा न्यायच म्हणून जगात गणला जात आहे हे केवढे आश्चर्य आहे ! हा न्याय नव्हे, तर ढळढळीत अन्याय आहे. हे सत्य नव्हे, तर हा दिवसा ढवळ्या दरवडा आहे. हे स्वसरक्षण नव्हे, तर हे आपली तुंबडी भरून घेण्याचे लक्षण आहे. हा कायदेशीरपणा नव्हे, तर हा जबरदस्तपणा आहे. तरी पण प्रत्येक राजा

आपल्या नवीन जिंकलेल्या प्रजेची अशी समजूत घालीत असतो की तुमच्या राजाला मारून तुम्हाला मी आपली प्रजा बनवीत आहे, ह्यांत रतिभरसुद्धां अन्याय मी करीत नाही. न्यायाच्या नांवाखाली हा जो अन्यायाचा कहर उसळत असतो याचें मुख्य कारण हेंच होय की या बाबतींत जो अन्याय करील त्याला शासन करणारा कोणी नाही. नुसते कायदे करून ठेवले आणि त्याप्रमाणें अन्याय करणारांना शिक्षा देणारे मॅजिस्ट्रेट नेमलेले नसले तर त्या कायद्याप्रमाणें कोण वागणार आहे ? हिंदुधर्मशास्त्रांतील नियम मोडणाराचें कान उपटणारा हल्लीं कोणी नसत्यामुळे कोणता धर्मलंड सुधारक त्याप्रमाणें वागतो आहे ? पीनलकोड उत्तम असून काय उपयोग ? जर मॅजिस्ट्रेट नसेल तर चोर चोऱ्या केल्यावांचून राहतील काय ? त्याचप्रमाणें स्वराज्यसंरक्षणाखेरीज एरवीं कोणी कोणाच्या राज्याचा अपहार करूं नये असा नुसता नियम असून काय उपयोग ? त्या नियमाला कोण घुपू घालणार ? इतका भोळा राजा कोण असणार, की जो या पेंढ्याच्या बाहुल्याला भिऊन पिकलेल्या शेतांतील कणसें खावयाचीं टाकून पळून जाईल ? राजांनै हा नियम पाळला नाही तर त्याला शासन करील असा कोण आहे ? International Law हल्लीं आहे व कदाचित् कांहीं निराळ्या स्वरूपानें पूर्वी होता असेही मानतां येईल. पण त्या कायद्याच्या दृष्टीनें जो गुन्हेगार ठरेल त्याला शिक्षा देणारें कोर्ट कोठें आहे ! असें कोर्ट नाही व असा मॅजिस्ट्रेट नाही. राजा, महाराजा, सार्वभौम राजा, अमीर, नबाब, बादशहा, कैसर, किंग, झार, एम्परर, प्रेसिडेंट अशा सारख्यांना त्यांच्या अन्यायाबद्दल योग्य शासन देणारें कोर्ट कोठेंही नाही. पूर्वी अशा प्रकारचीं कोर्टे कधी कधी दृग्गोचर होत अस्त यांत शंका नाही. पॅरिसनें हेलनला पळवून नेऊन सर्व ग्रीस देशाच्या विरुद्ध जेव्हां एक अक्षम्य गुन्हा केला तेव्हां त्या गुन्हेगाराला शिक्षा करण्याकरतां ग्रीसमधील सर्व लहानमोठे राजे ट्रायच्या किनाऱ्यावर एकत्र झाले होते व त्यांनीं पॅरिसला योग्य शासन दिलें. दुयें-धनानें पांडवांचें राज्य अन्यायानें हरण केलें होतें त्याबद्दल त्याला शिक्षा करण्याकरितां द्वापारयुगाच्या शेवटीं कुरुक्षेत्राच्या मैदानावर अनेक राजांनीं एक कोर्ट भरविलें होतें व तेथें त्यांनीं त्या वेळच्या International Law च्या कलमांची पूर्ण अम्मल बजावणी केली. परंतु हीं पौराणिक उदाहरणें

आहेत, असा कदाचित् ह्याजवर आक्षेप येण्याचा संभव आहे. पण ही उदाहरणे केवळ पौराणिकच आहेत असे नाही यातही ऐतिहासिक सत्यतेचा बराच अंश आहे. परंतु इतिहासातील आणि तेथीं ताजें असे उदाहरण पाहिजे असल्यास नेपोलियनच्या वेळचें आहे. दुसऱ्याही काही प्रसंगी लहानमोठ्या प्रमाणावर अशीं कोर्टे भरल्याची उदाहरणे इतिहासात आहेत. पण हा कपिलाषष्ठीचा योग साठ वर्षांनीं येणार व राज्यापहाराचे गुन्हे तर पावलोपावलीं होत असणार. तेव्हा असले गुन्हे असल्या कोर्टांनीं बंद व्हावे कसे ? हीं कोर्टे वरचेवर न भरण्याची अनेक कारणे आहेत. हायकोर्टातील जजांच्या जागेला रेशमी आच्छादनाची खुर्ची आणि वर चार हजार रुपये दक्षिणा मिळते. म्हणून जो तो त्या कोर्टांत घुसण्याला पहात असतो. परंतु तें सुख येथे नसल्यामुळे तेथे उमेदवाराची इतकी गर्दी होत नाही. आपल्या प्राणावर उदार झालेले मॅजिस्ट्रेट तेथे लागतात व तसे फार विरळा मिळू शकतात. शिवाय दुसरी अडचण अशी असते कीं सगळ्याच राजांच्या पायाखालीं खरकटें असते. तेव्हा सहसा कोणी दुसऱ्याच्या उठाठेवीत पडत नाही. कारण दुसऱ्याचें कुसळ काढायला जावे तर आपले मुसळ बाहेर पडणार ही प्रत्येक राजाला भीति आहेच पण अशा अडचणी असूनही युरोपातील राजांनीं एक तडजोडीचा मार्ग काढला आहे. कोणी कोणाच्या राज्यावर हल्ला करावयाचा नाही व केल्यास बाकीच्या सर्वांनीं त्याजवर चाल करून त्याला ताळ्यावर आणावे अशा प्रकारचा काही संकेत त्यांच्यामध्ये आहे. अशा रीतीने ते Balance of power होता होईल तितके कायम राखण्याचा प्रयत्न करित असतात. पण ही त्याची व्यवस्था त्यांच्या फायद्यापुरतीच आहे. सर्वांच्या फायद्यासाठीं नाही कारण, आफ्रिकेंत जेथे कोणत्याही युरोपियन राष्ट्राची सत्ता नाही तेथें पाहिजे त्या राष्ट्राने जाऊन तेथील सत्ता बळकाविली तर हें कोर्ट त्या अपराधाची चौकशी करण्याच्या भानगर्दीत पडणार नाही पण असले कोर्ट काय कामाचें ? युरोपियन राष्ट्रांची सत्ता कोणी बळकाविली तर तो माल गुन्हा आणि आफ्रिकेंतील निग्रोची किंवा दरवेशाची सत्ता कोणी बळकाविली तर तो काहीं गुन्हा होत नाही काय ? आणि त्याचा ह्या कोर्टांनीं विचार करावयास नको काय ? पण हें कोर्ट मुळीं पडलें आपमतलबाचें आणि अन्यायाचें, तेव्हा यात

न्याय कोटून होणार? वास्तविक पहातां असें एक कोर्ट असा वयाला पाहिजे होतें की ज्याप्रमाणें एखाद्या शेताच्या मालकीचे दावे सिव्हिल कोर्टांतून चालतात त्याप्रमाणें देशांच्या आणि मुलखांच्या आणि त्यांजवरील राज्यांच्या मालकीविषयीचे दावे तेथें चालूं शकतील, एखादा नवरा आपल्या बायकोला जुलमानें वागवू लागला तर त्याच्या जाचांतून सुटण्याबद्दल दाद मागण्यासाठी तिला ज्याप्रमाणें सिव्हिल कोर्ट उघडें असतें, त्याप्रमाणें एखाद्या देशांतील लोकांवर जर कोणी जुलमी राजा जुलूम करूं लागला तर त्या विचारांच्याचीं जेथें दाद लागेल असें कोणतें तरी एक ठिकाण असणें अत्यंत अवश्यक आहे. कोणी राजानें आपल्या प्रजेला हवें तसें छळावें, गांजावें, जाळावें, पोळावें आणि बाकीच्या बलाढ्य तिन्हाहतांनीं त्या प्रजेला जागच्या जागीं मरूं द्यावें हा त्यांचा थोरपणा आहे काय? अशा रीतीची संस्था निघेल तर मात्र ती खरी सुधारणा होय. नाही तर माझे तें माझे आणि लोकांचें तें माझे कसें होईल, अशा प्रकारचा विचार करणारी संस्था ही सुधारणेच्या शतकाला काळोखी लावणारी होय.

असो. याप्रमाणें राजे लोकांना दडपणारा कोणी नसल्यामुळें राज्यापहाराचे गुन्हें त्यांच्या हातून असंख्य होतात. दुसऱ्याचें राज्य घेणें हा गुन्हा आहे ही गोष्ट त्यांच्या स्वप्नांही येत नाही. उलट ज्याचा परिणामी विजय त्याच्याच पक्षाला प्रारंभीं न्याय असेंही कित्येकांचें मत झालेलें आहे. 'The end justifies the means' वगैरे भ्रामक तत्त्वं याचीच निदर्शक आहेत. प्रसिद्ध फ्रेंच नाटककार कॉर्नेली यानें या मताचा उल्लेख आपल्या एका पात्राच्या तोंडून येणेंप्रमाणें केला आहे:—

“All those state crimes, which are committed to obtain a crown, are forgiven by heaven, when they are successful. And in the sacred rank in which the favour of heaven has placed him, the past becomes just and the future allowed. The successful can never be guilty.”

यांत “राज्यापहार करणें हा वास्तविक अन्याय आहे असें जरी, कारण-
राला प्रथम वाटत असलें तरी जर त्याचा डाव मोठ्या शिताफीनें साधला

तर त्या अन्यायाचा न्याय होण्याला काहीं उशीर लागत नाही व या अन्यायाच्या कार्मी खुद् ईश्वराची त्याला मदत असते व ईश्वर त्याला त्याच्या अन्यायाबद्दल क्षमा करतो !” असेही प्रतिपादन केले आहे. राजे आपल्या फायद्यासाठी आपल्या गुन्हात देवालाही साथीदार करण्यास मार्गोपुढे पहात नाहीत इतक्या पराकाष्ठेला त्याच्या अन्यायाचा क्रम जाऊन पोचलेला असतो. पण विजयी राजाच्या अन्यायाबद्दल देव त्यांना क्षमा करित असतो हे अगदी झूट आहे. त्यांना जर देवाने क्षमा केली तर मग चोराना, दरवडेखोराना आणि खून करणारानाही त्याने क्षमा का करू नये ? देव राजाना क्षमा करील हे स्वप्नातसुद्धा आणावयास नको. पृथ्वीवर राजाच्या राज्यापहाराच्या गुन्हाबद्दल शासन करणारे कोर्ट नाही, म्हणून वर सांगितले आहे. परंतु ते कोठेच नाही असे मात्र नाही पृथ्वीवर नसले तरी स्वर्गात ते खास आहे आणि दुसऱ्याच्या राज्याचा अपहार करणाराला जरी येथे कोणी शिक्षा दिली नाही तरी स्वर्गात देव त्याला शिक्षा दिल्यावाचून कधीही राहणार नाही. देव कधी कधी पृथ्वीवरही त्या राजाला त्याच्याच प्रजेकडून शिक्षा देववीत असतो अशीही उदाहरणे आहेत. तेव्हा राज्यापहार हा अन्यायच नव्हे, किंवा तो असला तरी देवाच्या घरी त्याला मुभा आहे, असले सिद्धांत अगदी खोटे व निव्वळ स्वार्थासाठी प्रचलित केलेले होत.

राज्यापहार आणि न्याय : : : १७

[३]

या विषयासंबंधाने कांहीं प्रश्नांचा विचार होऊन गेला आहे. आतां या भागांत ज्याचा विचार करावयाचा आहे तो प्रश्न येणे प्रमाणे आहे:—अपहाराच्या योगाने राज्य संपादन करणारा राजा त्या राज्यांतील लोकांचा न्याय निवडण्याला योग्य आणि समर्थ आहे काय ? या प्रश्नाचे विवेचन करून आम्ही आज वरील विषयाची परिसमाप्ति करणार आहों.

लोकांचे न्याय अन्याय राजाने निवडून त्याप्रमाणे त्यांना यथायोग्य शासन द्यावे असा राजधर्म सांगितलेला आहे. परंतु जेथे राजाचाच हक्क डळमळीत तेथे तो लोकांचे हक्क कायमचे काय ठरवणार ? जेथे राजाच स्वतः चोर तेथे तो दुसऱ्या चोरांना शासन कोणत्या तोंडाने देणार ! व जेथे राजा स्वतः असंख्य खुनांचे पातक डोकीवर घेऊन मिरवीत फिरणार तेथे तो एखादा दुसरा खून केलेल्या गुन्हेगाराला फासावर कोणत्या हाताने चढवण्याला घजणार ! एका पाश्चिमात्य कवीने किंचित् विनोदाने राजांच्या गुन्हेगारीबद्दल पुढील उद्गार काढिलेले आहेत:—*One murder made a villain, millions a hero. Princes were privileged to kill and numbers sanctified the crime.* अशा प्रकारची जेथे राजांची स्थिति असते तेथे प्रजेचा न्याय निवडण्याला ते कितपत योग्य आहेत अथवा किती अयोग्य आहेत, याची कल्पना कोणालाही सहज करता येण्यासारखी आहे.

राजांचे काम केवळ कायद्याची अम्मलबजावणी करण्याचेच आहे असें नाही. तर त्यानें मुख्यत्वेकरून लोकांना नीति शिकविली पाहिजे. एकाने दुसऱ्याज्या खून केला तर त्याबद्दल त्या कुनी मनुष्याला जो फांसी देण्यात येतो

त्याच्या योगाने खून केलेला मनुष्य फिरून जिवत होतो असे मुळीच नाही. परंतु बार्कीच्या माणसाची नीति सुधारावी या हेतूने त्यास खुनी माणसाचा खून करण्याचा इक देण्यात आलेला आहे. तेव्हा कायद्याची अम्मलबजावणी करून जेवढी नीति सुधारता येईल तेवढी कोणताही राजा सुधारू शकेल. पण असल्या रीतीने लोकांच्या नीतिमत्तेला उत्तेजन देणारात काही विशेष अर्थ आहे असे कोणी समजत नाही. कारण, कायद्याच्या यत्राच्या अनुरोधाने काम करणाराकडे नीति सुधारल्याचे श्रेय येऊ लागले तर ते फाशीची शिक्षा द्यावी म्हणून ठरविणाऱ्या राजापासून तो फाशी द्याव-याच्या माणसाच्या पायाखालची फळी ओढणाऱ्या मागापर्यंत सर्वांना सारखे मिळाले पाहिजे. मग त्यात पक्तिप्रपच करून उपयोग नाही. पण फळी ओढणाऱ्या मागाची आणि एखाद्या राजाची ज्यात बरोबरी आहे अशा नीतिला उत्तेजन देणाऱ्या कृत्यापासून राजाची नीतिमत्तेबद्दल कीर्ति कितीशी वाढणार आहे ? आणि त्यात त्यांना वास्तविक भूषण वाटण्यासारखे काय असणार आहे ? त्यांनी लोकाना फसविण्यासाठी जर त्यातच भूषण मानून घेतले तर गोष्ट वेगळी परंतु खरे भूषण स्वतःच्या वर्तणुकीने आपल्या राष्ट्रा-तील लोकांची नीतिमत्ता वृद्धिंगत करण्यात आहे. पण या भूषणाला किती-जण पात्र होण्याचा संभव आहे ? निदान राज्यापहार करणारे राजे तरी या सन्मानाला पात्र नाहीत एवढे खास.

साराश, राजाच्या कायद्यापेक्षा राजाच्या स्वतःच्या वर्तनानेच नीति वाढते. किंबहुना ती सर्वस्वी त्याच्या वर्तनानेच वाढते, त्याच्या कायद्याने मुळीच वाढत नाही कायद्याना जर राजाच्या वर्तनाचा पाठिंबा नसेल तर त्याच्यात काही जोर रहात नाही. कायदे हे लोकाना फसविण्यासाठी मात्र केले आहेत आपले वर्तन त्याच्या योगाने नियंत्रित करण्यासाठी ते केलेले नाहीत असा ग्रह त्याच्याबद्दल लोकांच्या मनात उत्पन्न होऊ लागतो, आणि मग त्या कायद्याना कोणी मान देईनासा होतो. तेव्हा लोकांच्या नीतिमत्तेचा मुख्य भार राजाच्या वर्तनावर येऊन पडतो. 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः' हे तत्त्व सर्व ठिकाणी सारखेच लागू पडते. दुसऱ्यांनी खोटे बोलू नये असे कायद्याने जो ठरवितो त्याने आपलीही वचने खोटी ठरू देता कामा नये. चोरी करणे हे पातक आहे ब त्याचे बाईट परिणाम भोगावे

लागतात असें कायद्यानें, जो शिकविणार त्यानें स्वतः तें पातक केलेलें असूनही त्याला राज्योपभोगाची चैन मारायला सांपडते आहे, असें लोकांच्या पुढें जर, ठळक उदाहरण असलें तर लोक चौर्याला प्रवृत्त होतील कां त्यापासून परावृत्त होतील ? अशा प्रकारचीं अनेक उदाहरणें पाहिलीं असतां असेंच निष्पन्न होतें कीं राजाचें वर्तन शुद्ध असेल तरच लोक त्याचे कायदे पाळणार. वारांगनांनीं शिकविलेले पातिव्रत्याचे धडे कोणाच्या मनावर ठसणार आहेत !

पण ह्याजवर असा एक आक्षेप येतो कीं तुरुंगांत अशी एक चाल असते कीं जुना कैदी झाला म्हणजे त्याच्याही हातांत कांहीं अधिकार येतो, त्याच्या हाताखालीं कैद्यांची एक टोळी देण्यांत येते, व त्याजवर देखरेख ठेवणें, त्यांचेकडून काम करून घेणें, त्यांच्याकडून कांहीं चुकी झाल्यास त्यांना शासन करणें इत्यादि अनेक अधिकार तो स्वतः एक गुन्हेगार कैदी असूनही त्याजकडे आलेले असतात. त्याचप्रमाणें कांहीं सुधारक लोक स्वतः पुनर्विवाह करीत नसले तरी, पुनर्विवाह करावा हें चांगलें, दारू न पिण्यापासून हित आहे, वगैरे उपदेश दुसऱ्यांना नेहमीं करीत असतात. तेव्हां चांगला उपदेश करणाराचें वर्तन अवश्य, चांगलें असलेंच पाहिजे असें नाहीं. पण याचें उत्तर असें आहे कीं सुधारकांचें जें वर दर्शविलेल्या रीतीचें वर्तन आहे, त्यामुळें त्यांना ' कोरडे पाषाण ' ही पदवी सर्व लोक नेहमीं देत असतात. ही गोष्ट आपण लक्षांत आणली म्हणजे सामान्य लोकमताप्रमाणें आपलें स्वतःचें वर्तन, बडबडणें नव्हे, शुद्ध असण्यांतच खरा मोठेपणा आहे असें ठरतें. आतां दुसरें जें उदाहरण वर दिलें आहे तशी स्थिति आज जगांत प्रत्यक्ष चालूं आहे एवढें मात्र खरें. एक गुन्हेगार आपल्या अधिकाराच्या जोरावर दुसऱ्या गुन्हेगारांच्या पाठीचीं सालडीं काढीत आहे; एक दहा वर्षांचा जुना चोर सहा महिन्यांच्या नव्या चोरांकडून खडी फोडवून घेत आहे; व एक मुरलेला निबर मांग मान कांपण्याच्या कामांतील नवाशिक्या मांगाच्या पायांखालच्या फळ्या ओढीत आहे; हें मात्र खरें आहे. पण म्हणून ही नीति नव्हे. यानें जगांतील नीतिमत्ता वाढेल असेंही नाहीं. तेव्हां फिरून पूर्वाचाच सिद्धांत कायम होतो कीं जगांत न्याय आणि नीतिमत्ता यांची समृद्धि होण्यालां कायद्यांतील शुद्धपणा नव्हे, तर स्वतःच्या वर्तनांतील शुद्धपणाच कारणीभूत होतो.

परंतु जो राजा दुसऱ्याचा अपहार करण्याला प्रवृत्त होतो त्याच्या वर्तनात शुद्धपणा कितपत राहतो ? कोणत्याही पीनलकोडाच्या प्रत्येक कलमाखाली तो गुन्हेगार ठरू शकेल इतके अन्याय त्याच्या हातून झालेले असतात. त्याने तहाची कलमें मोडलेली असतात त्यामुळे करार न पाळण्याचा गुन्हा तो करतो. पूर्वीच्या राजाविरुद्ध फदाफितुरी उत्पन्न केल्यामुळे राजद्रोहाचा अपराध त्याने केलेला असतो. लोकांची घरेदारे त्याने लुटलेली आणि जाळलेली असतात, त्यामुळे चोरी, दरवडा, आग लावणे हे गुन्हे त्याच्या हातून झाले असतात व लढाईमध्ये विनाकारण कैक लोक त्याने मारलेले असल्यामुळे त्याने खुनाचा अपराध केला नाही असेही कोणाला म्हणता यावयाचे नाही अशा असंख्य दुर्गुणांचा आणि अपराधांचा मूर्तिमत पुतळा जो दुसऱ्याच्या राज्याचा अपहार करणारा राजा तो लोकाना न्याय कोणत्या तोडाने देणार ? ज्या लोकाना अशा राजाऱ्डून न्याय घ्यावा लागतो ते खरोखर मोठे हतभागी होत. ते रत्न म्हणून गारगोटी, अमृत म्हणून विष, आणि न्याय म्हणून शुद्ध अन्याय आपल्या पदरी बाधून घेत आहेत, असेच विचाराअती म्हणावे लागते त्याच्या न्यायाच्या झऱ्याचे पाणी मुळाशीच गढूळ झालेले आहे, त्याच्या न्यायाची इमारत वाळूच्या पायावर उभारलेली आहे, त्याच्या न्यायरूपी शरीरातील रक्ताचा पहिलाच थेंब रक्तपितीच्या रोगाने दूषित झाला आहे, व त्याच्या न्यायरूपी वृक्षाचे बीज करपून गेलेले आहे, असे कोणालाही वाटल्यावाचून राहणार नाही.

अने बची काही जमीन घेतली असली तर ब राजाकडे फियार्द करती आणि राजा ती त्याला परत देण्याविषयी अला हुकूम करतो. परंतु एखादा अ असे म्हणणारा भेटेल की, 'हे दुसऱ्याचा अपहार करणाऱ्या राजा, ही दीड वीत लावी-रुदीची जमीन ज्याची त्याला परत देण्याविषयी तू मला हुकूम करतोस खरा, पण हजारो एकर लावी-रुदीची जी जमीन तू स्वतः दडपून बसला आहेस ती तू ज्याची त्याला परत दिली आहेस काय ? ती तू तशीच बळकावून ठेवावीस आणि मी मात्र ही परत द्यावी असा भेद तुझ्या न्यायत का बरे असावा ? तू ती ज्याची त्याला परत देण्याला कबूल आहेस काय ? तू कबूल असशील तर मीही कबूल होतो. पण तू नसशील तर मी तरी का बरे न्हावे,' असा कोणी युक्तिवाद करू लागला तर त्याला

देण्यासारखे सरळ उत्तर त्या राजापाशीं काय बरें आहे ? अनें बचा खून केला तर अला फांशीं द्यावे असा राजा हुकूम करतो. पण यावर राज्यापहार करणाऱ्या राजाला असें म्हणूं शकणार नाहीं काय कीं, ' हे राजा जो खून करील त्याला फांशीं द्यावें हा नियम जर सर्वत्र पाळला गेला असता तर तूं आज मला फांशीं देण्याचा हुकूम करण्याला खास जिवंत राहिला नसतास; इतकेंच नव्हे, तर प्रत्येक खुनाला एकेक वेळीं फांशीं हा नियम घेऊन चालावयाचें म्हटलें तर नुझ्या सर्व खुनाबद्दल शासन मिळेपर्यंत तुला किती जन्म द्यावे लागतील हें तुला माहीत आहे काय ? मग अशी स्थिति आहे तर मला फांशीं देण्याचा हक्क तुला कसा पोंचतो ? तूं पुष्कळ खून केलें आहेस म्हणून तुला हा हक्क मिळाला आहे, असें असेल तर हा न्याय नव्हे, हा न्यायाचा भयंकर विपर्यास आहे. अनेक खून करूनही जर तू राज्याचा उपयोग घेऊं शकतोस तर यःकश्चित् एक खून करणारा पृथ्वीच्या पाठीवर, हालविपर्त्तीतच कां होईना पण नुसता जिवंत राहण्यालाही योग्य नाहीं हा न्याय होईल काय ? मी खून केला आहे तर मी मरावें हें अगदीं खरें आहे; पण माझ्यापुढें तुझी स्वारी आधीं थाटानें वधस्तंभाकडे गेली पाहिजे हे खरे नाही काय ? न्याय असेल तर तो सगळ्यांना सारखा लागू केला पाहिजे.' यावर राजापाशीं उत्तर देण्याला काय आहे बरें ? अर्थात् कांहीं नाहीं. अशा रीतीनें पाहूं गेलें तर राज्यापहार करणाराला एक क्षणभरही न्यायासनावर बसतां यावयाचें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर एखाद्या भयंकर गुन्हेगारापेक्षां ज्यास्ती पुढें न्यायासनाकडे जाण्याचीसुद्धां त्याची लायकी नाहीं हें उघड हंतें. व अशा दृष्टीनें त्या ठिकाणीं लोकांना जो कांहीं मिळत असतो तो न्याय नव्हे, व जो कोणी न्याय देण्यासाठीं म्हणून प्रमुखत्वानें बसलेला असतो तो न्यायाधीश नव्हे; तर एका बऱ्या गुन्हेगाराच्या हातून छोट्या गुन्हेगारांना अन्याय मिळत असतो असा याचा अर्थ निष्पन्न होतो. व हा अर्थ खरा ठरला म्हणजे जेथें राजा नाहीं व न्यायही नाहीं तेथें झोटिंगपाच्छाई आहे, अराजकता आहे असे लोक समजतात. तेव्हां राजांनीं आणि लोकांनीं असा प्रसंग होतां होईल तो टाळावा हें इष्ट आहे.

तिबेट आणि नीतिशास्त्र : : : १८

What is here ! Gold ? yellow, glittering precious gold ? Thus much of this will make black, white, foul, fair, wrong, right, base, noble,.. .. What this, you gos ? Why, this will lug your priests and servants from your sides .This yellow slave will knit and break religions —
Shakespeare.

पापभीरू, न्यायी नीतिधर्माप्रमाणे वागणारे, आणि ज्याच्या घर्माचा पाया केवळ नीतिवरच रचलेला आहे, अशा खिस्ती धर्मानुयायाच्या तोडाला तिबेटची सपत्ति पाहून हल्ली कसे पाणी सुटत आहे याचे काही मासले आम्ही पूर्वी दिलेलेच आहेत. अलीकडे त्याच विषयावर पायोनियरमध्ये एक निनावी पत्र प्रसिद्ध झाले आहे व सेट जेम्स गॅझीटच्या एका बातमीदाराचा तिबेटासंबंधाने प्रसिद्धीस आलेल्या मि. सँव्हेज लॅडॉरपाशी झालेला सवाद प्रसिद्ध झाला आहे. त्या दोहोंतून खिश्चन नर्तीचे काही निवडक नमुने आम्ही आपल्या वाचकापुढे माडतो. दुसऱ्याचा सुतळीचा धागा घेणे म्हणजेसुद्धा ती चोरी आहे असे बायबल म्हणते. मग दुसऱ्याचा सबध मुखुखच्या मुखुख घेणे हे कोणा तरी खिश्चनाला बरे वाटेल काय ? पण काय करावयाचे ? 'क्षुधितास अन्न द्यावे' हीसुद्धा ईश्वराचीच आज्ञा आहे. आणि आज हिंदुस्थानात किवा हिंदुस्थानाच्या बाहेर किती बरे युरोपियन आणि युरेशियन गरिबीच्या स्थितीत आहेत ! त्यांना फार राहिले, पण निदान महिन्याचे शेंदोनशे रुपये तर मिळाले पाहिजेत ! म्हणून परमेश्वराची आज्ञा पाळण्यासाठी आणि गरीब लोकाना अन्न देण्यासाठी तिबेट घ्यावे असे म्हणावे लागते. नाही तर दुसऱ्याच्या वस्तूला कोणी बरे हात लावला असता ? शिवाय कोणतीही गोष्ट पापकारक आहे किंवा पुण्यदायक आहे, हे ती गोष्ट करणाराच्या हेतूवर

अवलंबून असते. तिबेटांत राज्य करण्यासाठी आणि चैन मारण्यासाठी जर आम्ही तिबेटचा मुख्य ध्यावा असे म्हणत असलों तर आमच्याकडे दोष आहे खरा; पण आमचा असला हलकट, आणि देवाला तिरस्करणीय वाटणारा, उद्देशच नाही. आम्हाला तेथे राज्य करायला थोडेंच जावयाचें आहे ! व्यापार ! व्यापार ! व्यापार हा आमचा उद्देश ! व्यापार हा आमचा स्तुत्य हेतु ! व व्यापार करू नये असे देवानें कोठेंही सांगितलें नाही. तेव्हां फक्त व्यापारासाठीच जर कोणी तिबेट देश लामांच्या हातांतून हिसकावून घेतला तर त्यांत परमेश्वराच्या घरी पातक होईल काय ? नाही, नाही. अर्शा पातकें होऊं लागली तर मग माणसांना ख्रिस्ती धर्म पाळणें फार जड जाऊं लागेल. तिबेटचें राज्य लामांच्या हातांत असलें काय, आणि हिंदुस्थानच्या गव्हरनर जनरलच्या हातांत असलें काय, देवाला दोन्ही सारखीच. पण गरीब युरोपियन आणि युरेशियन याचे प्राण अन्नावांचून गेले काय आणि राहिले काय, या गोष्टी मात्र देवाला सारख्याच नाहीत. कसेही करून मनुष्यांचे जीव वांचविणें हें देवाचें पहिलें कर्तव्यकर्म आहे. आणि त्यासाठी 'तिबेटाचें राज्य ध्या, तिबेटाचें राज्य ध्या,' असे देव कोणाच्या तरी कानांत सांगतो. सर्व कर्ता करविता परमेश्वर आहे व त्याच्या इच्छेसाठी हा सर्व खटाटोप. नाहीतर मनुष्याला राज्य आणि त्याचा त्रास या गोष्टी करावयाच्या होत्या काय ? शिवाय, दुसरी गोष्ट अशी आहे की तिबेटचें राज्य ध्यावयाचें झालें तरी तें कसे ध्यावयाचें इकडे लक्ष देणें जरूर आहे. राज्य घेण्या-घेण्यांत प्रकार आहेत. दिल्लीचें राज्य तैमुरलंगानें घेतलें, नादिरशहानें घेतलें, सदाशिवराव भाऊंनी घेतलें आणि सर्वोच्या मागून इंग्लिशांनी घेतलें. पण या चवथ्या खेपेला कधी कोठे कत्तल झाली काय ? दिल्लीतील गड्यांतून कधी रक्ताचे पाट वाहिले काय ? किंवा प्रेतांचे ढीग कुजत पडून तेथील स्वच्छ हवा कधी बिघडली होती काय ? किंवा तेथील तक्त फोडून त्याचें कोणी रुपये पाडले काय ? नाही. यापैकी कांहीं एकसुद्धां गोष्ट घडून आली नाही. पण राज्य आपलें इंग्रजांच्या ताब्यांत यावयाचें तें आलें. तेव्हां तिबेटचें राज्य घेण्यासाठी दुर्दैवानें जर स्वारी करावी लागली तर ती स्वारीसुद्धां अशी करावयाची की ती अगदी peaceful असली पाहिजे. Peaceful invasion करण्यांत फार मौज आहे. Peaceful invasion हा शब्दही अजून का. नि. नि. ७

कित्येकाना ठाऊक नाही, व कित्येक ज्ञानलवदुर्विदग्ध लोक तर peaceful invasion यामध्ये शब्दाचा परस्परविरोध आहे असे म्हणण्याचे धाडस करू लागले आहेत. पण हे नीतिशास्त्र आहे, व्याकरणशास्त्र नव्हे, हे त्यांना अजून कळत नाही. ज्याच्या योगाने एका सबंध राष्ट्राचे कल्याण होणार त्या peaceful invasion मध्ये शब्ददोष काढण्याचे ज्यांना सुचते त्यांना काय नाव द्यावे हे सांगणे कठिण आहे. पण त्याहीबद्दल कोणाचे काही विशेष म्हणणे नाही. गरीब युरोपियन आणि युरेशियन यांच्या पोटाला अन्न मिळो, चायनीज आणि रशियन टर्किस्तानमध्ये खालावत चाललेला आमचा व्यापार तिबेटात भरभराटीस येवो. आणि त्या व्यापाराला हरकत न येण्यासाठी लामाच्या जार्गी लॉर्ड कर्झनची स्थापना होवो, मग peaceful invasion यातील शब्दप्रयोगाच्या चुकीबद्दल एखाद्या शाळामास्तराने दोन छड्या मारल्या तरी चालतील. पण मास्तराच्या छडीला भिऊन देवाची इच्छा परिपूर्ण करण्याला मागेपुढे पाहणे ठीक नाही. लोकात व्याकरणाचा प्रसार कमी झाला तरी हरकत नाही. पण त्यांना नीतीने कसे वागावे हे समजले पाहिजे. आणि peaceful invasion यात एवढा म्हणण्यासारखा शब्ददोष तरी काय आहे ? असे म्हणतात की उदीर जेथे डास घेतो तेथे डास घेताना तो फुकर घालीत असतो. सिंह, वाघ, लाडगा यांच्या तावडीत जर कोणी सावज सापडले तर ते त्याचे हाल हाल करून प्राण घेतात, पण अस्वलाची पद्धत अगदी वेगळी आहे. त्याला कोणाचा प्राण घ्यावयाचा झाला तरी तेथे छळ म्हणून विलकूल व्हावयाचा नाही, सर्व काम हसून खेळून व्हावयाचे. अस्वल आपल्या सावजाला गुदगुल्या करून इतके हसवून सोडतो की ते सावज जर कोणी मनुष्य असेल तर त्याला ' हा अस्वल म्हणजे एक आपला गमतीवाज दोस्त आहे ' असे वाटल्यावाचून खास राहणार नाही. ज्याचा प्रत्यक्ष प्राण घ्यावयाचा त्याच्याही मनात आपल्याविषयी इतका प्रेमभाव आणि इतकी आदरबुद्धी उत्पन्न करण्याची हातोटी साधणे म्हणजे काही लहानसहान काम नव्हे. ही हातोटी जनावरानासुद्धा साधलेली असून मनुष्यांना साधू नये ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. काही लोकाना या कलेत बरेच यश आलेले आहे हे प्राजलपणे कबूल केले पाहिजे. तरी पण ख्रिस्ती शकाळा आज एकोणिसाशे वर्षे होत आली असूनही peaceful

invasion चें लोकांना इतकें आश्चर्य वाटावें हें आश्चर्य नव्हे काय ? चाव-
तांना फुंकर घालणें, प्राण घेतांना गुदगुल्या करणें, किंवा एखाद्या इतमाम्य
देशावर हल्ला करतांना तो शांतपणानें करणें, इतकी माणुसकी जर आपण
विसरलों, इतका उदारपणा जर आपण आपल्या शत्रूवर दाखविण्याला
तयार नसलों तर ख्रिस्ताचा या पृथ्वीवर अवतार फुकट झाला आणि
आपण आजपर्यंत ख्रिस्तीधर्माचे पोवाडे फुकट गाइले, असें होणार नाहीं
काय ? जेथें रक्त दूषित झालें असेल तेथें मात्र जळू चिकटते, बाकीच्या
भागाला ती आपला दांत कधी लावीत नाहीं, हा सद्गुण जळवांपासून
मनुष्यानें शिकणें अवश्य नाहीं काय ? जर शांततेनें हल्ला करणें शक्य असेल
तर मग धांगडबिग्याचा हल्ला कशाला पाहिजे ? जर एखाद्या गोड अभि-
वचनानें काम होत असेल तर तोफेच्या भयंकर गर्जना आणि घोड्यांची
ककेश खिकाळणी कशाला पाहिजेत ? आणि अभिवचन म्हणजे कांहीं
एखादा लोखंडी गज नव्हे कीं जो किती श्रम केले तरी मोडतां यावयाचा
नाहीं. तर अशा घोरणावरच चालणें इष्ट आहे. जिकडे तिकडे शांतता
पाहिजे. हें जग शांततेसाठीं आहे आणि शांतता ही ह्या जगासाठीं आहे हें
विसरतां कामा नये. सर्व कांहीं शांततेसाठीं ! प्रत्यक्ष लढाईमुद्धां शांतते-
साठींच म्हणून केली पाहिजे तरच ती खरी खिश्न शांतता होय. जगांत
शांतता राखण्यासाठीं कित्येक लोकांना कष्टप्रद असें राजाचें काम करावें
लागतें आणि असंख्य लोकांना गुलामगिरांच्या कोठडींत कोंडून ठेवावें
लागतें. शांततेसाठीं—त्या खिश्न शांततेसाठीं—जर नसतें तर हें राज्यभार
वाहण्याचें दुःख कोणी सहन केलें असतें ? तर अशा त्या शांततेसाठीं लढाई
करावी लागली तर ती नको का करावयाला ? बरें त्या लढाईत थोडा
फायदा असता तर एक गोष्ट वेगळी. पण फायद्याच्या अवाढव्यपणाचा
अंदाज केल्यावांचून जर नुसत्या नीतिशास्त्राच्या अनुरोधानेंच कोणी या
' शांततेच्या लढाई ' ला नांव ठेवूं लागले तर त्यांना काय म्हणावें बरें ?
फायद्यापुढें नीतिशास्त्राची किंमत ती काय ? नीतिशास्त्र तरी कोणत्या
घोरणावर रचलें आहे ? फायद्याच्याच कीं नाहीं ? तर खोटें बोलूं नये, खरें
बोलावें, असें नीतिशास्त्र कां शिकवतें ? तर खोटें बोलण्यापेक्षां खरें बोल-
ण्यांत अधिक फायदा आहे म्हणून. तर मग नीतिशास्त्राच्या आज्ञा मानण्या-

पेक्षा मोडण्यातच जर अधिक फायदा असेल तर नीतिशास्त्राच्या आज्ञा मोडण्याला त्याच शास्त्राची समति आहे असे होत नाही काय ? तिबेटातील लामाच्या घरावर सोन्याचे पत्रे इतके आहेत की, ते काढून आणले असता हिंदुस्थानचे सर्व कर्ज आज फिटून जाईल. देशातील उघळपट्टीचा कारभार आणि सरहद्दीवरील अनवश्यक लढाया, मोठाले भत्ते आणि त्याहूनही मोठाले पगार, याच्यायोगाने आज अनेक वर्षांपासून वाढत आलेले हिंदुस्थानचे सोनेरी कर्ज जर लामाच्या घरावरील सोनेरी पत्र्यांनी एका क्षणात फिटून जात असलें तर फायनॅन्स मिनिस्टरच्या ऑफिसापासून तो तहत कॉंग्रेसच्या मंडपापर्यंत सर्वांना अत्यानंद होणार नाही काय ? निदान लामाच्या घरावरचे पत्रे निघून विलायतेस गेले तरी आपले कर्ज होते तेवढेच आहे, असे समजेंपर्यंत तरी हिंदुस्थानाला हर्षवायुनें वेशुद्ध होण्याला काय हरकत आहे ? शिवाय, इल्लीं लामाच्या घरावर बसून सोन्याचे पत्रे जें काम करीत आहेत ते मातीचीं कौलेसुद्धा करणार नाहीत काय ? विलायतेच्या प्रकामघून ह्या व्यापाऱ्याच्या हातून त्या व्यापाऱ्याच्या हातीं खेळत असण्याचे सोडून देऊन या सोन्याने मातीच्या मोलाचें काम करीत आळसात लामाच्या घरावर पडावे हे बरे दिसतें काय ? जगात कोणी सोन्याचा भोक्ताच राहिला नाही काय की त्यानें या लामाच्या घरीं कौलाचे काम करावे ? जगात हाव, तृष्णा हे पदार्थच उरले नाहीत काय की या सोन्याने लामाचे ऊन आणि पाऊस यापासून रक्षण करीत बसावे ? छे, छे ! सोन्याचा काय उपयोग आहे हे आम्ही लामाना शिकविले पाहिजे. या गोष्टीपासून हिंदुस्थान देशाला तर फायदा आहेच. पण या देशच्या राजालाही फायदा आहे. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानाच्या ज्याने सामील केला तो आज ड्यूक आफ् आवा म्हणून गाजतो आहे. तर मग जो महात्मा तिबेट सामील करील तो ड्यूक आफ् लामा होणार नाही कशावरून ? शिवाय लॅडारसाहेब असे सागतात की लामा काय ते विरुद्ध आहेत. बाकी सर्व तिबेटातील लोक आपला मुलुख इग्रजी राज्यात कधीं सामील होतो याची वाट पहात बसले आहेत. गुलामागिरीसाठी ह्यापलेल्या या चातकाच्या तोंडातून पाण्याचे थेंब पाडणारा कृपामेघ तिबेटाकडे, आता कधीं वळेल तो वळो. साराश, वाघाला आणि माणसाला दोषानाही भूक लागते व दौघेही हरणाचे तमास खातात. परंतु मनुष्य हरणाचें

खाण्याच्या पूर्वी मी तें कां खावें याबद्दल प्रमाणें दाखवूं शकतो, व ती वाघाला दाखवितां येत नाहींत. तेव्हां पशु आणि मनुष्य यांच्यांत अंतर पाहूं गेलें तर तें फक्त तर्कशास्त्राचें होय.

समजूत

:

:

:

१९

समजूत हा शब्द किती गोड ! पण या गोड शब्दांत किती कडू अर्थ भरला आहे. किती भयंकर कल्पनांचा यांत समावेश झाला आहे व अंगावर शहारे आणणारी अशी किती अघोर कर्मे यांत अंतर्भूत झाली आहेत, याची कोणाला तरी सकृद्दर्शनी कल्पना येईल काय ! बाहेरच्या गोजिरवाण्या आकारानें दुसऱ्याला फसवावयाचें हें काम मूळचें म्हटलें म्हणजे मनुष्याचें. पण त्याचें फसवेगिरीचें काम इतकें वारंवार दृष्टोत्पत्तास येऊं लागलें कीं तें पाहून कांहीं शब्दसुद्धां लोकांना फसविण्याचें काम शिकले. त्यांपैकींच 'समजूत' हा एक लोकांना फसविणारा आणि खोटें बोलणारा शब्द आहे. 'समजून सांगणें' हा याचा दिखाऊ अर्थ आहे. पण 'समजून सांगून क्रीणी समजला नाही तर तंबी देणें, हालअपेष्टा करणें, छळणें, शरिराला क्लेश देणें' हा अर्थ त्याच्या आंत दडून बसलेला आहे. वरून हें गुलाबाचें फूल आहे, पण त्याच्या खाली कांटे आहेत. बाहेरून ह्याची पाठ गुळगुळीत आहे, पण आंतून ह्याचें तोंड विषारी दांतांनीं भरलेलें आहे. बाह्यात्कारी 'समजूत' हा फार स्वैम्य शब्द आहे, पण ह्याच्या खाली राखेचा तोबरा, तापलेला तवा, मिरच्यांची धुरी, चिंचेचा फोक, लोखंडी

चाप, लाकडी खोडा, विजेची पेटी इत्यादि अतिशय उग्र पदार्थ छपून बसलेले आहेत. मराठीत जसा 'समजूत' हा शब्द तसाच इंग्रजीत Question हा शब्द आहे. दिसावयाला Question म्हणजे विचारणें, पण 'Question' आणि 'समजूत' या दोघाचाही कैद्याच्या खोर्लीतील अर्थ अगदी एकच.

असे. ही वर सांगितलेल्या प्रकारची 'समजूत' देण्याचा प्रघात जो कित्येक ठिकाणी प्रचारात आहे त्याच्या न्यायान्याय्यतेबद्दल आपण थोडासा विचार करू. अपराध्याच्या शरीराला क्लेश अपराध शाब्दित होण्याच्या पूर्वी आणि नंतर असे दोन वेळा होत असतात. त्यापैकी अपराध शाब्दित झाल्यानंतरचा क्लेश ही त्याच्या अपराधाबद्दल त्याला शिक्षाच असल्यामुळे ती न्याय्य आहे व त्याच्याबद्दल आपल्याला विचारही कर्तव्य नाही. परंतु एखाद्यानें गुन्हा केला असे सिद्ध होण्यापूर्वी त्या गुन्हाबद्दल त्याला क्लेश सोसावे लागतात हे न्याय्य आहे काय, हा प्रश्न आज आपलेपुढे आहे. एखाद्या आरोपीने गुन्हा केला असला पाहिजे असा सशय येतो, परंतु आरोपी तो गुन्हा कबूल करित नाही, अशी स्थिति प्राप्त झाली असता आरोपीचे तोंडून कबुली काढून घेण्यासाठी 'समजूती' चा उपयोग करण्यात येतो. एकाद्यावर चोरीचा वहीम येतो व त्यानें चोरलेले द्रव्य कोठें पुरून ठेविले आहे ते दाखवावें म्हणून त्याला 'समजूत' देण्यात येते. मूळचे हे प्रकार म्हटले म्हणजे दरवडेखोराचे होत. चोर एखाद्या घरावर दरवडा घालण्यासाठी आले आणि घराचा मालक आपलें द्रव्य कोठल्या भुयारात आहे हे सांगत नसला तर ते दरवडखार त्याच्या मानेवर तरवार ठेवतात, त्याच्या गळ्याला फास लावून त्यास पाण्यात बुडवितात आणि वर काढतात, त्याच्या अगाला चिंध्या बांधून वर तेल ओतून पेटवितात, व तो आपल्या द्रव्याची जागा सांगेपर्यंत ते दरवडेखोर त्याचे अशा रीतीनें हाल हाल करित असतात. दरवडे घालून ज्यांनी आपल्या घद्याला सुरवात केलेली असते तेच पुढें आपल्या घद्यात नावालौकिकाला आले म्हणजे ज्या अर्थी राजे बनतात त्या अर्थी राजाच्या गादीवर शुभ्र अस्तरावर दरवड्यातील सवयीचे काहीं काळेकुट्ट डाग पडलेले असणें अगदी साहजिक आहे. साराश, छळ करून इष्ट हेतु साधण्याची ही युक्ति मूळची दरवडेखोराची, व तिचें आज

राजे लोक अनुकरण करीत आहेत. तेव्हां दरवडेखोरांच्या कुळांत उत्पन्न होऊन राजांच्या घरीं नांदण्याकरतां आलेली ही पद्धति आपल्या माहेरचे कांहीं आनुवंशिक दुर्गुण अर्थात्च बरोबर घेऊन आलेली असली पाहिजे. तर मग अशी पद्धति न्याय्य म्हणून कशी ठरणार ?

ही 'समजूत' देण्याची पद्धति मूळची कोटून कां आलेली असेना, परंतु तिच्या योगानें जर सत्य बाहेर पडत आहे तर तिचा उपयोग करण्याला कांहीं हरकत नाही असें कोणी म्हणेल. पण हें म्हणणें अतिशय भ्रामक आहे. कारण, न्याय करण्यासाठीं जर अन्याय करावा लागत असेल, सत्याचा जय होण्यासाठीं जर असत्य गोष्ट करावयाची असेल, किंवा एक अपराध बाहेर काढण्यासाठीं जर दुसरा अपराध करणें भाग असेल, तर अशी गोष्ट नीतितत्त्वाना कधींही समत होणार नाही. सत्य बाहेर निघालें नाही तरी हरकत नाही. परंतु सत्याच्या नांवाखालीं आणखी असत्य नको, असेंच कोणी झालें तरी म्हणणार. व या 'समजूतीनें' सत्य बाहेर पडतेंच असें तरी कोठें आहे ? मार सोसण्याची शक्ति ज्याच्या अंगांत आहे तो खरा अपराधी असूनही मार सोसून निरपराधी ठरेल. आणि निरपराधी पण अशक्त असा माणूस चापाच्या आणि विजेच्या पेटीच्या वेदनांतून मुक्त होण्यासाठीं मी अपराध केला आहे असें कबूल करूं लागेल. तेव्हां या योगानें शक्तीची परीक्षा होते, सत्याची होत नाही. अशा योगानें सशक्त लोकांना अपराध करण्याला उत्तेजन येईल आणि अशक्त लोक विनाकारण गांजले जातील. हा सत्यशोधनाचा उपाय म्हणून मानला जातो. पण कधीं कधीं वस्तुस्थिति अशी होते कीं त्या यमयातनांच्या भीतीनें कित्येक असत्य बोलण्याला मात्र प्रवृत्त होतात कारण अपराध केलेला नसून मी केला असें म्हणणें म्हणजे खोटे बोलणेंच नव्हे काय ? पुष्कळ वेळां आरोपीनें स्वतः कबूल व्हावें किंवा दुसऱ्यांची नांवे सांगवीं अशी 'समजूत' देणाऱांची इच्छा असते. पण त्या बापट्याला जर कांहीं ठाऊक नसेल तर तो सांगतो काय ? व अशा ठिकाणीं त्याला गुन्हा कोणी केल्याबद्दल नव्हे, तर गुन्हा कोणी केला हें माहीत नसल्याबद्दल, चार चार दिवस उपार्शी राहून चाबकाच्या दोरीनें आंगठे बांधून बसवें लागतें. गुन्हाविषयीच्या अज्ञानानें मनुष्याला शिक्षेला पात्र करावें हा न्यायाचा एक अपूर्वं मासला

होय. 'समजूत' म्हणजे अपराध सिद्ध होण्याच्या आधी शिक्षा करणे होय, आणि असला विपरीत क्रम न्यायदेवतेला कधी तरी मान्य होईल काय ? शिवाय आरोपी आणि त्याजवर 'याने अमुक गुन्हा केला' असा आरोप करणारा या दोन व्यक्ती नेहमी निरनिराळ्या असतात. परंतु नुसत्या सशया-वरून पकडलेल्या आरोपींच्या तोंडून 'समजूत' देऊन कबूली काढून घेणे म्हणजे आरोपीने आपणच आपल्यावर आरोप आणणे नव्हे काय ? आणि आपण आपल्यावर आरोप आणणे ही गोष्ट स्वामाविक आहे काय ? नाही. पण असे असूनही जेव्हा आरोपी आपणच आपल्यावर आरोप करून घेत आहे असे लोक पाहतात तेव्हा त्याची हाडे मऊ झाली असली पाहिजेत असे अनुमान ते सहज काढतात शिवाय 'समजूत' देण्यात मूळचा जर काहीं चागला हेतू असेल तर तो हाच की अपराधी माणसाचा लवकर शोध लागून निरपराधी माणसाना विनाकारण त्रास होऊ नये. पण निरपराध्याना त्रास न देणे ही गोष्ट जी टाळण्याविषयी प्रयत्न झाला पाहिजे, ती तर येथे अवश्य घडून येते, व मूळ हेतूचा विपर्यास होतो. आता जे लोक निरपराधी आरोपीला 'समजूत' देतात त स्वतः मात्र दुहेरी गुन्हेगार होतात कारण ते खऱ्या अपराध्याला मोकळा सोडतात हा त्याचा एक अपराध, आणि निरपराध्याला विनाकारण छळतात हा दुसरा शिवाय आरोपीकडून अपराध कबूल करविणे म्हणजे इतर पुरावा गोळा करण्याची आपणावर जी जबाबदारी असत तिजविषयी टाळाटाळी करणे होय. या व अशाच दुसऱ्या अनेक कारणासाठी ही पद्धत अतिशय गहर्णीय व सुष्वाणेच्या तोंडाला काळोखी लावणारी आहे. हिच्यात न्यायाचा लेशही नाही. तर ही सर्व अन्यायानी भरून गेलेली आहे.

पूर्वी ग्रीस व रोम या ठिकाणी ही पद्धत प्रचारात होती. पुढे पोपाची आणि कॅथॉलिक लोकांची जी राज्ये झाली त्यातूनही हा प्रकार मोठ्या जाりに चालू आहे. स्पेन मधील इन्कविझिशन ही सस्था त्या वेळच्या 'Torture' साठी अतिशय प्रख्यातीस आलेली होती. तरी पण त्या वेळच्या 'समजूतीत' आणि आताच्या 'समजूतीत' एक मोठा फरक आहे व तो कोणीही विसरता कामा नये. त्यावेळची torture कायद्याने नियंत्रित केलेली होती व आताची कायद्याने बंद केली आहे. पूर्वी 'सम-

जूत ' कशी घावी याबद्दल कायद्याने नियम केलेले होते म्हणून अतिरेक होत नसे. आतां ' समजूत ' देणे अन्याय आहे असें कायद्याला वाटल्या-मुळें ती बंदच झाल्यावर मग तिच्याबद्दल कायद्यांत नियम कोटून येणार ? पण याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, कायद्यानें जरी torture बंद केली तरी ती गुप्त कृतीनें बंद केली नाहीं. त्यामुळें कायद्यांच्या नियमांचा कांहीं प्रतिबंध नसल्या कारणानें असह्य अतिरेक होतो. व torture कायद्यानें बंद करण्यापेक्षां ती कायद्यानें मान्य करून तिजविषयीं कांहीं नियम असतील तर बरे असें वाटूं लागतें. Torture चे वेळीं कोणी तरी दोषे जज्ज, किंवा सेनेटर जवळ असले पाहिजे असा पूर्वीचा नियम असे. परंतु आतां एखाद्या दीड दमडीच्या इसमाच्या लहरीवर आरोपीचा सुरक्षितपणा अवलंबून राहतो. पूर्वी स्वतंत्र रीतीनें पुरावा मिळाल्यावर मग आरोपीला कबुलीसाठीं rack वर घालीत असत. पण हल्ली नुसत्या संशयावरून कोणाला तरी घरून आणावें व त्याला चाप लावावे आणि त्या वेदनांतून सुटण्यासाठीं तो कदाचित् निरपराधीही असलेला आरोपी ज्यांचीं ज्यांचीं नावें घेईल त्यांच्या त्यांच्याकडून पुरावा तयार करावा अशी रीत आहे. पूर्वी लहान वयाचे मुलगे व ब्रिया यांना torture करण्याचा हुकूम नसे. पण हल्लींच्या या समतेच्या काळांत हा भेदाभेद बिलकुल नाहीं. Torture करण्याचा हुकूम झाला तर त्यावर अपील करण्याचा आरोपीला पूर्वी अधिकार असे, व अपालाचा निकाल होईपर्यंत त्याला कोणी torture करीत नसे. पण हल्लींचे torture चें काम सर्व अंधारकोठडीत किंवा रात्रीच्या काळोखांत होत असल्यामुळें त्याला एखाद्या श्लोक्यांतून येणारा प्रकाशदेखील जर सहन होत नाहीं तर मग अपीलाची वगैरे गोष्ट कशाला पाहिजे ! एकदां torture केल्यानंतर मग प्रांशिकयुशनतर्फेची फियांद पूर्वी काढून घेता येत नसे. परंतु आता हा विधिनिषेध नाहीं. पूर्वी 'Lent' च्या चाळीस दिवसांच्या मुदतींत कोणालाही torture करीत नसत. परंतु हल्लींच्या या नास्तिक काळांत कोणताही दिवस इतका पावित्र उरला नाहीं कीं त्या दिवशीं एखाद्या अनाथाची छळणूक करण्याला कोणी मागेंपुढें पाहील. आरोपीला torture करिता असतांना आपण त्याला काहीं प्रश्नविचारावयाचे नाहींत, तर तो आपण झोऊन जे कांहीं सांगेल तेवढें मात्र ऐकून घ्यावयाचें अशी पूर्वीची चाल

होती. पण आता ' म्हणा मम आत्मनः श्रुतिस्मृति०' हे जसे भट सागतो आणि यजमान म्हणतो त्याप्रमाणे अधिकारी कसे बोलावयाचे तें सागतो आणि आरोपी तसे बोलून दाखवितो, अशी स्थिति आहे. या पूर्वीच्या आणि हल्लींच्या स्थितीच्या तुलनेवरून कोणालाही वाटेल की पूर्वीची अनियंत्रित torture बरी. परंतु हलकट, नीच, व क्षुद्र अशा व्यक्तींच्या मर्जीवर अवलंबून राहणारी काळोखातील गुप्त torture नको.

आयांकरितां गाणें

: : : २०

(चाल—चंद्रकांत रायाची कन्या)

नशिब जोरावर हंग्रज जिकिति खडकीस लढाई ॥ पळू लागले धनी पेशवे सोडुनि पेशवाई ॥ अशी खबर पसरली सर्व जन रडति घाहघाई ॥ स्तनात पान्हा फुटुनि पाजिना बाळकास आई ॥ होति दिव्याच्या घाटामध्ये एक वृद्ध बाई ॥ तिनें पाहिलें पळताना श्रीमत बाई घाई ॥ रडुनि म्हणें अहा दैवा माझा पती आज नाही ॥ स्वामीसाठीं फिरुनी मरण्याची सध्वि फुकट जाई ॥ असे म्हणुनि घावत घावत गेलि डोंगरात ॥ खाद्यावर घोगडी कोयता घेऊनि हातात ॥ पुत्र तिचेचा जेथ लाकडे होता तोडीत ॥ म्हणे तोडिशी अरे माकडा काय लाकडात ॥ तोडि शत्रुची डोर्की जा जा घाव लढाईत ॥ आपल्या प्रभुला पळवुनि दिधले झाला रे घात ॥ स्वस्थ ऋसा जा लढें रक्त जो आहे अगात ॥ भिऊ नको होतास मास नऊ माझ्या उदरात ॥ ऐकुनि लग्नग पुत्र तिचा मग निघे जावयाला ॥ कादा भाकर माय तयाच्या बाधी कमरेला ॥ हाति कोयता देऊनि म्हणे तव हाचि

बराचि भाला ॥ देशकार्य बेधडक करी जा राखील प्रभु तुजला ॥ असें
 सांगुनी निरोप देई आई पुत्राला ॥ एक मास लोटला जाऊनि पुत्र घरि न
 आला ॥ त्या वेळेला मात्र आईचा धीर सुटुनि गेला ॥ माय निघाली अति
 तांतडिनें पुत्र शोधण्याला ॥ सवाईशिकंदर नशीब इंग्रज लढे अष्टीवरतीं ॥
 बापु गोखले रणशूर तिथें रणांगणीं मरती ॥ बाजराव प्रभु ब्रम्हावर्ताची नीट
 वाट धरती ॥ अष्टयापार्शी कैक मर्द प्रभुसाठीं मरुन पडती ॥ धुंडित धुंडित
 माय तया स्थळि प्राप्त जाहली ती ॥ प्रेतें तुडावित फिरे चहूंकडे रणाभोंवति
 भोंवती ॥ मध्यरात्र अंधारी एकटी नाही मनी भीति ॥ रणांगणीं सुत शोषि
 आईची फार काठेण प्रीति ॥ अखेरीस त्या माऊलिनें निजपुत्रा ओळखिलें ॥
 मृत पाहुनिया त्यांतें किंचित् खिन्न वदन केलें ॥ निज पुत्राच्या परि कोय-
 त्यानें कंठ कापिलें ॥ पांच शत्रु पाहुनी तयाच्या संनिष पडलेले ॥ उभी
 राहुनी अति हर्षानें काय वचन बोले ॥ 'जन्मा येऊन करावयाचें तें कार्य
 तुवां केलें ॥ खुशाल जा जा स्वर्गी आतां सार्थक तव झालें ॥ आनंदाच्या
 अदरुनीं मम पाहि अंग न्हाले ॥ तुझ्यासांगिखें प्रत्येकानें पांच पांच रिपुंतें ॥
 वधिलें असतें तरी आज तें राज्य गेलें नसतें ॥ मोठमोठे सरदार जाहले
 फितुर अशा वेळीं ॥ आपल्या राजासाठीं देशि तूं आपले प्राण बळी ॥
 ह्यांताचि मजला भूषण आतां हाचि पुत्र माझा ॥ नको वळुनि बघुं आई-
 कडे सुख स्वर्गि भोगि जा जा ॥ तसा तुझा हा धन्य कोयता ठेविन मी
 जपुनी ॥ शूर कर्म करतील पुत्र तव यांतें पाहुनी' ॥ असें म्हणुनी घेउनियां
 तो माय घरा येई ॥ रक्तांकित परि देव्हान्यांताचि ठेवुनि त्या देई ॥ कांहीं
 दिसांनीं त्यानंतर ती माउलि मृत झाली ॥ नातू पणतू होते तिचे त्या
 कठेण दशा आली ॥ सरकाराचें देणें देण्या कवडि नुरे गांठीं ॥ लिलावांत
 ती विकलि कोयती दिड आप्यासाठीं ॥

तारीख २२ जुलै रोजी कलकत्यास हावरा स्टेशनचे नजीक नदीचे काठी सध्याकाळी ५॥ वाजण्याचे सुमारास कोणी एक युरेपियन गृहस्थ हवा खात इकडे तिकडे फिरत होते. तेथे हवा खाण्याकरिताच सुमारे बारा वर्षांचा एक लहान बगाली मुलगा आला. त्याचे व साहेबाचे सहज बोलणे सुरु होऊन बराच वेळ सवाद चालला त्यात मध्येच साहेबानी मुलाला असा एक प्रश्न विचारला की काय रे बाळा, समज, तुला एक सोबीत गोळी घालू लागला, आणि एक पाद्री बाटवू लागला तर त्यापैकी तुला जास्ती आनंद कशाने होईल ?

मुलगा—साहेब, हे इंग्रजी राज्य आहे, बेबदपाच्छाई नव्हे. तुम्ही म्हणता असें होईल कस ? मला कोणी गोळी घालू लागला किंवा माझ्या इच्छेविरुद्ध मला बाटवू लागला तर राणी सरकारचे अधिकारी त्याला शासन केल्यावाचून कधी राहणार नाहीत.

साहेब—हे तर मीसुद्धा समजतोच. पण अधिकारी शिक्षा करणार अन्याय झाल्यावर. अन्याय करिताना अधिकार्यांना जवळ बोलावून कोणी अन्याय करीत नसतो. म्हणून अशा प्रसर्गी तू कोणत्या गोष्टीला कबूल होशील, हे मी तुला विचारतो.

मुलगा—असाच जर प्रसर्ग आला तर मी मोठ्या आनदाने त्या सोजरापुढे जाऊन म्हणेन की तू आपली बद्दूक माझ्या अगावर खुशाल झाड.

साहेब—तुला तुझ्या जिवाची काहीच किंमत वाटत नाही काय ?

मुलगा—वाटते, अतिशय वाटते आणि म्हणूनच पाद्रीच्या हातच्या पाण्याचा थेंब माझ्या डोकीवर पडण्याचे अगोदर सोजिराच्या बद्दुकीतील गोळी माझ्या डोकीवर आदळावी तशी मी त्या वेळी परमेश्वराची प्रार्थना करीन.

साहेब—मुला, येवढा वेळपर्यंत तूं समंजसपणानें बोलत होतास. पण आतांचें हें तुझे बोलणें अगदीं वेडगळपणाचें दिसतें.

मुलगा—तुम्हांला तें वेडगळपणाचें दिसत असेल. पण मला तसें वाटण्यास कारणे आहेत.

साहेब—तीं काय ?

मुलगा—मी खिस्ती होऊन जिवंत राहिलों तर माझ्याकडे पाहून माझ्या आईबापांना अतिशय दुःख वाटेल. त्यायोगानें मी जिवंत राहीन पण 'मी आपल्या आईबापांना शोकानें ठार मारीन. तेव्हां पितृवध आणि मातृवध ह्यांपेक्षां आत्मवध फार चांगला. मी खिस्ती झालों तर आमच्या हिंदुधर्माचे संस्थापक वसिष्ठ, वामदेव, विश्वामित्र, व्यास, वाल्मीकि, शंकराचार्य इत्यादि थोर महात्म्यांचा मी अपमान केला असें होईल. कारण, दुसऱ्यांचीं मते स्वीकारणें म्हणजे आपलीं पूर्वींचीं तुच्छ मानणें होय. तेव्हां शंकराचार्यप्रभृति मंडळींनां मूर्ख ठरवून आपण शहाणें होण्यापेक्षां मी मेलेली बरा. मी खिस्ती झालों तर ब्रह्मदेवानें मला नरकांत टाकण्यासाठीं वेद निर्माण केले होते, मला दगड बनविण्यासाठीं व्यासांनीं आपली ब्रह्मसूत्रें लिहिलीं होती, आणि माझी पापाकडे प्रवृत्ति करण्यासाठीं कृष्णानें अर्जुनाला भगवद्गीता सांगितली होती असें मानल्यासारखें होणार आहे. तेव्हां ब्रह्मदेव, व्यास, कृष्ण अशांसारख्या परमपूज्य देवतांच्या पदरीं लुचेगिरी बांधण्यापेक्षां मी मेलें तरी कांहीं हरकत नाही. मी खिस्ती होऊन जिवंत राहिलों तर मी पुढें लग्न करीन व त्याभासून मला जीं मुलें होतील तींही खिस्तीच होणार. मी एक खिस्ती होणार तर होणार आणि नवीन खिस्ती उत्पन्न करणार ! ह्या पातकाबद्दल माझा देव आणि माझा देश मला कधींही क्षमा करणार नाहीत. माझ्याबरोबर माझ्या साऱ्या वंशजांनीं आणि पोरवाळांनीं हिंदुधर्माला आंचवावें ह्यापेक्षां मीच अधम मेलेली काय वाईट ? मला सोजिरानें गोळी घालून मारलें तर लोक त्या सोजिराला नांवें ठेवतील. पण मी खिस्ती झालों तर लोक मलाच नांवें ठेवतील. सोजिरांनीं मला मारलें तर त्याचे जातभाई तो खून करणारा म्हणून त्याच्याशीं व्यवहार बंद करतील. पण मी खिस्ती झालों तर माझे जातभाई मी अधमाधम म्हणून माझे तोंड सुद्धां पाहणार नाहीत. सोजिरांनें मला मारलें तर तो निदान पांच ढात वर्षे तरी तुऱंगांत पडेल. पण पाझ्यानें

खिस्ती केलें तर त्याबद्दल मलाच आणि तेही साऱ्या जन्मभर एक प्रकारच्या तुरुंगांत रहावें लागेल. मी गोळी लागून मेलें तर माझा खून करणाऱ्याला फाशीची नाही तर निदान कैदेची तरी शिक्षा मिळेल, पण मी वाटलों तर माझ्या वाटाविणाऱ्याला तद्धमीयाकडून शाबासकी मिळेल. मी गोळी लागून मेलें तर माझे इष्टमित्र माझ्या आईबापाची कीव करतील, पण मी खिस्ती होऊन जिवंत राहिलों तर ते माझ्या आईबापाचा तिटकारा करतील. मी गोळी लागून मरून परलोकी गेलो तर माझ्या देशवाघवाचे इतःपर प्राग वाचविण्यासाठीं मी विष्णूची प्रार्थना करीन, आणि निरपराधी असल्यामुळे भगवान् श्रीविष्णू तो खास मान्य करील. पण खिस्ती होऊन मी आपल्या विष्णूला झिडकारून दिले तर मग त्याच्यापार्शीं अशी प्रार्थना करण्याला मला काय तोंड उरणार ? सोजिराने मला गोळी घालून मारलें तर परलोकी तो नरकात पडेल. पण मी खिस्ती झालों तर परलोकों स्वधर्मयागाच्या पातकाबद्दल मला नरकात पडावे लागेल. सोजिराने मला गोळी घालून मारलें तर त्याला थोडी बहुत तरी शिक्षा देऊन, कायद्याप्रमाणे सरकारला त्याचे पारिपत्य करता येतें, पण मी खिस्ती झालों तर मला जो वाटवोल त्याचे पारिपत्य सरकारला कायद्यानें करता येत नाहीं. ह्या फरकामुळें लोकांचीं मन मी आपल्या सरकाराविषयीं कलुषित करण्याला कारणीभूत होण्यापेक्षा आपण मरून जाणे हेच बरे. आपल्या सरकारला अडचणींत घालण्यापेक्षा आपणच नाहीसे होणे फार उत्तम.

साहेब—मुला, तुझे हें बोलणे ऐकून मला फार आनंद होत आहे. देव आणि राणासरकारेच कायदे हे खून आणि धर्मांतर ह्या दोहोपामून तुझे नेहमीं रक्षण करात. सोजिराच्या अडदाडपणाबद्दल आम्ही अलोकडे कडक नियम केलेच आहेत व धर्मांतराच्या बाधतीतही उघड उघड रितीनें तुम्हाला जितका सुरक्षितपणा देता येईल तितका देण्यात आला आहे, एवढ्यात तू सतोष मानून रहा.

ह्या मुमारास सूर्य अस्तास जाऊन थोडथोडा काळोख पडत चालला होता. इतक्यात स्टेशनावर एक गाडी ओरडली. त्या गाडींतून साहेबाचे कोणी स्नेही य त्रयाचे होते म्हणून त्यांना भेटण्यासाठीं साहेब स्टेशनाकडे गेले व तो मुलगा झालेल्या भाषणाचा विचार करीत करीत आपल्या घराकडे वळला !

एका सोमयज्ञाची हकीकत : : : २२

★ लो. टिळक तुरुंगांत होते. केळकरांचें घोरण खाडिलकर, परांजपे यांना नापसंत होते. रँडच्या मागून आलेल्या आधिकाऱ्यांनी लोकप्रियता संपादिली. प्लेग संपून ते परत निघाले तेव्हां त्यांना पानसुपाऱ्या झाल्या व आभारप्रदर्शक भाषणेंही झाली अशा एका प्रसंगावर यज्ञाचें रूपक करून परांजपे यांनीं तें आपल्या स्वभावाप्रमाणें रंगविलें व केळकरांचा प्रच्छन्न नामनिर्देश करून उपहास केला.

—गतगोष्टी, पृ. २५२-३

या समारंभाकरितां एक भव्य दिवणखाना मागून घेण्यांत आला होता. व त्यालाच यज्ञमंडप असें नांव दिलें होतें. हंड्या, शंभुरे, शामदानें, निळ्या रंगाच्या चिमण्या, बाहेवांच्या तसविवरी, बकऱ्यांचीं कातडीं, गव्याचीं शिंगें, चमत्कारिक प्राण्यांचीं अंडी इत्यादि वस्तूंनीं यज्ञमंडपाला अतिशय शोभा आली होती. यज्ञमंडपांत जागोजागीं स्थंडिलें (टेबलें) मांडलेलीं होती व त्यांजवर परिस्तरणेंही (टेबलकॉथ) होती. रात्री नऊ वाजण्याचें सुमारास वेदशास्त्रसंपन्न विष्णुभट हे बूट पाटलोण चालून वॉचकडे पहात पहात यज्ञमंडपांत आले, व अजून कोणी मंडळी आली नाहीत म्हणून सखेदाश्चर्य प्रदर्शित करूं लागले. इतक्यांत जिन्यांत बुटांच्या टाचांचा गोंगाट झाला आणि वेदमूर्ती श्रीपाद मटजी, वाळंभट सोमवायी, पद्मणा आग्नेहोत्री, राघवेंद्राचार्य, बगेरे बरीच ऋत्विज् मंडळी लगवगीनें यज्ञशरणांत (गृहांत) आली. व तेथें जीं वेत्तासनें (लुच्यां) ठेविलेलीं होती त्यांवर ते विराजमान झाले व आणखी सुमारे वीस पंचत्रोस मिनिटांत तो यज्ञमंडप गच्च भरून गेला. यज्ञमानांनीं उदक सोडून विष्णुभटजीस अध्वर्यूची सुपारी दिली व राघवेंद्राचार्य यांनीं ब्रह्मा व्हांवें अशीं केलेली प्रोजना सर्वांनुमतें पास झाली. नंतर

यज्ञमंडपातील उत्तरवेदी जवळ एका वेलासनावर प्रभाकर दीक्षित हे उद्रात्याचे काम करण्यासाठी पुढे पियानोची पेटी ठेवून बसले होते. त्यांना 'उद्रात-गावस्व' अशी अध्वर्यूंनी खूण केल्याबरोबर पेटीतून सूर निघू लागले व 'चल ग गडे माडीवरी' या छंदात बृहस्पति ऋषींनी केलेल्या सूक्तातील काही मंत्र त्यांनी गाऊन दाखविले. नंतर प्रत्यक्ष वेदोनारायण असे गोविद-शास्त्री जटिलबुवा याना उद्देशून अध्वर्यू म्हणाले, 'प्रस्तोतर, प्रस्तुहि.' तेव्हा प्रस्तोत्याचें (तोडपुजाचें) काम करण्यासाठी जटिलबुवा उठले. यानीं सर्व मस्तकावर जटा ठेविल्या आहेत. परंतु त्या पूर्वीच्या ऋषीप्रमाणें लाब लाब वादू न देता एक दोन बोटे लाब झाल्या की त्या स्वहस्ताने कातरल्या जात असल्यामुळे त्यांच्या। कुरळेपणा व मोहकपणा फारच शिरलेला आहे म्हणून याना जटिलशास्त्री असे म्हणतात. प्रस्तोत्यांनी मंत्र म्हटले त्याचा साराश असा होता:--'तुम्हाला हजार डोक्यां आहेत. कारण तुम्ही आमच्यापेक्षा हजार पटीने शहाणे आहा. तुम्हाला हजार डोळे आहेत. कारण, आम्ही खोल्या कड्या पिकविलेल्याही तुम्हास दिसतात. तुम्हाला हजार पाय आहेत. कारण आगगाडीच्या योगाने तुम्ही आमच्यापेक्षा हजारपट अधिक चालता. तुम्ही ही भूमि सर्व बाजूंनी व्यापून आणखी कोणती व्यापू असे म्हणत दहा अंगुळे उरलाच आहा. एतावानस्य महिमा ! अन्यथा शरण नास्ति त्वमेव शरण मम । तस्मात्कारुण्यभावेना रक्ष रक्ष परमेश्वर ॥ गत दुःख गत पाप गत दारिद्र्यमेव च । आगता सुखसपत्तिः पुण्योऽह तव दर्शनात् ॥ इ. इ. ' हे मंत्र म्हणून झाल्यावर अध्वर्यूंनी नृसिंहोपाध्याय काशीकर याना काही मंत्र म्हणण्यास सांगितलें याजकुडे सदर यज्ञात ग्रावस्तुतृचे (दगड असला तरी त्याची स्तुति करण्याचे) काम होते. तें त्यांनी मनोभावाने व सरळपणाने केले ' हे दगडा तुझे वजन फार आहे हें मी जाणतो. तू वाटोळा आहेस. तू गुळगुळीत आहेस तुझ्यामुळे आम्हाला सोमपान करण्याचे बारवार प्रसंग येतात. ह्याबद्दल आम्ही तुझे आभार मानतो इ. इ. ' अशा रितीने दगडाची स्तुति झाल्यावर जगत्प्रसिद्ध वेदशास्त्रसंपन्न पिंटोभट गोंवेकर (ज्याच्याकडे पतिप्रस्थातृचे काम नेमलेले होते) यास अध्वर्यूंनी नेत्रसंकेत केला. त्या बरोबर पिंटोनें दर्वी, जुहू, धृवा (काटा, चमचा वगैरे) द्रोण (काचेचः

पेला) इत्यादि सोमयज्ञाची संभारद्रव्ये प्रत्येक स्थंडिलापाशीं आणून मांडलीं. नंतर उत्तरवेदीवर ठेविलेलीं सोमरसाचीं पात्रे (वाटल्या) गोंवेकर भटजींनीं पुढें आणिलीं तेव्हां अध्वर्यू म्हणाले ' पान्नाणि उचानानि कृत्वा ' त्याबरोबर सर्वांनीं आपआपले ग्लास उताणे केले. नंतर अध्वर्यूंनीं दुसरा मंत्र म्हटला. तो असा ' आच्छादनं दूरीकृत्य. ' त्याबरोबर पिंटोनें भराभर सर्व बूच उडविले. ' उत्पूताभिरन्द्रिस्तत्पात्रं पूरयित्वा ' या अध्वर्यूंच्या हुकुमाबरोबर पिंटोनें सर्व ग्लासांतून सोमरस ओतला. नंतर अध्वर्यूंनीं पुढील मंत्र म्हणून तो शुद्ध केला. ' स्वादिष्टया मदिष्टया नित्य पुष्टां करीषिणीम्, योषः शिवतमो रसः यत्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ' इ. इ. नंतर अध्वर्यू म्हणाले: ' आचमने विनियोगः, ' तेव्हां सर्वजण चमस ग्लासांत बुडवून तयार झाले. नंतर राणीचें नांव घेऊन प्रदीप्त झालेल्या जठराग्नीमध्ये सोमरसाची पहिली आहुति देण्याविषयी अध्वर्यूंनीं सुचविलें आणि म्हणाले, ' जठराग्नये स्वाहा जठराग्नय इदं न मम. ' नंतर यथेच्छ सोमपानाला सुरवात झाली. पण मध्येच कैलासवासी नारायणमूर्ति गोकुळानंद स्वामींची अध्वर्यूंना स्मृति झाली. तेव्हां त्यांच्या स्मरणार्थ एक एक द्रोण सोमरस सर्वांनीं आणखी घ्यावा अशी शिफारस करून अध्वर्यू म्हणाले: ' गोकुलानंदस्वामिशर्मणे वसुरूपाय स्वधा. ' त्याबरोबर सर्वांनीं एक एक पेला एकदम झोकला, त्यामुळे फिरून पेले भरण्याचे कामीं पिंटोची फार तारांबळ उडाली. शेवटीं अध्वर्यूंनीं स्विष्टकृन्मंत्र म्हटला. तो येणेंप्रमाणें:—सुषारक ऋषिः दारु देवता, अनुष्टुप् छंदः, सोमप्राशने विनियोगः—वसिष्ठ ही पि ई ३ दारु । आम्ही सोम पीतसों ॥ इत्यादि मंत्र म्हणून सर्वांनीं जठराग्नींत आणखी एक आहुति दिली. व शेवटीं सर्वांनीं उभे राहून पुढील खरी प्रार्थना म्हटली, ' मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर [सुरा + ईश्वर ?] जठरं पूरितं देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ' व यानंतर सोमयज्ञ आटपून सर्वांना गाभ्यांत घालून घोषर पौंचते करण्यांत आले. गाडी भरधाव चालत असल्यामुळे एक ऋत्विज गाडींतून रस्त्यावर पडला. त्याला रात्रभर पोलिसांनीं आपल्या येथें ठेवून घेऊन सकाळीं घरी पौंचते केलें. मात्र त्याची पगडी गहाळ झाली आहे. कोणास सांपडली असल्यास फारसा बोभाटा' न करतां आणून देण्याची मेहेरबानी व्हावी.

एक सव्यस्य

एके दिवशीं सध्याकाळीं मी रानात फिरावयास गेलो असता एका वेलाच्या झुडुपावर बरीचशीं भोंवरीचीं फुलें माझ्या दृष्टीस पडलीं. हीं फुले पावसाळ्याच्या दिवसात कोंकणात फार असतात. परंतु दुर्दैवाने मला आपल्या जन्मभूमीतून काढून हल्लीं जेथे आणून ठेविलें आहे तेथे हीं फुले आजपर्यंत माझ्या कधीच दृष्टीस पडलीं नव्हतीं. म्हणून तीं पाहून मला फारच गर्हिवर आला. माझ्याने एक पाऊलसुद्धा पुढे टाकवना माझा लहानपणाचा मित्र फारा दिवसानीं भेटला असे मला वाटले. मला माझ्या जन्मभूमीची आठवण झाली लहानपणचे ते सुखाचे दिवस माझ्या डोळ्यापुढे पूर्तिमत उभे राहिले. त्या निःशब्द अरण्यात माझ्या लहानपणच्या खेळगड्यांच्या हाका मला ऐकू येऊ लागल्या. ते रान हेच माझे खेडेगाव झाले आणि त्या रानातील हिरव्यागार गवतामध्ये मला माझ्या घराचा उबरठा दिसू लागला. तो विदेश माझी जन्मभूमि झाला. मी मोठ्याचा लहान झालो. आणि वर्तमानकाळाची सर्व स्थिति नाहीशी होऊन पूर्वीच्या काळींचा वृत्तात माझ्या डोळ्यापुढे प्रत्यक्षवत् भासू लागला. माझा कठ दाटून आला. माझे डोळे पाण्याने भरून आले. माझे रडे मला आवरेनासे झाले, तेव्हा मी तेथील एका पावसानें धुवून स्वच्छ झालेल्या कातळावर बसलों. लहानपणीं शाळेतून सुटून आल्यावर आम्ही सर्व मुलें मिळून हीं भोंवरीचीं फुले गोळा करीत असो, व त्याचा एक झेडलोवा करून त्याच्या भोंवतीं रात्र पडेपर्यंत नाचत होतो. त्या वेळच्या त्या सुखाची आठवण होऊन माझे मन अतिशय उद्विग्न होऊन गेले. इतक्यात त्या फुलापैकीं एक फुल माझ्याजवळ येऊन मला म्हणालें: 'लहानपणीं तू माझ्याभोंवतीं नाचत होतास तेव्हा तुला आनंद होत असें. तसाच तुला हल्लींही होत आहे ना ? हे माझ्या लहान-

पणाच्या मित्रा, तुझी माझी फार वर्षांनी गांठ पडली आहे म्हणून मी तुला कुशल प्रश्न विचारित आहें. ' हा त्या फुलाचा प्रश्न ऐकून तर माझ्या पोटांत अगदी कालवूं लागलें. त्या भोंवरीच्या फुलांचा झेंडलोवा करून ' झेंडलोवाच्या रे गोंडलोवा, ' हें गाणें म्हणत मी त्याच्या भोंवती लहानपर्णी नाचत असें त्या वेळेस मला किती सुख होत असे ! आणि आतांही मी सहिव्रलोकांच्या भोंवती अक्षयीं नाचतों आहे आणि ' झेंडलोवाच्या रे गोंडलोवा, ' ह्याच्या इतकीच अर्थरहित आणि वेडगळ अशी त्यांचीं गाणीं गात आहे. तरी पण दोहोंतल्या सुखदुःखांत केवढें तरी मोठें अंतर हें ! मनुष्य लहानपर्णी आणि मोठेपर्णी कोणाच्या तरी भोंवतीं नाचत असतोच. पण दोहोंत केवढा फरक ! लहानपर्णी सर्व पदार्थांत आनंद भरलेला असतो. पण मोठेपणाचें ज्ञान हें त्या सर्व आनंदाची माती करून टाकतें. मी लहानपर्णी आपल्या झेंडलोवाभोंवतीं नाचत होतों त्या वेळाला माझ्या हिंदुस्थानाला कोण सुख देत आहे आणि कोण दुःख देत आहे ह्याची मला काय दाद होती ! दुष्काळानें माणसें पटापट प्राण टाकीत असलीं तरी मी त्या वेळेस उड्याच मारीत होतों. त्या वेळेस मी वाऱ्याप्रमाणें स्वतंत्र होतों. प्रत्येक मैदान मला हिरवेगार दिसत होतें. प्रत्येक डोंगर मला उच वाटत होता आणि प्रत्येक पक्ष्याच्या आवाजांत माधुर्य भरलेलें आहे असें मला वाटत होतें. पण ह्या ज्ञानानें—ह्या सुखविनाशक ज्ञानानें—तो माझा भ्रम नाहीसा केला. त्यानें माझ्या अज्ञांत विष कालविलें व त्यानें माझ्या अंथरुणावर सहस्रवधि कांटे पसरून ठेविले. तीच मैदानें मला उदास भासूं लागलीं. तेच डोंगर कशानेंसे खालीं वांकलेले मला दिसूं लागले. हाय, हाय ! अशा स्थितींत ज्ञानापेक्षां अज्ञान बरें. आपल्या भूमीची हालअपेष्टा पाहण्याला डोळे असण्यापेक्षां अंधळे झालेलें बरें. माझे दुःख मला सहन होईना. मी आपल्या मित्राच्या प्रश्नाला कांहीं एक उत्तर न देतां तसाच तेथून उठलों, व मनाचा निश्चय केला कीं इतःपर लोकांच्या भोंवतीं नाचणें आणि त्यांचीं गाणीं म्हणणें बरस झालें. मी घरीं आलों आणि आपल्या चाकरीचा राजिनामा लिहून पाठविला.

एका पूजेच्या गणपतीचें पत्र : : : २४

प्रसिद्ध ज्ञाल्यापासून सर्व लोकांत याच्याबद्दल बारीक रीतीने ताबडतोब तपास सुरू झाला. कोणा एका पूजेच्या गणपतीच्या सहीचे सुधारकांत एक पत्र प्रसिद्ध झालें आहे, ही कुणकूण लागलीच सर्व गणपतिमंडळांत व देवांत पसरली व हें काम कोणाचे असावे, अद्यावद्दल चर्चा सुरू झाली तेव्हा सुधारकाच्या घराचा पूजेचा गणपति पुढें आला आणि त्याने सर्वांच्या शकेचे निवारण केले. तो म्हणाला:—‘मी सर्व सागतो. मला ह्यातली खडान् खडा माहिती आहे. कारण, खुद्द एका सुधारकाच्या घरीच मी गणेशचतुर्थीत गेलों होतो.’ ‘काय !’ इतर सर्व देव आश्चर्याने म्हणाले, ‘काय ! सुधारक आपल्या घरी गणपति आणतात ! आणि फिरून वर्तमानपत्रातून असले लेख लिहितात ! हे कोणी माणूस आदित किंवा जमिनीवर सरपटणारे कोणी कीटक दुतोंडे आहेत ?’ ‘ते कोणी असतील ते असोत.’ गणपति म्हणाला:—‘पण त्यांनी मला आपल्या घरी नेऊन पूजिलें हें खास, आणखी ही एका सुधारकाचीच गोष्ट नव्हे. सगळ्याही सुधारकांच्या घरातून हाच प्रकार झाला. इतकेच नव्हे, तर एकदा एका सुधारकाची आई आमच्या सुधारकाच्या आजीबाईकडे मी असताना आली होती त्याच्या बोलण्यावरून मला असेही कळले की सुधारकाची आम्हावर श्रद्धाही आहे. एका सुधारकाला मूल होत नाही म्हणून त्याने व त्याच्या बायकोने गणपतीला नवस केला आहे. एका सुधारकाची चाकरी निघाली आहे, ती फिरून लागावी म्हणून त्याने स्वतःच गणपतीला नवस केला आहे. एका सुधारकाची कशानेशी प्रकृति बिघडून मधुमेहाच्या पंथावर जाण्याच्या बेतात होती म्हणून इतःपर मी * * ला शिवणारदेखील नाही अशी गणपतीची शपथ त्याच्या बायकोने त्याजकडून वाहविली. एका पुनर्विवाह

केलेल्या जोडप्यांतील सुधारकानें आपल्या कुटुंबाकडून हरताळकेची पूजा करवून आपण स्वतः गणपतीची पूजा केली. आणखी—'पुरे, पुरे, !' सर्वजण म्हणाले, 'ह्या दुटप्पी लोकांच्या धरसोडीच्या वर्तनाचा हा पाठा पुरे झाला. ह्या पन्नाविषयी काय माहिती असेल ती आम्हांस पाहिजे आहे.' 'बरे तर तीच मी आतां सांगतो.' गणपति म्हणाला:—'आपल्या घरांतील बायकांच्या पुढें माना वांकविणारे हे सुधारक वर्तमानपत्रांतून मात्र लांब लांब गोष्टी सांगत असतात. सारखे सारखे फार धर्मभ्रष्ट लोक जमले म्हणजे देवाची थड्या करावयालाही तयार आणि कांहीं संकटप्रसंग आला म्हणजे फिरून त्याचे पाय धरावयालाही तयार. सुधारकांतील पत्र कोणत्याही गणपतीने लिहिलें नाहीं. हे त्याचेंच स्वतःचें काम आहे. आपण घरीं गणपती-जवळ प्रार्थना करितों काय आणि पत्रांत त्यांच्याबद्दल बनावट आणि खोटा मजकूर लिहितों काय, ह्याची शुद्ध त्यांना कशाच्या तारेंत असल्यामुळें रहात नाहीं कोण जाणें !' ही माहिती स्वर्गातील न्यायाधिशाच्या कानावर गेली. तेव्हां सुधारकांनीं बनावट पत्र लिहिल्याबद्दलचा आरोप त्यांच्यावर ठेऊन त्यांनीं खटल्याला सुरुवात केली. तेव्हां आरोपीतर्फें कोणी वकील आहे काय म्हणून पुकारण्यांत आलें. स्वर्गातील न्यायाधिशाचा शिपाई स्वर्गांत कोणी सुधारकांच्या तर्फें वकील आहे काय, म्हणून चौकशी करण्याला गेला. तेव्हां तेथील एकजण म्हणाला, 'कोणाचा वकील ? सुधारकांचा ? सुधारक म्हणजे किती पायाचा प्राणी असतो हे सुद्धां येथें कोणाला माहित नाहीं. स्वर्गलोकांत त्यांना वकील कोण मिळणार ? तिकडे नरकलोकांत कोणी असल्यास पहा.' तेव्हां तो शिपाई तिकडे चौकशी करण्याकरितां गेला. तों तेथें 'सुधारकांच्या तर्फें वकिली मी करितों, मी करितों,' अशी एकच ओरड त्याच्या कानावर आली. त्यांतून एक म्हणाला:—'कज्जा जिकला तर किती बाटल्या बक्षीस मिळतील ?' दुसरा ओरडला, 'मी त्यांच्यासाठीं भांडलों तर तेथें माझा पुनर्विवाह करून मिळेल काय ?' आणखीही कित्येकजण ओरडत होते. कोणी वैसे मागत, कोणी चाकरी मागत, कोणी गोमांस मागत, सगळा एकच कल्होळ चालला होता. इतक्यांत त्या सर्वांनां मागे ढकलून एक तरुणपणीं वृद्ध झालेला मनुष्य खोकत खोकत पुढें आला, आणि बोलूं लागला. परंतु त्याला दमा लागलेला असल्यामुळें व कफानें त्याची सर्व छाती ढबढब-

लेली असल्यामुळे त्याचा शब्द इतरांच्या घोळक्यात कोणाला मुळीच ऐकू येई ना. पण जरा गलबला शात झाल्यावर तो फिरून घापा टाकीत टाकीत म्हणाला:—‘आमचा पथ अजून नवीन आहे. त्यामुळे आमचे शिष्य येथे फारसे आलेले नाहीत. परंतु लवकरच ते येथे येऊन दाखल होतील असा अजमास आहे. तरी तेथपर्यंत हा खटला तहकूब ठेवावा अशी माझी विनंति आहे’ ही विनंति मान्य होणार नाही असे सागून शिपाई न्यायाधिकाकडे आला. कोणी वकील मिळेना, आरोपीतर्फे मग दुसरा कोण तक्रार करणार ? तेव्हा सुधारकाच्या घरच्या गणपतीच्या साक्षीवरून बनावट कागद तयार केल्याच्या आरोपावर गुन्हा शाबूत झाला. नंतर आरोपीला शिक्षा काय द्यावी हे ठरविण्यासबधाने पुष्कळ भवति न भवति झाली अखेरीस बहुमताने असेच ठरले की कुविचार आणि कुसगति याच्या यातना फटके मारण्यापेक्षाही भयकर आहेत. ह्यासाठी सदर आरोपीच्या मनात नेहमी देव आणि धर्म ह्यांच्याबद्दल कुविचार चाललेले अमावेत व दारूबाज, छाकट्या व देशद्रोही लोकांच्या सगतीतच त्याने रहोवें अशी शिक्षा देण्यात आली व ‘एष उ वासाधु कर्म कारयति त यमघो निनीषते’ ह्या कौपीतिकिब्राम्हण ऊर्फ सार्वत्रिक पीनलकोड मधील चॅप्टर ३ सेक्शन ८ अन्वये सदर शिक्षा सर्वानुमते पसत झाली.

अहाहा ! मला दारू पितां येत : : : २५
असती तर किती बरें झालें असतें!

साऱ्या जन्माचे सार्थक झाले असते ! साऱ्या विद्येचे चीज झाले असतें !
मग कोणाची फट् म्हणण्याची प्राप्ता नव्हती. पण माझ्या दुर्दैवाने धाव

घेतली त्याला काय करावयाचें ? हाय हाय ! ती विद्या मला साध्य झाली अंशती तर मी बाकीच्या विद्यांची मुळीच पर्वा केली नसती. मग मला चाकरी हवी तेवढी मोठी मिळाली असती. कोठेही पार्टी झाली तरी मला बोलावणें आले असतें. आतां येत नाही तें साहजिकच आहे. कारण आम्ही मुखदुर्बळ तेंथें जाऊन बोलणार काय आणि खाणार काय ? आम्हाला दारूच्या जाती किती आहेत, त्यांतली कोणती कोणत्या देशांत होते, कोणती चांगली आणि कोणती वाईट हेंसुद्धां माहीत नाही. बड्या बड्या म्हणविणाऱ्या लोकांत ओळखदेख झाली असती. हल्ली त्यांचें माझे रहस्य नाही ह्यात नवल तें काय ? माझे त्याच्याशीं सख्य व्हावें कीटून ? कारण 'समानशीलेच्यसनेषु सख्यम्' पण त्याच्यात शील नाहीं, माझ्यांत व्यसन नाहीं मग सख्य काय वाटेवर पडले आहे ? पण सगळ्यांत मोठा जो फायदा झाला असता त्यामुळे तर मला राहून राहून फारच वाईट वाटत आहे. शिक्षेची घास्ती न बाळगता मला पाहिजे तो गुन्हा करतां आला असतां. कारण, मी शुद्धीवर नसताना एखादा अपराध केला तर त्याबद्दल मला शिक्षा देण्याचा अन्याय कोणत्याही न्यायी मनुष्यानें खास केला नसतां. हे मदिरे, तुझे सामर्थ्य अगाध आहे ! पण त्याची खरी कल्पना कोणालाही न येऊन लोक तुला नांवें ठेवीत आहेत. इतर हलकट चोरांप्रमाणें फटके खाल्ल्याचांचून दुसऱ्यांच्या खिशांतले पैसे आपल्या हातांत आणतां येतात. एखाद्या बदमाशाप्रमाणें खडी फोडायला लागल्याचांचून परक्या स्त्रीवर खुशाल हात टाकतां येतो. कोणा खून करणाऱ्या डांबिसाप्रमाणें फांशी न जातां पाहिजे त्याच्या प्राणाचा नाश करतां येतो. पण ह्या सगळ्या शिक्षा चुकविण्याला आपण खरोखरच मात्र अपराध करतेवेळीं दारूच्या धुंदीत असले पाहिजे. नाहीतर खोटे बोलल्याबद्दल येथें शासन झाल्यांचाचून कर्षी रहाणार नाही. हे मदिरे, तुझे या जगांवर फार उपकार आहेत. तूं आजपर्यंत किती निरापराधी अपराधांचा बचाव केला आहेस व या पुढें करशील ! खरोखर तूं सद्गुणांची जननी आहेस. निरापराधी हे सद्गुणी असतीलच, पण अपराधांनाही तूं सद्गुणी करतेस हा तुझ्यांत विशेष आहे. रत्नें हीं चमकणारच परंतु गारगोट्याही ज्या कलेच्या योगानें चमकतात त्या कलेची धन्य आहे. हे मदिरे, *तुला क्षीरसागरांतून मंथन करून ज्या देवीनें किंवा दैत्यानें काढली त्याचे पुतळे

प्रत्येक चवाठ्यावर करून ठेविले पाहिजेत. आणि त्याची जागोजाग देवळें बाषली पाहिजेत. त्या आषळ्या शुक्राचार्याने दारू पिऊ नये म्हणून तुझा निषेध केला त्याची फळें त्याच्या त्यावामण जातीतले काहीं दुर्धीरक अजून भोगीत आहेत. पण तुझा अन्हेर करणाराना असेच प्रायश्चित्त पाहिजे. जा म्हणावे, खून करून खुशाल फार्शी जा. पण मी दारू प्यायलों हेतो असें झणू नका हो. अहारे दुध—खुळ्यानों! हे देवी मदिरे, तू काय करशील ? तुझा ह्यात काय दोष आहे? 'गगा आली आळझावरी, आळशी पाहून पळे दुरी' अशी गत झाली आहे. हे बधमुक्त करणारे भागीराथि, तू प्राण वाचवीत असून तुला स्पर्श करणें ह्मणजे पाप असे अशिक्षित मुखें मानतात ना! अथवा 'प्रबलतमसिमेवप्रायः शुभेषु हि वृत्तयः । स्रजमपि शिरस्यधः क्षिता धूनोत्यहिशकया' असेंच म्हटलें पाहिजे. दुसरे काय ? हे माते, मीही तुझी इतके दिवस उपेक्षा केली. ह्याबद्दल तू मला क्षमा कर. मी आता क्रीणा तरी वयातीत पाढऱ्या केसाच्या, मधुमेह झालेल्या व वेळेस गटारात बसूनही चार चार घटका समाधि लावून तुझ्या आनदात लीन होणाऱ्या चागल्या अनुभवशीर राजमान्य राजश्रीकडून गुरुपदेश घेतों. इतके दिवसात सभ्य लोकाप्रमाणें मी हतभाग्य एकदादेखील बेशुद्ध होऊन पडलो नाही, हे पाहून आता मी शुद्धीवर आलो. आणि सुशिक्षित लोकाप्रमाणें एकदादेखील माझे डोळे घुद झाले नाहीत हें पाहून आज माझे डोळे उघडले. असो. हे शक्तिमाते, आजपासून मी तुझा दास बनणार.

ज्ञापेंतील देखावा : : : २६

मी एके दिवशीं स्वप्नांत असें पाहिलें कीं एक बाईं मौक्तिकरत्नजडित सुवर्ण पलंगावर रेशमी गादी टाकून पडली आहे. तिचा चेहरा प्रफुल्लित दिसत होता. तिच्या सभोंवतीं ठाकठीक पोषाख केलेलीं पण अतिशय वात्य व नेहमीं आनंदांत निमग्न असलेलीं बाळें होतीं, व दुसरी बाईंही जवळच एका सुवर्णमय पलंगावर फाटकीशी गादी टाकून बसली होती. तिच्या फिकट व चिंतायुक्त चेहेऱ्यावरून ती मोठ्या दुर्धर प्रसंगांत असावी असें पहाणाराला वाटत होतें. तिच्या आसपास दीन मुद्रेनें पहात असलेलीं पण गंभीर स्वभावाचीं मुलें शेजारीं बसलेल्या तीव्र मुद्रेनें बघणाऱ्या मुलांचा हुकूम बजावित आहेतशीं दिसलीं. तेथें असलेल्या बंदिजनांस मी विचारलेंहे तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं ही जी बाई रत्नजडित पलंगावर बसली आ, तिचें नांव धवलकुसुमावती व जी सुवर्णमय पलंगावर बसली आहे ती हेमवती. ह्या दोघांही एकाच राजाच्या बायका आहेत. धवलकुसुमावती ही पहिली व हेमवती ही दुसरी बायको. पहिलीवर त्याचें अतिशय प्रेम आहे व तिच्या अध्यां वचनांत तो वागतो. दुसरीवर तो प्रीति करित आहे असें दाखवितो इतकें ते सांगत आहेत तो ह्या दोघांमध्ये बोलण्याला सुरवात झाली. हेमवती म्हणाली, 'बाई, तुशीं मुलें मला व माझ्या मुलांना फार त्रास देतात व त्यांना बंदिवानाप्रमाणें लेखितात. आपणां दोघांचें व आपल्या मुलांचें नातें सारखें असून तुम्ही व तुमचीं मुलें आम्हाला बंदिवानाप्रमाणें वागवितां ह्याला काय म्हणवें? मी संपत्तीचें, विद्येचें, नीतीचें, सुखाचें व कलाकौशल्यादिकांचें माहेरघर अशी पुरातन कालापासून माझी ख्याति आहे. व म्हणूनच मला वरण्यासाठीं देशोदेशींचें नृपती येत व लढाया करून एकमेकांकडून मला हिसकावीत. त्यांत किती न्यायी व

किती अन्यायी होते. त्याप्रमाणे तुमच्या पतीने मला वरण्यासाठी दीर्घ प्रयत्न करून आपला हेतु सिद्धीस नेला आहे. पतीकडून आपणा दोषीलाही सारख्या नात्याने वागविण्याचे आश्वासन मिळाले असून तसे काही होत नाही. आमची बरदास्त चागली ठेविली आहे, असे राजाजवळ खोटेच सागून तुम्ही मुले आमची फार अवहेलना करतात व फार त्रास देतात. माझी मुले राजाजवळ आपली दुःखद स्थिति सांगू लागली असता त्यांना दरडावितात व नेहमी त्यांना जनावराप्रमाणे लाथाबुक्याखाली जर्जर करितात. ते दुःख पाहून माझे काळीज तिळतिळ तुटते. हाथरे दैवा, माझ्या पोटी जी वीररत्ने जन्मली व ज्यांनी दिगंतरीं ख्याति करून माझे नाव व वैभव गाजविले व दुसऱ्यास माझी सेवा करावयास लाविले, त्या मला आता दुसऱ्याचे दासीपण करावयास लावितेस ना ! असो. तुझ्यापुढे कोणाच्याने जाववणार नाही 'हे तिचे केविलवाणे उद्गार ऐकून धवलकुसुमावती व तिची मुले शिवाय करून तेथे असलेल्याच्या डोळ्यातून खळ खळ टिपे गळू लागली. पण धवलकुसुमावतीचे अतःकरण तिळभरही वितळले नाहीच, पण रागाने सतत होऊन ती ह्मणाली 'माझी बाळे तुझ्या मुलाचा इतका मान राखीत असता त्यास तू इतका दोष देतेस व नसत्या गुणाचा गर्व करितेस ! तुला व तुझ्या कारट्यांना शासनच योग्य आहे !' असे ह्मणून तिने लगेच आपल्या मुलाना आज्ञा केली की 'बघता काय घरा राडेल ! चोपा ! आली आहे माझ्यापुढे दिमाखाने बोलायला' व तिला मारू लागताहेत तोच मी मोठ्याने ओरडलो आणि इतक्यात जागा होऊन पाहतो, तो हे स्वप्न !

पुनः प्रकाशित होणाऱ्या

काळ-काङ्मयाचा

प्रभाव, पार्श्वभूमि आणि पूर्वेतिहास

किं कवेस्तस्य काव्येन किं कांडेन धनुष्मतः
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिदः

आपल्या शत्रूला जें डोळ्यासमोर नको असेल, तें आपण अवश्य आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवावें हा राजकारणांतील सामान्य आणि सर्वमान्य असा एक सिद्धांत आहे. 'काळातील निवडक निबंधा'चे दहा भाग हें एक वरील कोटीत गणलें जाणारें वाङ्मय आहे. म्हणूनच १९३७ साली जेव्हा काँग्रेस सरकार सत्ताधिरूढ झालें, तेव्हा हें वाङ्मय आतां बंधमुक्त होईल अशी आशा लोकांना वाटूं लागली होती. पण कोणत्याही कारणानें कां होईना, त्यावेळीं हें वाङ्मय मोकळें होऊं शकलें नाहीं. काळ आला होता पण वेळ आलीं नव्हती ! शरदऋतूतील त्यावेळच्या पांढऱ्या दगांतून जलवृष्टि झाली नाहीं. फक्त एक दहावा भागच काय तो सोडण्यांत आला. तथापि, या खेपेस मात्र काँग्रेसचें मंत्रिमंडळ अधिकारावर येतांक्षणींच त्यांनीं मराठी भाषेचें वैभव व स्फूर्तिस्थान असें हें तेजस्वी वाङ्मय निर्बंधमुक्त करून व अशारीतीनें लोकांचें ऋण फेडून स्वतःला अभिनंदनास्पद करून घेतलें आहे, यांत बिलकुल शंका नाहीं.

काळकर्त्यांचें सांक्षेप चरित्र

काळकर्ते शिवराम महादेव परांजपे यांचा जन्म सन १८६४ च्या जून महिन्यांत महाड येथें झाला. त्यांचे वडील महादेवराव हे महाडांतले एक नाणा-

चलले वकील होते. शिवरामपताचा प्राथमिक विद्याभ्यास महाडच्याच प्राथमिक शाळेत झाला. परंतु या शाळेत शिकत असताना त्याचें चित्त अभ्यासात मुळीच नव्हतें, सारें लक्ष शाळा चुकविण्याकडे आणि हूडपणा करण्याकडे असे. हा 'सरस्वतीचा कठमणि' त्यावेळी उनाडाचा मेरूमणि होता ! अखेर त्याच्या वयाच्या चवदाव्या वर्षी वडिलानीं त्यांना रत्नागिरीच्या हाय स्कुलात शिकण्यासाठी ठेविलें. आणि हाच शिवरामपताच्या आयुष्यातला पहिला आणि महत्त्वाचा क्रान्ति बिंदू ठरला. कारण यावेळी शाळेत शिक- वीत असणाऱ्या शिक्षकात 'मराठीचे शिवाजी' म्हटले जाणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर होते शास्त्रीबोवाच्या शिकवणीनें शिवरामपताच्या मनःसृष्टीत क्रान्ति घडून आली. त्याचे लक्ष्य एव्हापासून अभ्यासाकडे तर वळलेच पण शिवाय त्याच्यामध्ये तीव्र देशाभिमानाचें बीजारोपण झालें. पुढें शास्त्रीबुवांनी पुण्यास न्यू इ. स्कूल काढल्यानंतर १८८२ साली त्या शाळेत जाण्याकरिता रत्नागिरीच्या विद्यार्थ्यांनी चळवळ केली त्यात शिवरामपतांनी पुढाकार घेतला होता.

पुण्याच्या न्यू इ. स्कूलात दाखल झाल्यामुळें शिवरामपतांना प्रो. वामन शिवराम आपटे, लो. टिळक, आगरकर यांच्यासारखे शिक्षक लाभले. प्रो. आपटे यांनी त्याची एकदर तरतरी व सस्कृतातील तयारी पाहून याना एक- दम पाचव्या इयत्तेंतून सातवीत घेतलें. सन १८८४ मध्ये शिवरामपतांनी जगन्नाथ शंकरशेठ स्कॉलरशिप मिळविली. त्याच वर्षी फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना झाल्यामुळें प्री-हीसच्या वर्गात त्यांनी आपलें नाव दाखल केलें. त्यानंतर डेक्कन-कॉलेजात त्यांनी आपला एम्. ए. पर्यंतचा अभ्यासक्रम पुरा केला. बी. ए. च्या परीक्षेत त्याचा नंबर बराच वर आल्यामुळे त्यांना दक्षिणा फेलोशिप मिळून १८९१।९२ हीं दोन वर्षे फेलो नेमण्यात आलें होतें. याच सुमाराला त्याचें 'अहल्या-जार' या नावाचें खडकाव्य आणि 'भामिनी विलासा' वरच्या इप्रजी नोट्स प्रसिद्ध झाल्या. परंतु त्याच्या आयुष्यातल्या या दोन वर्षांच्या अवधीचे महत्त्व आहे तें वेगळेंच आहे. पुढें सबंध काळ-वाड्मयात त्यांनी जो क्रान्ति-वाद पुरस्कारिला व क्रान्तीचें एक तत्त्वज्ञान किंवा शास्त्र ह्मणून पुढें माडलें, त्याची बैठक या काळात तयार झालेली आहे. या दृष्टीनें त्याच्या या दोन वर्षांना पूर्वतयारीचा काळ

(Formative years) असे म्हटले पाहिजे. या काळांत त्यांनी आपले लक्ष उच्च दर्जाच्या वाङ्मयाकडे लाविले होते. अर्वाचीन ग्रंथकारांपेक्षा प्राचीन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचे परिशीलन करण्याची त्यांना विशेष हौस असे. बहुतेक पूर्वकालीन कवि, इतिहासकार, तत्ववेत्ते व साहित्यिक यांचे ग्रंथ त्यांनी वाचून टाकले. युरोपातील व इतर देशांतील वाङ्मय त्यांना विशेष आवडत असे. जर्मनी, फ्रान्स, इटली, अमेरिका वगैरे देशांतील मोठमोठ्या लेखकांनी लिहिलेल्या निरनिराळ्या भाषेतील पुस्तकांची इंग्रजी भाषातरे मुद्दाम आणवून तीं ते मोठ्या आवडीने वाचत असत. प्लेटो, सॉक्रेटिस, गिबन, वायरन, बर्क, होमर, कार्लाइल, शिलर, लेसिंग, रेसीनी, गीझो, गटे, रॅक, शेक्सपिअर वगैरे ग्रंथकार त्यांच्या फार आवडीचे होते. शिवाय त्यांच्या वाचनांत रूसो, व्हॉल्टेअर, टॉलस्टॉय इत्यादि पुरोगामी लेखकांची (Radical thinkers) पुस्तके आल्यामुळे त्यांच्यावर सोशॅलिस्ट मतांची बरीच छाप पडू लागली होती. 'राज्यापहार आणि न्याय,' 'इन्कम-टॅक्स आणि सोशॅलिझम,' 'आमच्या इंग्रजांच्या इंपीरिअॅलिझमचा शेवट काय होणार?' इत्यादि 'काळा'त लिहिलेल्या लेखांतील विचारसरणीचा उगम यावेळी केलेल्या वाचनांत सांपडतो. या ग्रंथग्रंथांतून एक 'चवदावे रत्न' ही निघाले ! ते म्हणजे त्यांनी नंतर प्रसृत केलेले क्रांतीचे तत्वज्ञान. आपला हिंदुस्थान देश गुलामगिरीत सांपडलेला आहे, ही गोष्ट त्यांच्या मनाला खटकत होती. या गुलामगिरीवर रामबाण शोधून काढण्याकरिता इतर पारतंत्र्यांत सांपडलेल्या देशांनी काय इलाज केले व त्यांनी आपले स्वातंत्र्य कसे संपादन केले, याचा इतिहास त्यांनी अभ्यासण्यास सुरवात केली व जगाच्या पाठीवर परतून राष्ट्रांत जिथे जिथे म्हणून स्वातंत्र्याची क्रांती झाली त्या सगळ्या क्रांतींचे संपूर्ण इतिहास त्यांनी पालथे घातले. आजपर्यंतच्या राज्यक्रांत्या ह्या गुप्तसंस्थांनी असेत किंवा उघड बंडांनी असेत, पण सशस्त्र उठावणीमुळे झालेल्या आहेत हे त्यांच्या लक्षांत आले. अर्जवितंतींनी काहीएक मिळत नसेत, खणाखणी करून, लडून-झगडून गेलेले स्वराज्य मिळवावे लागते, हाच बोध कोणीही इतिहास वाचला तरी त्याला मिळणार ! पुढे शिवरामपंत 'काळा'तून काय किंवा व्याख्यानांतून काय गत इतिहासांतले हेच दाखुले लोकांपुढे ठेवीत असत व त्याच

उपायाचा अवलंब करण्याला लोकांनी प्रवृत्त व्हावे, असे त्याचें समूचन असे. सन १८९५ मध्ये एम्. ए. च्या परीक्षेत शिवरामपताचा पहिला नंबर येऊन त्यांना गोकुळदास व झाला वेदान्त अशीं नऊशें रुपयाची बक्षिसे मिळाली. ह्याच वेळी नवीन निघालेच्या 'महाराष्ट्र कॉलेज'मध्ये त्याची सस्कृतचे प्रोफेसर म्हणून नेमणूक झाली. परंतु " ते एखाद्या लहानशा चार भिंतीच्या शाळेमध्ये किंवा कॉलेजात शिकविण्याला जन्माला आलेले नव्हते." हे शिवरामपतांनी टिळकासवर्धी लिहिलेले वाक्य खुद्द त्यांनाही लागू पडण्यासारखे आहे. कारण, शिवरामपत नुसते कॉलेजात थिकवून स्वस्थ बसेनात किंवा त्याची अतरीची ऊर्मी त्यांना गप्प बसू दईना त्यांनी देवळात व्यासपीठावरून पुराणे सागावयास सुरवात केली. त्याचा सगळा थाट पुराणाचा असला तरी आतला घाट राजकारणाचा असे. निमित्ताला एखादा श्लोक किंवा प्रसंग घ्यावा आणि त्याच्या मिषाने किंवा अनुषंगाने श्रोत्याच्या डोळ्यासमोर सद्यःस्थितीचे व चालू राजकारणाचे चित्र उभे करावे, अशी त्याची पद्धत होती. ही पुराणे नव्हती, ही त्याची बैठी व्याख्यानेच होती. ही त्याची " राजकीय पुराणे " म्हणजेच त्याच्या भावी वक्तृत्वाच्या भव्य इमारीचा पाया होता, असे म्हटले पाहिजे वक्तृत्व समुद्राला जाऊन मिळण्याचें ते नदीमुख होते.

याखेरीज टिळकांनी नवीनच सुरू केलेल्या गणेशोत्सवात, शिवाजी-उत्सवात व इतर चळवळींत ते भाग घेऊ लागले. सार्वजनिक सभेचे सेक्रेटरी या नात्याने १८९६।९७ च्या दुष्काळी आदोलनात त्याचे अनेक ठिकाणी दौरे व व्याख्याने झाली शिवरामपताच्या कॉलेजबाहेरील ह्या हालचाली न मानवल्यामुळे 'महाराष्ट्र कॉलेज'च्या सस्थापकाना ते अवघड वाटू लागले. आणि अशा रीतीने दोन वर्षांच्या आतच शिवरामपताना प्रोफेसरीचा राजीनामा देऊन बाहेर पडावे लागलें !

सन १८९८ मध्ये शिवरामपतांनी आपलें सुप्रसिद्ध 'काळ' पत्र सुरू केले. वास्तविक यावेळचें वातावरण अत्यंत भीषण आणि प्रतिकूल होतें. प्लेग-तुलूम असह्य होऊन पुण्यात रडचा खून झालेला होता. टिळकाना केसरीतील लेखावरून राजद्रोहाची शिक्षा देऊन तुरुंग दाखविण्यात आलेला

होता. अशा परिस्थितीत वर्तमानपत्र काढणें घाडसाचें व घोक्याचें होतें. परंतु—

क ईप्सितार्थ स्थिरनिश्चयं मनः

पयश्चनिम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ।

या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें दृढसंकल्प अशा मनुष्याला कोण परावृत्त करूं शकणार आहे ? देशाभिमानानें उद्दीपित झालेली त्यांची प्रतिभा देशाच्या गुलामगिरींतल्या अपमानास्पद व दुःखदायक स्थितीनें डिवचली गेली होती. आणि म्हणूनच त्यांची नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा यापुढें डोक्यांतल्या डोक्यांत घुटमळत बसेल, हें शक्यच नव्हतें. तिला वाट काढून देणें भागच होतें. शिवरामपंतांच्या स्वातंत्र्याच्या ऊर्मीनें त्यांच्यामार्गे टुमणें लावून 'काळ' काढविला आणि त्या काळच्या स्तंभातून नारसिंहाप्रमाणें तिनें आपलें उग्रस्वरूप प्रकट केलें नारसिंहानें उन्मत्त व सत्ताधारी हिरण्यकशिपूच्या सगळ्या अटी पाळून आणि त्याच्या सर्व कायद्यांच्या कक्षेंत राहून त्याचें उदरविदारण केलें हें त्या अवताराचें वैशिष्ट्य सुप्रसिद्धच आहे ! यावरून हेंच दिसून येणार आहे कीं, त्यांनीं काळ काढला तो अपरिहार्य म्हणून.

काळ पल त्याच्या संपादकाप्रमाणेंच दिवसानुदिवस अधिकाधिक लोक-प्रिय होत चाल्ले. सन १८९८ ते १९०८ पर्यंत शिवरामपंतांनीं काळांत लिहिलें, पण या दहावर्षांच्या अवधीत त्यानें केलेली जागृति केवळ अपूर्व अशी होती. 'काळांतील मर्मभेदक आणि वक्रोक्ति प्रचुर हल्ल्यांनीं सरकारला आणि नेमस्तपक्षाला हैराण केले. इंग्रज लोक हे देवदूत आहेत आणि हे कल्याणकर्ते हिंदुस्थानच्या थोर नशिवानें आपल्यावर राज्यकर्ते म्हणून लाभले आहेत, असा विचार जो त्यावेळच्या मोठ्या मोठ्या लोकधुरीणांकडून प्रसृत केला जात होता त्याचे 'काळा'नें थिडवडे काढले, ठिकच्या उडविल्या. काळांतील जहरी आणि जळजळित लिखाणानें तरूणांचो मनें प्रक्षुब्ध करून सोडली, टिळकांनी असंतोष निर्माण केला; पण काळाच्याद्वारा शिवरामपंतांनीं चीड उत्पन्न केली; सर्वसामान्य जनतेचें तोंड जें सरकारकडे वळलेलें असें तें काळानें वळवून स्वातंत्र्यसन्मुख केलें. काळानें महाराष्ट्राच्या मनोभूमिकेंतच क्रांति घडवून शुद्ध स्वातंत्र्याची कल्पना प्रथम स्पष्टशब्दांत प्रदर्शित करण्याचा मान काळपत्राचा आहे.

पण काळकर्ते नुसते काळात लिडून स्वस्थ बसले नव्हते. लेखणीशिवरोबरच कदाचित अधिक प्रखर व परिणामकारक असे आपले दुसरे अन्न त्यांनी बाहेर काढले होते. दहा दहा हजाराचा श्रोतृसमुदाय त्यांच्या व्याख्यानातल्या अस्खलित वाकप्रवाहाने मुग्ध होऊन तीन तीन तासपर्यंत नागासारखा डुलत राहत असे. ते मनात आणीत तेव्हा श्रोत्यांच्या चित्तवृत्ति थरारून सोडीत अस्त. हा काळ म्हणजे त्यांच्या वक्तृत्वाचा वसतःस्तु होता. या सुमारास त्यांनी वाग्वैभवाचा विक्रमाक गाठलेला होता यात शका नाही. यामुळे वैयक्तिक दृष्ट्या यावेळी ते लोकप्रियतेच्या शिखरावर होते. लोकमान्य टिळक एवढे सच्यसाची, तेजस्वी नेते खरे, पण शिवरामपंताची सुविभूषित भव्य आकृति आणि अप्रतिम वाक्चातुर्य याची काही विलक्षण मोहिनी व छाप पडून शिवरामपताबद्दल लोकाना अधिक आकर्षण वाटत असे. त्यावेळच्या तरुणाना व शाळाकॉलेजातील विद्यार्थ्यांना तर त्यांच्या व्याख्यानाचे वेडच लागले होते.

अशा रीतिने आपल्या लेखन वक्तृत्वाच्या जोडगोळीने लोकाना चेतविणाऱ्या शिवरामपताना यापुढे सरकार मोकळे ठेवाल, हे शक्यच नव्हते. १९०८ साली काळ पन्नावर खटला भरण्यात आला. मुंबईच्या हायकोर्टात सरकारने युरोपियन व मुसलमानाची स्पेशल जुरी नेमून घेतली होती. शिवरामपतानी आपला खटला स्वतःच चालविला व आपल्या मोहक व मुद्देसूद वक्तृत्वाच्या जोरावर त्यांनी जुरीत फूट पाडली. पण अखेर ज. दावर यांनी त्यांना सौम्य म्हणून १९ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा फर्मावली. तरी काळ पत्र चालूच होते. पुढे १९१० साली शिवरामपत सुटून आल्यानंतर काळपत्राकडून जबर जामीन मागण्यात आल्यामुळे ते बद करणे भाग पडले ! येवढेच नव्हे, तर काळातील निवडक निबंधाची दहाही पुस्तके जप्त करण्यात आली ! त्याचा परिणाम म्हणून शिवरामपताना कित्येक दिवस स्वतःची पुस्तके आपल्या हातांनी जाळावी लागली ! त्यावेळी त्यांच्या तोंडून खालील उद्गार निघाले होते — देहान्त प्रायश्चित्ताची शिक्षा देऊन सुद्धा मला जितका षका बसला नसता तितका सरकारने माझा प्रतिप्राण अण्णारे दशवर्षांते वाड्मय जप्त करून दिला व हाच माझा तरुणपणाचा जिवत मृत्यु होय !

तुंरुंगातील हालअपेष्टांनी शिवरामपंतांच्या मूळच्या कणखर प्रकृतीवर बराच परिणाम झाला होता. शिवाय लो० टिळक तुंरुंगात गेलेले होते. बाहेरची परिस्थिति चिघळलेली आणि सरकार त्रिथरलेले होते. त्या काळांत कोणतीही हालचाल करणे अशक्य होते. त्यामुळे शिवरामपंतांनी आपले लक्ष साहित्याकडे वळविले १९१० ते १९२० या कालखंडांत त्यांनी अनेक साहित्यविषयक लेख व ग्रंथ लिहिले.

सन १९२० मध्ये लो० टिळकांच्या मृत्यूनंतर म० गांधींनी जी असहकारितेची देशव्यापी चळवळ पुकारली त्यांत ते मनोभावाने सामील झाले. याच साली त्यांनी आपले 'स्वराज्य' पत्र सुरू केले व त्यांतून त्यांनी गांधींच्या असहकारितेचा पुरस्कार केला. १९२२ साली मुळशी-सत्याग्रहाची चळवळ निघाली. त्यांत त्यांनी घडाडीने भाग घेऊन पुन्हा एकदां वयाच्या ५८ व्या वर्षी सहा महिन्यांचा कारागृहवास पत्करला. ह्या शिक्षे-तून सुटल्यावर त्यांची प्रकृति बरीच खालावली म्हणून त्यांनी स्वराज्य पत्रांतून आपले अंग काढून घेतले. त्यानंतर सायमन कमिशन बहिष्कार व नेहरू रिपोर्ट प्रचार या महत्त्वाच्या चळवळींत त्यांनी मोठ्या नेटाने भाग घेऊन आपले स्वभावसिद्ध प्रचारकी कौशल्य जनतेच्या निदर्शनास आणले १९२७ साली मद्रास येथे पं. जवाहरलाल नेहरू, श्रीनिवास अय्यंगार व सुभाषचंद्र बोस यांनी जो स्वातंत्र्यसंघ काढला होता त्याच्या महाराष्ट्र शाखेच्या अध्यक्षस्थानी शिवरामपंतांची योजना झाली होती. १९२८ साली बाबू सुभाषचंद्र बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणे येथे भरलेल्या महाराष्ट्र प्रां० परिषदेचे ते स्वागताध्यक्ष होते १९२९ सालच्या वेळगांवच्या साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षस्थान त्यांना देण्यांत आले होते.

याच वर्षी मधुमेहाच्या व्यथेने त्यांची शरीरप्रकृति पोखरून निघाली होती. मनाचा उत्साह कायम असला तरी शरीर थकलेले होते. ता. २७ सप्टेंबर १९२९ च्या उगवत्या शुक्रवारी स्वातंत्र्योपासक, मराठी भाषेतील अद्वितीय वक्ता आणि वक्रोक्तिकुशल असामान्य लेखक अशा या थोर त्यागी आणि ज्वलज्ज्वाल देशभक्ताचे देहावसान झाले. शिवरामपंत दर शुक्रवारी काळ काढीत असत, पण ह्या शुक्रवारी काळाने दावा साधून त्यांनाच बाहेर काढले !

काळाची कामगिरी आणि कर्तबगारी

‘काळा’चा पहिला अंक शके १८२० च्या पाडव्याला (ता. २५ मार्च १८९८) शुक्रवारी सकाळी बाहेर पडला. सुरुवातीला सहाशेंच वर्गणीदार होते. पण त्याचा खप झपाट्याने वाढत जाऊन १९०४ साली तर तो बारा हजारच्यापुढे गेला. शुक्रवार येतो केव्हा आणि काळ वाचतो केव्हा अशी स्थिति झालेले हजारो वाचक चातकाप्रमाणे अकाची वाट पहात असत. एवढेच नव्हे तर पुण्यात कोनकराच्या वाड्याच्या बाहेरच्या कट्यावर शिवरामपतानीं या अकात काय लिहिले आहे हे वाचण्यासाठी आतुर झालेली शेदीडशे मडळी तरी पहाटे पाच वाजता अक बाहेर पडण्याची वाट पहात बसलेली असत या मडळीत भालाकार भोपटकरासारखे लोकही होते. त्यावेळच्या परिस्थितीमुळे वर्गणीदार होण्याला भिणारे लोक फुटकळ अक घेऊन वाचीत काळपत्र वाचण्याचे व त्यातील लिखाणाची चर्चा करण्याचे अड्डे गावात स्थापन झाले होते. १९०८ साली तर काळाचे सोळा हजार वर्गणीदार होऊन सुटा खप घरून बावीस हजार प्रती काढाव्या लागत असत. केसरीहून अधिक नसला तरी बरोबरीने काळ खपत असे, असे म्हणताना लोकमान्य टिळकाचा ‘केसरी’ गजंत असताना व झेड्यावर असताना पाच सात वर्षांतच काळाने इतकी लोकप्रियता संपादन केली, हे शिवरामपताच्या लेखनकलेला जनतेने दिलेले मोठे शिफारसपत्र होय, त्यात सशय नाही. काळपत्राने सर्वसामान्य जनतेचे तोड सरकारकडे फिरलेले होतें तें वळघून स्वातंत्र्यसन्मुख केले एका माणसाने फक्त आपल्या लेखणीच्या साहाय्याने दहा वर्षांच्या अवधीत लोकांच्या मनोभूमिकेत जी क्रांति घडवून आणली व विचाराची दिशाच अजिबात बदलून टाकली, याला मराठी पत्राच्या इतिहासात तरी तोड नाही जगात लेखणीचा प्रभाव केवढा असू शकतो याचा हा प्रत्यक्ष पुरावाच आहे. लेखणीची बहादुरी व श्रेष्ठत्व अशा प्रकारच्या कामगिरीनेच प्रस्थापित झालेले आहे. वेळ आली म्हणजे लेखणीनेच पुढें तरवारी बनत असतात !

लोकाना खडबडून जागे करून चेतविण्याकरिता काळकर्ते शिवरामपत नाना तऱ्हेच्या युक्त्या शोधून काढीत असत. कधी जुन्या ग्रीक रोमन गोष्टीच

काढतील, तर कधी शिवाजीचे रूपक घेऊन त्याने स्वातंत्र्यस्थापना करण्यासाठी लोक कसे जमविले, शस्त्रांनै कशी मिळविली, व गनिमी काव्याचें युद्ध खेळून परकीय सत्ता कशी जर्जर केली याचें सूचक वर्णन करतील. ते केव्हा चालूं पगिस्थितीला हुवेदूव लागू पडेल असें सृष्टिचमत्काराचें रूपक करीत तर कव्हां 'थोथ्या तळि कसे खाशील' अशा मासल्याची एखादी कल्पित गोष्ट रचीत. आज त्यांच्या लेखणीनें साम्राज्याच्या सामर्थ्याला पाहून विकट हास्य केले तर उद्यां तीव्र लेखणी आपले गतवैभव आणि हल्लींची हीन स्थिति याची हृदयभेदक तुलना उपस्थित करून अंतःकरणाला पीळ पाडी. अशा तऱ्हेच्या जिवंत, उद्दीपक रसरसणाऱ्या वाङ्मयामुळे काळपत्राची एक कक्षा (Magnetic Sphere) तयार झाली होती. त्यात सांपडलेल्या वाचकांना मनाचा समतोलपणा टिकविणें कठीण होत असे. पारतंत्र्याच्या जाणिवेनें त्यांचें अंतःकरण प्रक्षुब्ध होई. तरुणांचें रक्त सळसळूं लागें. त्यांची डोकी फिरून-भणणून जात. काळकर्त्यांचे लेख वाचणारा मनुष्य कोरडा, विकार-हीन व भावनाशून्य असा राहणेंच शक्य नव्हतें. असंतोषाच्या ज्वाला निघणारा तीव्र देशाभिमानाचा हा वणवा दर शुक्रवारी पेटविला जाई व त्याची लागण साऱ्या महाराष्ट्रभर होत असे !

वक्रोक्ति

दिवमेंदिवस शिवरामपंतांची लेखणी काळांत अधिकाधिकच रंगू लागली. पांडित्य आणि प्रतिभा याचा सहसा एक ठिकाणीं न दिसणारा हृदयंगम संगम लोकांना दर शुक्रवारी पहावयास मिळूं लागला. व्याजोक्तिचे आणि विनोदबुद्धीचे त्यांनीं देशाभिमानाशीं लग्नच लावून टाकलें. एक वक्रोक्ति-कुशल लेखक असें शिवरामपंतांचें वर्णन जरी राजवाड्यांनीं केलेलें असलें तरी तें म्हणजे काहीं नेहमींच 'शालजोडीचा' उययोग करीत अमत, असे नाही. कधी वक्रोक्ति तर कधी सडेतोड तर्कशुद्ध कोटिक्रम असा दुतर्फी मारा चालत असे. मात्र प्रतिपक्ष्याची खुसखुशीत उडवावयाची असेल आणि त्याला उपहासास्पद करून सोडावयाचा असेल तर त्यांची लेखणी वक्रोक्तीचा व उपरोषाचा आश्रय केल्याशिवाय रहात नसे. या दृष्टीनें पहातां त्यांची राजकीय मते व स्वातंत्र्य मिळविण्याचे त्यांचे मार्ग हे जसे अतंत्र व इतरांपासून निराळे होते त्या प्रमाणेंच त्यांची लेखनशैलीही नवीन व

विशिष्ट अशी होती. वक्रोक्ति आणि तीही इतकी भरपूर व राबवून घेतलेली मराठी वाङ्मयात यापूर्वी नव्हती. तिचे इतके वक्र व मनोहर वर्तन मराठी वाचकांनी प्रथम काळातच उरसुक आणि विस्फारीत नेत्रांनी पाहिले एकीकडे सरकारी कायद्याचे बंधन आणि दुसरीकडून सरकाराला नको पण देश-हिताला हवे ते लोकाना कळविण्याची मनाची उत्कटता अशा दोन्हींच्या दावामुळे ही वक्रोक्तीची हिरकणी बनलेली आहे. त्यावेळीं शिवरामपताच्या मनोभूमीवर खालीलप्रमाणे एखादा नाट्यप्रवेश झाला असेल, अशी कल्पना करता येईल.

मनः—हाच मार्ग ! हेच लोकाना शिकविले पाहिजे तरच उद्धाराची आशा. हे माझे कर्तव्य होय.

बुद्धिः—असे लिहिता येत नाही. त्याला कायद्याचे बंधन आहे.

परिस्थितिः—मी प्रतिकूल आहे. तुला जखडून टाकीन.

लेखणीः—मी यातून वाट काढीन !

या झगड्यातून निघालेली वाट म्हणजेच वक्रोक्ति होय. अर्थात् ही वक्रोक्ति तीव्र व परिणामकारक होण्याला एक विशिष्ट मनोरचना आणि भावनेची किंवा विचाराची तीव्रता असावी लागते ती शिवरामपताच्या ठिकाणी होती, यात शका नाही. शिवाय त्यावेळीं वर सांगितल्याप्रमाणे परिस्थितीची अडचण असे. म्हणजे काही गोष्टी सरळ बोलण्याची चोरी या सर्व कारणानीं मिळून ही पताची वक्रोक्ति सिद्ध झाली असली पाहिजे. एवढी गोष्ट मात्र खरी की, ही त्याची विशिष्ट शैली जशी पूर्वी अस्तित्वात नव्हती तशी त्याच्यानंतरही ती नाही. या शैलीचे अनुकरण करण्याचे काही फुटकळ प्रयत्न झाले असतील, पण त्यात शिवरामपताचा सफाईदारपणा, मर्मभेदकपणा आणि रकानेच्या रकाने भाषा तशीच त्याच पद्धीत पेलत नेण्याचा दमदारपणा आढळायला नाही. वक्रोक्ति आणि उपरोध हे विशेष त्यांनी पेटट घेतल्याप्रमाणे त्याचेच होऊन राहिले आहेत.

या वक्र-लेखाच्या (Satire) अमोघ गळामुळे प्रतिपक्षीयाना एक वेळ टिळक पुरवले पण पराजपे नकोत असे होऊन जाई. या वक्रलेखनातल्या छद्मी इत्यादी गोष्टच अशी असते की, शत्रूच्या गळ्यात बिनतोड बाजू यावी. चार मडळी बसली असताना एखाद्याने काही मत्तिसिद्धीच्या

जोरावर अदृश्यरूप धारण करून यावे आणि एखाद्याची हळूच पगडी उडवून द्यावी अशांतलाच तो प्रकार होत असतो. धरायला जावे तर 'धरणार कुणाला ? अशा वेळी प्रतिपक्षाला तोंड दाबून बुक्क्याचा मार निमूटपणे सहन करावा लागतो व शिवाय प्रेक्षक पहातात-हंसतात ते वेगळेच ! वायुद्ध करण्याला अत्यंत उपयुक्त असें हे भयंकर अस्त्र आहे, यांत संशय नाही. तथापि ते पेलणाराही तसाच जबरदस्त आसावा लागतो. नाहीतर ते उचलतांना तोंड जाऊन स्वतःचीच शोभा व्हायचा संभव अधिक. शिवरामपंतांनी हे हत्यार मोठ्या कौशल्याने वापरून त्याचा मनसोक्त व भरपूर उपयोग करून घेतला. खायचे दात वेगळे व दाखवावयाचे वेगळे ही कला किंवा क्लृप्ति, भाषा लिहिण्यांत कमालमर्यादेपर्यंत कोणी नेऊन भिडविली असेल तर ती शिवरामपंतांनीच. निर्जीव मृदंगांतून बोल काढावे त्याप्रमाणे मुक्या शब्दसमूहांकडून त्यांत न लिहिलेला अर्थ ते बोलावयाला लावीत ! शिवरामपंतांच्या राजकीय विचारसरणीप्रमाणेच त्यांची भाषाही गुप्तीच्या काठीसारखी होती. 'त्यांच्या उपहासाच्या सपाट्यांत जी जी व्यक्ति सांपडली ती ती अंग छिन्नविच्छिन्न झाल्यावाचून कधीही सुटली नाही. विनोदशास्त्र त्यांच्या हातांत जितकें वीर्यशाली झाले, तितकें दुसऱ्या कोणाच्याही हातीं कधी झाले नसेल.' सरकारपासून ते खासगी संस्थेपर्यंत व सरकारी अधिकाऱ्यापासून तों खासगी व्यक्तीपर्यंत ज्यांत ज्यांत म्हणून काहीं वाईट, अनिष्ट देशविघातक असेल ते नेमके हुडकून काढून शस्त्रवैद्याच्या चाकूप्रमाणे त्यांची लेखणी त्या व्यंगावर अचूक जाऊन बसत असे. यामुळे संस्था काय किंवा व्यक्ति काय—मग त्या सरकारी असेत किंवा बड्या असेत—त्या पंतांच्या उपहासांने लोकांत दास्यास्पद आणि परिणामांत फिक्या पडत.

कायद्याचा डोळा चुकवून नव्हे, डोळ्यांदेखत—पण त्याच्या टप्प्याच्या बाहेर राहून लिहिलेले हे लेख म्हणजे गद्यकाव्याचे व गनिमीकाव्याचे उत्कृष्ट नमुने आहेत ! अशा प्रकारच्या काळांतील लेखनाचा लोकमतावर फार परिणाम होत चालला आहे, हे सरकारला जाणवू लागले होते. काळाचे लेख वाचून तरुणांनाच काय पण वृद्धांनाही चेव येई. मग तरुणांची डोकी भडकून जात असली तर त्यांत नवल काय ? काळांतील विचारसरणीचा किंवा तत्त्वज्ञानाचा वाचकांच्या मनावर अंमल बसून त्यांत सांगितलेले मार्ग

चोखाळल्याशिवाय गत्यतर नाही असे मत बनण्याकडे त्याच्या मनाची प्रवृत्ति होत असे ! शिवरामपतानी जर्गी उघड अत्याचागाचा उपदेश केला नाही तरी त्याच्या लिखाणावरून काय बोध घ्यावयाचा तो लोक घेत

देशाभिमानाला जुंपलेली कला

पण वक्रोक्ति हे काही काळपत्राचे एकच एक वैशिष्ट्य नव्हते. काळात वक्रोक्तीच्या मसालेदार टीकाप्रचुर लेखाप्रमाणे प्रतिभासपन्न आणि तत्त्वगभीर असे सात्त्विक लेखही बरोबरीने असत. त्याच्या सर्व लेखनाला तीव्र देशाभिमानाचे अस्तर आतून शिवलेले असे प्रायः काळातील एक ओळ अगर विचारही असा सापडावयाचा नाही की जो स्वातंत्र्याच्या ध्येयाला पोषक नाही. शिवरामपतानी आपल्या काळातील लिखाणाने देशभक्तिरस या दहाव्या रसाची नव्याने निर्मिति केली. वक्रोक्ति, प्रतिभासामर्थ्य, अलंकृत व चटकदार भाषा आणि क्रांतिप्रवण तत्त्वज्ञान या चार खबीर खावावर काळ-वाङ्मयाची भव्य इमारत रचलेली आहे.

हे वाङ्मय महाराष्ट्र-वाचकाना आता उपलब्ध होत असल्याने मराठी-वाङ्मयाला एक अपूर्व शोभा व दीप्ती प्राप्त झाल्यासारखी तर होणारच आहे. पण शिवाय या तेजस्वी वाङ्मयाच्या परिशीलनामुळे आदर्श व आदर्शनीय वाङ्मय कसे असते ते कळून येऊन जिवन्त व जिवन्त करणारे साहित्य कोणते, आणि जिवन्त असून मृतवत् लिहिलेले साहित्य कोणते, टिकाऊ कोणते व टिकाऊ कोणते, अभ्यसनीय कोणते आणि अननुकरणीय कोणते या प्रश्नाचा उलगडा रसिकाना व अभ्यासकाना आपो आपच होणार आहे शिवाय कलेसाठी कला हा पक्ष जरी वादविवादात रगणारा असला, तरी या वाङ्मयाच्या वाचनाने कलेच्या मागे कोणत्यातरी उदात्त हेतूचा भुंगा असल्याशिवाय, जीवनाला आवश्यक अशा भावनेची कळ असल्या शिवाय उच्चकलेचा खरा व स्वैरविलास आणि मनसोक्त नर्तन कसे सुरूच होत नाही, याहि गोष्टीवर प्रकाश पडणार आहे. (Necessity is the mother of invention) यातील मर्मच याहि गोष्टीत अंतर्भूत झालेले आहे. हेवूचे डोळे नसतील तर कला ठेंबकाळत खड्ब्यात पडेल; आणि हेतूमुळे उत्पन्न झालेल्या तीव्र भावनेचा आपला तृतीय नेत्र उघडिल्याशिवाय

कला प्रभावी होणार नाही. कलेला उच्च पायरीवर नेण्याकरितां तिच्यामागें हेतूचाच हांक्या पाहिजे. कोणाच्याही अंगची कला इंद्राच्या ऐरावताप्रमाणें दिव्य, देदीप्यमान आणि वैभवशाली असली तरी निचेवर दिग्दर्शनाचा आणि प्रचोदनेचा अंकुश सदैव रोखलेला हवा. हेतु विरहित आणि ध्येयशून्य कला मुरडेल, फार तर फिकट नकली शोभिवन्तपणाही त्यांत दिसेल परंतु ती चपल आणि रसरसित दिसणार नाही. तींत जोम आणि जिवन्तपणा आढळणार नाहीत. ती सावलीप्रमाणें वावरेल; पण विजेप्रमाणें चमूचमूयाचें आणि थैमान घालण्याचें सामर्थ्य तिच्यांत असू शकणार नाही हाच काळ-वाङ्मयाचा व्यवच्छेदक विशेष (Distinguishing feature) होय.

हे शिवरामपंताच्या आत्म्या !

कुणाला ठाऊक आत्मा अमर आहे की नाही ? पण आत्माच्या अमरत्वाची कल्पना आपल्या हिंदूंच्या हाडीमाशीं खिळलेली आहे; हें खास. ह्या कल्पनेचाच उपयोग करून शिवरामपंतांनीं भासाची भवितव्यता या आपल्या लेखांत कारुण्य-जनित कल्पनाशक्तीला भरपूर वाव करून दिला आहे. भासकवीचे ग्रंथ असेच त्यांच्या ह्यातीत नष्ट झाले होते—त्याचीं नाटके जाळण्यांत आली होती ! मग सांगा आतां स्वतःचें वाङ्मय नष्टप्राय झालेल्या शिवरामपंतांना भासकवीखेरीज दुसरा कोणता जिवाळ्याचा विषय सांपडण्यासारखा होता ? म्हणून त्यांनीं भासकवीला पुढें घेतला आणि त्या मिषानें, अनुषंगानें स्वतःच्याच वेदना आणि भावना वर्णन केल्या. कवीच्या मनोव्यथेचें कोण तें हृदयद्रावक वर्णन ! भासाच्या भवितव्यतेत त्यांच्या स्वतःच्या भवितव्यतेचा भास होत होता !

पण नाश आणि निराशा यांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या आणि करण रसानें ओथंबलेल्या या लेखाच्या शेवटीं मात्र शिवरामपंतांनीं आशावादाची भक्कम फेलाटणी दिली होती. कारण हा लेख लिहिण्याचे वेळीं भासकवीचा एकेक ग्रंथ उपलब्ध होऊं लागला होता. या उत्तेजक घटनेमुळें उल्हासित झालेले शिवरामपंत या लेखाच्या शेवटीं भासाला—त्या समानशील आणि समान—व्यसन अशा आपल्या स्नेह्याला—सहानुकंपनें भरून आलेल्या अंतःकरणानें आणि अशावादामुळें उरान्न झालेल्या आत्मविश्वासानें समाश्रित

करीत आहेत आणि धीर देत आहेत. पण आता खुद्द शिवरामपताचेच ग्रथ बंधमुक्त होत असल्यागुळे ते त्याचे शब्द त्यानाच उद्देशून उच्चारू—

“ पण हे भासाच्या आत्म्या तू निराश होऊ नको. परमेश्वर या जगात जोपर्यंत ह्यात आहे, तोपर्यंत दुष्ट लोकांनी कितीही अपकार केले तरी कोणालाही निराश होण्याचे कारण नाही. ज्याने बुडणारी श्रुति मत्स्यरूपाने तारली ज्याने ज्वालामध्ये प्रविष्ट झालेली सीतादेवी प्रत्यक्ष अग्नीच्याच हातून श्रीरामचंद्राच्या हातीं आणून दिली, आणि ज्याने तुकारामाच्या अभगाची गाथा श्रीपाडुग्गाच्या रूपाने इद्रायणीच्या डोहातून कोरडीच्या कोरडी वर काढून आणिली तोच परमेश्वर तुझ्याही कवितेच्या पाठीमागे उभा आहे । तो पहा । तो या जगातील जरूरीची अशी कोणतीही गोष्ट नाहीशी होऊ देणार नाही ।”

सतरावा स्मृतिदिन

२७ सप्टेंबर १९४६

६ शुक्रवार, पुणे २.

वामन कृष्ण परांजपे

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड गोया गेट, बडोदे

दुसऱ्या महायुद्धामुळे हिंदुस्थानच्या औद्योगिक वाढीस अेक मोठी जोराची चालना मिळाली. ब्रिटिश व अितर परकीय मालाची भरमसाट आयात व परकीय धार्जिणी अशी हिंदुस्थान सरकारची कृति व धोरण यामुळे स्वदेशी अुद्योगधंद्याच्या वाढीला अेक प्रकारचा कायमचा अडथळा असे, परंतु दुसऱ्या महायुद्धामुळे या परिस्थितीत आमुलाग्र फरक घडून आला. जर्मनी, जपान या देशांचा माल हिंदुस्थानांत येणे अजिबात बंद झाले व युद्धामुळे सर्वच प्रकारच्या अुद्योगधंद्यांची जरूरी सरकारला जास्तच भासू लागली. अशा वेळीं हिंदी अुद्योगधंद्याच्या वाढीला अुत्तेजन देण्यावांचून-निदान अडवणूकीचे धोरण-तरी सोडून देण्यावांचून हिंदुस्थान सरकारला दुसरा मार्गच अुरला नाही. या अतुकूल परिस्थितीचा फायदा घेऊन ज्या बऱ्याच महाराष्ट्रीय धंदेवाल्यांनी आपले आसन स्थिर केले अशांत बडोद्याच्या बरोडा बॅटरीज लि. या मोटार, रेडिओ व अितर टॉर्चला लागणाऱ्या बॅटरीज तयार करणाऱ्या कारखान्याचा अुल्लेख करावा लागेल.

युद्धपूर्वकाळीं धंदा सर्वस्वीं जर्मन व अमेरिकन कारखानदारांच्या हातीं होता असें म्हटल्यास चालेल. परंतु युद्धाबरोबरच जर्मनीचा माल येणे बंद झाले व अुरलेल्या अमेरिकन कारखान्यांना युद्धकार्याला मदत करावी लागल्या-

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड गोया गेट, बडोदे

मुळे त्यांचा माल बाजारात मिळणे अशक्य झाले अशा वेळी वरील प्रकारच्या बॅटरीज शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तयार करवून त्या बाजारात आणण्याचे ठरवून बडोदा बॅटरीज लि. चे मॅनेजिंग अेजटस् श्री दाजीसाहेब पानसे यानी ओचित्य दाखविले यात शका नाही.

युद्धाच्या सुरुवातीसच पुण्याला श्री दाजीसाहेब पानसे यानी लहान प्रमाणावर अशा प्रकारच्या बॅटरीज तयार करण्यासाठी म्हणून कॉर्पो प्रॉडक्टस् या नावाने अेक छोटासा कारखाना सुरू केला, परंतु लढाईच्या तीव्रतेबरोबरच कच्च्या मालाचा पुरवठा मिळविणे कठीण होऊ लागले व दिवसानुदिवस कारखान्याच्या वाढीच्या दृष्टीने अडथळे येऊ लागले. यावेळी कारखान्या पुढील वाढीच्या दृष्टीने श्री. पानसे यानी हा कारखाना बडोदे येथे नेला व तेथेच बडोदे सरकारच्या मदतीने या कारखान्याचे **बडोदा बॅटरीज लि.** या कंपनीत रूपांतर केले. बडोदे सरकारचे संरक्षण व प्रत्यक्ष मदत यामुळे कारखान्याच्या वाढीला चांगलीच चालना मिळून कारखाना बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चाळ झाला व कंपनीचा माल 'तेज' बॅटरीज या नावाने सर्वत्र मिळू लागला. आज 'तेज' बॅटरीजने बाजारात चांगलीच लोकप्रियता मिळवलेली आहे व कारखाना भक्कम पायावर चाळ आहे. अजूनही कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याच्या बाबतीत फारशी सुधारणा नसल्यामुळे मालाचा पुरवठा मागणीप्रमाणे करता येणे कठीण आहे.

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड गोया गेट, बडोदे

युद्धकालामुळे कच्च्या मालाच्या अडचणीची जाणीव असलेमुळे शक्यतो दुसऱ्यावर अवलंबून रहावे लागू नये या दृष्टीने कंपनीने संशोधनाच्या कामाकडेही दुर्लक्ष केलेले नाही. कांहीं विशिष्ट रसायने तयार करून ती वापरल्यास कच्च्या मालाचा पुरवठा भरपूर होऊन माल यापेक्षा स्वस्तही काढता येतील असे वाटल्यावरून श्री. दाजी-साहेब पानसे यांनी संशोधनावर बराच भर दिला आहे. या बाबतीतले कांहीं प्रयोग यशस्वी झाले असून लवकरच याहीपेक्षा स्वस्त माल बाजारांत येऊ लागेल असे म्हणण्यास हरकत नाही. युद्धोत्तर मंदीच्या दृष्टीने विचार करता-नाहि ही गोष्ट अतिशय महत्त्वाची आहे. युद्धकालामध्ये बऱ्याच कारखाने दारांनी मोठमोठालीं सरकारी कामे करून कारखान्यांना आर्थिक बळकटी आणली. परंतु आता पुन्हा परदेशांची स्पर्धा सुरू झाल्यानंतर त्यापैकी किती कारखाने तोंड देऊन असे राहू शकतात हा फार महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्या दृष्टीने केवळ नफ्यावर लक्ष न ठेवता व सरकारी कॉन्ट्रॅक्ट्सच्या मार्गे न लागता आपला माल देशभर पसरलेल्या गिऱ्याअिकांना शक्य त्या प्रमाणांत का होईना पुरविण्यांत व मिळालेल्या संधीचा संपूर्णपणे व कायम दृष्टीने बाजारांत निश्चयतपणे स्थान मिळविण्यांत कंपनीने मोठेच ओचित्य व संयम दाखविला आहे यांत शंका नाही.

दि बडोदा बॅटरीज लि. या कंपनीचे अधिकृत भांडवल आतां वहा लक्षांचे असून त्यापैकी तीन लाखांचे भांडवल विक्रीस काढले आहे.

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड गोया गेट, बडोदे

या तीन लाखापैकी दीड लाखाचे शेअर्स पूर्वीच खपलेले असून नवीन विक्रीस काढलेल्या दीड लाखाच्या शेअर्सपैकी २५.०० रुपयाचे शेअर्स बडोदे सरकारसाठी राखून ठेवण्यात आले आहेत व अुरलेले शेअर्स खुल्या विक्रीस काढलेले आहेत कंपनीचे मॅनेजिंग अेजटस् श्री. दाजी साहेब पानसे व त्याचे बंधू श्री बाळासाहेब पानसे यानी मिळून या कंपनीत स्वतःचे अमे ७५०० रुपये गुतविले आहेत. याशिवाय आपले आप्तेष्ट व मित्रा मडळी याचेकडून वेळोवेळी हजारो रुपयाच्या ठेवीही श्री पानसे यानी मिळवून दिल्या आहेत स्वतःचा पैसा अितक्या मोठ्या प्रमाणावर अेकट्याने गुतविल्याचे अेकादेच अुदाहरण महाराष्ट्रीय कंपनीत सापडेल स्वतः मॅनेजिंग अेजटसनी स्वतःचा पैसा गुतविण हे कंपनीमध्ये जनतेचा विश्वास अुत्पन्न होणे व टिकविणे व अितर स्थैर्याच्या दृष्टीनेही फायद्याचे असते तसेच यांत मॅनेजिंग अेजटसचा स्वतःच्या कर्तृत्वावरील विश्वासही प्रतीत होत असतो

युद्धकालीन अवघड परिस्थितीत निर्माण होणारा कच्चा माल, वहातूक अित्यादि सर्वच अडचणीना व विशेषत महाराष्ट्रीयान्या आपसातील दुहीला तोड देऊन हा कारखाना भक्कम पायावर अुभारण्यांतील श्री. पानसे याचे श्रम व चिकाटी खरोखरीच अभिनदनीय आहे. वरील सर्व परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या अडचणी निवारण्यात व त्यांतून मार्ग काढण्यांत खर्च झालेल्या श्रमात असा आणखी अेकादा कारखाना अुभारता आला असता किंवा ह्याच कारखान्याचे स्वरूप पाच पटीने वाढविता आले असते असे अुद्गार श्री.

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड गोया गेट, बडोदे

पानसे यांनी काढल्यास त्यांत कोणतीही अतिशयोक्ती होअील असें वाटत नाहीं.

अशा प्रकारें अनेक अडचणींना तोंड देऊन भक्कम पायावर चाख झालेला हा कारखाना दिवसेंदिवस प्रगतीच्या मार्गावर पुढें जाऊन हिंदुस्थानांतील निदान महाराष्ट्रांतील अद्योगधंद्यांत मानाचें स्थान मिळ्वील अशी साधार अपेक्षा आहे व ती अपेक्षा पुरी करण्यासाठीं श्री. पानसे बंधू आपल्या श्रमांची पराकाष्ठा करतील अशी अशा वाटते.

आज हिंदुस्थानांतील राजकीय परिस्थिति झपाट्यानें बदलत आहे. यापुढें हिंदुस्थान ब्रिटिश व अमेरिकन भांडवलदारांचे राखीव कुरण म्हणून राहूं शकणार नाहीं ही गोष्ट अुघड आहे. यापुढें हिंदुस्थान जास्तीत जास्त अद्योग प्रधान होत आहे. अशा वेळीं अशा अद्योगधंद्यांना जोराची चालना मिळेल व त्या दृष्टीनेंही या कारखान्याचें भवितव्य अुज्ज्वल आहे.

याप्रमाणें बॅटरी कारखान्याची प्रगति श्री. रघुनाथराव पानसे यांच्या देखरेखीखालीं सुरु असतांना ते व त्यांचे बंधु श्री. गणपतराव पानसे हे कोल्हापूर संस्थानांत दहा लाख रुपये (१०,००,०००) भांडवलाची अेक स्विनिंग व होजिअरी मिल सुरु करण्याच्या तयारींत आहेत. श्री. गणपतराव पानसे हे पनावा अेजन्सी लि., मुंबअी या फर्मचे मॅ. डायरेक्टरही आहेत.

दि बरोडा बँटरीज लिमिटेड गोया गेट, बडोदे

ही पत्र्म देशी वारखान्यातील मालाचा व आयात-निर्यातीचा व्यापार करीत असते सुबधीच्या व्यापारी क्षेत्रात श्री. गणपतराव पानसे यानी अुत्तम जन्म बसविला असून त्याच्या नेतृत्वाखाली व श्री रघुनाथराव याच्या सहकायाने

नवीन निघणाच्या मिलचे भवितव्य यशस्वी ठरेल असा भरवसा आहे

सदर मिलच्या योजनेस कोल्हापूर दरबारचे साह्य मिळाले असून अनेक अनुभवी व प्रतिष्ठित व्यापारी, अुद्योगी व तज्ज्ञ मडळी डायरेक्टर बोर्डावर येणार आहेत या मिलबद्दल जाहीर निवेदन लौकरच प्रसिद्ध होतील.

श्री पानसे बहु यांची राष्ट्रीय अुद्योगधद्यातील कामगिरी निव्वळ प्रशसनीयच नव्हे तर अनुकरणीय आहे हे सध्यांच्या परिस्थितीत विशेष लक्षात घेण्याजोगे आहे. राष्ट्रीय सरकारच्या आर्थिक योजनामध्ये असल्या लहानलहान पण महत्वाच्या धद्याना प्रमुख स्थान दिले गेले आहे या प्रथित यश बधूची अधिकाधिक प्रगति होऊन महाराष्ट्राच्या औद्योगिक प्रगतीस चालना मिळेल असा विश्वास वाटतो

२५ वर्षांची जुनी-

सर्वश्रेष्ठ

काळी दुध पावडर

पोरवाल

मेडिकेटेड

सर्वत्र मिळते

PTP.2

NINAD LTD.

—: याशिवाय :—

पोरवाल नेशांजन : सर्व प्रकारच्या नेत्ररोगांवर अप्रतिम

पोरवाल बाम : डोकें दुखीवर अप्रतिम

पोरवाल आणि कंपनी, पुणे २

‘आशा’ फेस पॉव-
डरनें रसिक स्त्रियांत
अत्यंत मान्यतेचें
स्थान मिळविलें असून
फेस पॉवडरप्रमाणेंच
हेअर आईल्स, नख-
रंजकें इ. सौंदर्यसाधनें
लोकप्रिय आहेत.

शक्ति व उत्साहवर्धक

हेमकिरण

सुवर्ण मौक्तिक व अप्रकयुक्त

दि सूर्यकिरण फार्मसी लि.

तळगांव (जी.आय.पी.)

शास्त्राक्त व अनुभविक भ्रूषधांचा कारखाना

पंजिरी ३०६८

KTDONGRE & Co
SIRGAON BOMBAY.

के.टी.दुंगरे
कंपनी.
मिरगांव मुंबई

डोंगरे यांच्या
बालमुत्ताने
अशक्त मुलें संशक्त होतात

**दम्या-
वरील
उपाय**

आतां ठरून गेला.

पुरोहित श्वासहारी हा एकच असा दम्यावरील उपाय आहे की त्याची सुरुवात करणाच रफ सुटतो धाप कमी होते, शौचाची तकार उरत नाही, पचनक्रिया सुधारते, हलुहळू शक्ति भरून येऊन फुफुसे मजबूत होतात व दमा निखालस बरा होतो. दमा, धाप लागणें, पद्दाटेचा ठसका, कंठदाह करणारा खोकला वगैरेसाठीं पुरोहित श्वासहारी प्लेन (निळें पॅकिंग)

व बद्धकोष्ठ व आम्लपित्त बळाव-
लेल्या दमेकऱ्यासाठीं पुरोहित
श्वासहारी कंपाऊंड (लाल
पॅकिंग) वापरावें. ३, ६ व १२
औंसी बाटेंल्यातून अनुक्रमें रु ३-
६ रु. ५-१२ व रु. १०
किंमतीस सगळीकडे मिळतें.

**दमा, श्वासविकार
भरे करणारा एकच
डॉक्टरी उपाय**

पुरोहित श्वासहारी
डॉ. पुरोहित फार्मसी.

दि सेंद्रल पाँटरीज लिमिटेड

नागपूर

बरण्या, दगड्या वगैरेचे मध्यप्रान्तांतील

प्रसिद्ध कारखानदार,

या कारखान्यांत सर्व तऱ्हेच्या बरण्या,
दगड्या, कटोऱ्या, लोणच्याचीं भांडीं,
पेचाच्या बरण्या, अँसिड जार वगैरे
तयार होतात. शिवाय कपबशाहि
तयार होऊं लागल्या आहेत.

×××

मुंबईचे एजन्ट,

मे. इंडियन ग्लासवेअर कं.

१६८ चकला स्ट्रीट, मुंबई.

सतत २५ वर्षे नावाजलेले

तयार कपड्यांचे सर्वांत मोठे व्यापारी

महिंद्रकर ब्रदर्स

एकदां समक्ष भेटाच.

बबखान्याजवळ

पोर्तुगीज चर्च-

बुधवार पेठ

ट्रामनाक्याजवळ

पुणे २

गिरगाव, मुंबई ४

२५ वर्षे सर्वतोमुखी असलेली

वझे कृत
डांग्याखोकल्यावर
अनुभवीक औषध

डांग्या खोकला, कोल्हे खोकला, माकड खोकला असें देशपरत्वे म्हणत असलेल्या खोकल्यावर व इतर सर्व प्रकारच्या खोकल्यावर उत्तम लागू पडतें.

हें किंचित सारक व पौष्टीक असल्यामुळें लहानास फार मानवते व गोड असल्यामुळें आवडतें

वझे कफनाशक गोळ्या, ऑफिस, मुंबजी नं. ४.

योगराज (रक्तपोषक)

शरीरांत रक्ताची वाढ करून

अग्नि प्रदीप्त करून अशक्तता नाहीशी करणारे

व त्यायोगें पांडुरोग, रक्तक्षय, अंनिमिया, शुक्रक्षीणता, मेंदूची अशक्तता, किंवा कोणत्याही रोगानंतर आलेला फिकटपणा, निरुत्साह यावर हमखास उपयोगी पडणारे व पुष्कळ दिवस घेतल्यानं उन्माद, अपस्मार यावर अत्यंत उपयोगी असलेले व

चरक-कालापामून वैद्यांनी अनुभविलेले

हेच औषध अल्पमोली व बहुगुणी आहे.

इतर ३०० चे वर औषधासाठी लिहा:—

आयुर्वेदीय औषधि भांडार, २० शुक्रवार, पुणे २

कुटुंबांतील किरकोळ दुखणी

बरी करण्यासाठी डॉक्टर वैद्याकडे नेहमी धाव घेणे शक्य नसतें त्याची जरूरीही पण नसते पोट दुखी, उलटी, अपचन, सर्दी, अगात उसण भरणें, दाढदुखी, मुलाचे शौचाचे विकार व या तऱ्हेचे अनेक किरकोळ आजार जवेरियन जीवन मिक्श्वर हटकून बरें करते. कॉलरा व आमाश सारख्या साथीच्या घातक रोगावर याचा जादूप्रमाणें उपयोग होतो. डॉक्टरच्या गैरहजेरीत हें नेहमीच उपयुक्त होत असल्यामुळें याची एक बाटली घरात व प्रवासात जवळ राखणें दूरदर्शीपणाचें ठरते. केमिस्टकडे व खेडोपाडी वाण्याच्या दुकानीं मिळते

एम. एच. जवेरियन आणि कंपनी.

देवकरण मॅन्शन, प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई.

**उसण, मूज,
दुरवापत**

कंबरेंतील उसण, लचक किंवा इतर वातविकार नरेंद्र एम्ब्रोकेशन चोळल्याने त्वरित बरे होतात वयोमानाच्या वाढीबरोबरच हवामानातील फरकही शरीराला जाणवू लागतात अशा वेळी शरीराला नरेंद्र एम्ब्रोकेशन रंगडून गरम पाण्याने स्नान करा. पूर्ववत् उत्साह वाटू लागेल. केमिस्ट व वाण्याकडे मिळते

सोल एजंट,

हनुमान एजन्सी, परळ, मंबाी नं. १२.

ज्या वैद्यांना—

निरनिराळ्या सिद्ध औषधींची विशिष्ट मिश्रणे करावयाची असतात, परंतु ती तयार करण्याचा व्याप परवडत नाही. अशा वैद्यांना त्यांच्या गरजेप्रमाणे फरकाची व मिश्रणाची औषधे आमच्याकडे तयार करून मिळतील.

वैद्य वर्गाने व घरगुती योजकांनी पत्रव्यवहार केल्यास आस्थापूर्वक माहिती दिली जाते.

डॉ. दीनबंधू फार्मसी

वरळीकर बिल्डिंग, कॅनडी ब्रिजजवळ, मुंबई नं. ७.

स्वा
जा
व

ग्लूकोज, विटामिन व प्रोटीनयुक्त
खाजावचा खुराक रोज चाटू ठेवा.

रक्तवर्धक आंवावडी

स्वादिष्ट रुचिको

आपल्या दुकानदाराकडे मागणी करा.

फडके -

प्रॉडक्ट्स

पौष्टिक सायपदार्थांचे कारखानदार

नागनाथपार,
पुणे नं. २

“ तुका म्हणे तेथें पाहिजे जातीचें
येरे गबाळा काम नव्हे ”

या उत्तीप्रमाणें रवातंत्र्यप्राप्तीहूनही अधिक महत्त्वाच्या अशा
म्वातंत्र्यरक्षणासाठी जातिभ्रंत पाहिजेत. सबब देशातील
प्रत्येक व्यक्तीला आयुरारोग्यसंपन्न करून एकंदर
जनतेला कणस्वर व दीर्घायुषी बनविण्यासाठी
अहर्निश अटणारी हिदुस्थानातील

एकमेव आदर्श विमा संस्था

व म्हणूनच

नामदार श्री. दादासाहेब मावळणकर, नामदार श्री. बाळासाहेब
खेर, स्वामी केवलानंद, प्राताध्यक्ष श्री. स. का. पाटील, वीर
वामनराव जोशी, सौ हंसा मेहता, सौ. ललितावती, मुनशी, वगैरे
सारख्या अनेक थोरानीं तिची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली आहे.

मॅनेजिंग डायरेक्टर **स. पां नाडकर्णी**, डी कॉम
अेम. सी. (मुंबळी), अे. सी. आय. आय (लडन)
